



Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie

Dette værk er downloadet fra

Samfundet for Dansk Genealogi og Personalhistorie

www.genealogi.dk

Bemærk, at hjemmesiden indeholder værker, som er omfattet af ophavsret. For ældre værker, hvor ophavsretten er udløbet, kan PDF-filen frit downloades og anvendes.

For værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun må benyttes til rent personligt brug. Distribution og publicering af PDF-filen er ulovlig.

Personalthistorisk Tidsskrift 2001:2



Domkirken og Gamle Torv 1830

Indhold

Artikler:

<i>Bjørn Westerbeek Dahl: »En sådan kapabel person«.</i>	
Ingeniøren Hendrick Ruse (1624-1679)	145
<i>Paul G Ørberg: Landfysikus over Viborg stift, dr.med. Johan Philip</i>	
Kneyln Rogert og hans slægt	188
<i>Karl Peder Pedersen: Navnet, det er stadig Jensen</i>	200
<i>Karen Hjorth: »Men Mandens Historie er sælsom«</i>	
Træk af Frederik Carl von Warnstedts liv 1750-1772	222
<i>Karsten Skjold Petersen: Landsoldater og nationalrekrutter.</i>	
To typer udskrevne 1767-1802	235
<i>Carl E. Jørgensen: Skolereduktionen i 1740 i Sjællands stift</i>	242

Småstykker:

<i>Grethe Ilsoe: – om udgivelsen af Dansk Kvindebiografisk Leksikon</i>	262
<i>Vello Helk: Studerende fra Danmark-Norge ved Collegium</i>	
illustre i Tübingen	267
<i>Vello Helk: Danske og norske studerende i Halle 1692-1741</i>	
– et supplement	272
<i>Vello Helk: Danske og norske studerende ved universitetet i Halle</i>	
1742-1752	274

Orientering:

Generalforsamling 2001	277
Resultatopgørelse og balance 2000	282
Nyt fra Norden	284

Anmeldelser:

Harry Christensen: Næringsfundets arkiver. (<i>Hans H. Worsøe</i>)	286
Torsten Dam-Jensen: En snes præster og to præstegårde.	
(<i>Christian Larsen</i>)	287
Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. (<i>Michael Brønsbo</i>) ..	287
Danmarks Adels Aarbog 1997/1999 – og – Sveriges Ridderskap och	
Adels Kalender 2001. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	289
Ida Dybdal: Skjold Børgesens villa på Østerbrogade.	
(<i>Anne Dorthe Suderbo</i>)	291
Joakim Garff: SAK. Søren Aabye Kierkegaard. En biografi.	
(<i>Ingeborg Thaanum Carlsen</i>)	293
Torben Grøngaard Jeppesen: Dannebrog på den amerikanske prærie.	
(<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	294
Inger Hartby: Højskolekvinden – mor, søster, datter.	
(<i>Stella Borne Mikkelsen</i>)	295

Billedet på omslaget:

Domkirken og Gammel Torv i Viborg, som det så ud efter genopbygningen efter branden i 1726. Tegnet af Christian Marselius Gullev i 1830. Gullev (1806-1892) var murermester og blytækker i byen, og han var meget interesseret i arkæologi, historie og arkitektur. Gullev har tegnet adskillige tegninger fra sin hjemby og andre steder i Jylland.

I 1781 købte J. P. K. Rogert ejendommen Kulturvet (Gammel Torv) 4. Se Paul G. Ørbergs artikel. Foto Viborg Stiftsmuseum.

»En sådan kapabel person«. Ingeniøren Hendrick Ruse (1624-1679)

Af Bjørn Westerbeek Dahl

Nederländeren Hendrick Ruse er en typisk repræsentant for 1600-tallets fæstningsingeniører, der med deres faglige viden rejste rundt fra land til land for at udøve deres fag. Efter nogle omskiftelige ungdoms- og læreår arbejdede han nogle få år i Amsterdam, men senere blev han tilknyttet Brandenburg og Braunschweig-Lüneburg. Hendrick Ruse kom til Danmark i 1661 for at færdiggøre Kastellet i København og fik i de følgende år stor indflydelse på det dansk-norske fæstningsbyggeri. Ruse var økonomisk uafhængig og forstod ved ejendoms erhvervelser og studehandel at forøge sin formue. Hans datter blev stammoder til slægten Juul-Rysensteen.

Nederländeren Hendrick Ruse hører til blandt 1600-tallets betydeligste ingeniører. Efter at han i 1654 havde udgivet bogen *Versterckte Vesting* med anvisninger på, hvorledes man skulle bygge en fæstning, fik han lejlighed til at prøve kræfter med flere spektakulære byggerier, der slog hans navn fast som en af tidens mest originale og kompromisløse fæstningsbyggere.

Det kan derfor ikke undre, at han i de følgende to årtier var ombejlet af fyrster og stater, der søgte at få ham knyttet til sig: I 1658, hvor han formelt stadig var ingeniør i Amsterdam, arbejdede han således både i Kalkar ved Rhinen for kurfyrst Friedrich Wilhelm af Brandenburg og i Harburg lige syd for Hamburg for hertug Christian Ludwig af Braunschweig-Lüneburg. Samtidig forsøgte Frederik den 3. at få Ruse knyttet til Danmark, men først i tredje forsøg lykkedes det at få ham til at acceptere de danske tilbud. Den 4. juli 1661 blev han udnævnt til general-kvartermester, overinspektør over rigets fæstninger og chef for et infanteriregiment.

Og i det dansk-norske monarki lagde han det meste af sit resterende arbejdsliv, indtil han i 1678, knap 55 år gammel, vendte tilbage til Holland, hvor han året efter afgik ved døden efter et broget og virksomt liv.¹

Ungdom og læreår

Hendrick Ruses familieomstændigheder gav ham en endog særdeles god start i livet: Han blev født i landsbyen Ruinen midtvejs mellem de to småbyer Meppel og Assen i den nederlandske provins Drenthe den 9. april 1624 som søn af byens reformerte præst Johan Ruse og dennes hustru Euphemia van Katwijk.

Den adelige franske Ruse-slægt havde på grund af sin reformerte overbevisning været tvunget til at udvandre fra det katolske Frankrig engang i sidste halvdel af 1500-tallet. Den havde først slået sig ned i den lille by Heeze, få kilometer fra det nuværende Eindhoven i den nederlandske provins Noordbrabant, men som følge af det nederlandske oprør mod spanierne flyttede det første kendte overhoved for familien, Bernhard Ruse (Hendrick Ruses farfars far), mod nordøst til grevskabet Bentheim i Tyskland. Dette sted lå mere sikkert – i hvert fald indtil Trediveårskrigen brød ud i 1618. Her virkede han som reformert præst i den lille by Gildeshaus. En søn af Bernhard Ruse, Hendrick Ruse, fortsatte i sin faders spor og blev omkring 1590 præst i Velthausen, ligeledes i Bentheim.

Hendricks søn Johan (nes) Ruse blev født i 1591 og fulgte ligeledes i faderens og farfaderens spor, om end han slog sig ned i Nederlandene, da han i 1614 blev præst i Emmen i Drenthe, der ligger i den nordøstlige del af landet. Johan Ruse blev gift med Euphemia van Katwijk, datter af Albert van Katwijk og Machteld Besten, begge fra angiveligt betydningsfulde slægter i provinsen Overijssel. Familienavnet optræder ikke sjældent i den latiniserede form »Rusius«.

I 1616 blev Johan Ruse præst i Assen, men måtte i 1622 opgive kaldet på grund af anklager for at være remonstrant og dermed afvige fra Calvins rette lære. Sagen var dog ikke værre end, at Johan Ruse i første omgang blev frikendt på en synode. Som følge af sine gode evner som prædikant fik han året efter stillingen som præst i Ruinen, hvor han forblev til sin død i 1655.

I Euphemia van Katwijks og Johan Ruses ægteskab fødtes i hvert fald 7 børn, 5 sønner og 2 døtre, heraf døde dog en søn Johannes (I) som spæd.

Den ældste søn, Albert, var født i 1614 og opkaldt efter sin morfar. Han var ved siden af den ti år yngre lillebror slægtens betydeligste medlem: Han studerede ved de berømte nederlandske universiteter i Leiden, Groningen og Frankener og blev i 1643 doktor i kirkelig og verdslig ret fra universitetet i Orléans sydvest for Paris. I 1646 finder man ham som advokat og lærer ved det nygrundlagte universitet i Amsterdam. I 1659 blev han professor i jura ved universitetet i Leiden, og her døde



*Sic praefest vultus nullis cataphractus in armis
Rusius, et totus, quæ patet, ore suo est;
Qui formas Castreorum omnes edoctus et artis,
Et varium dextra belligerantis opus,
Scripto idem, gladios, potens sibi pignorat orbem,
Et scelum ingenio provocat omni suo.
Redde Viro Mavoris, Heroum insignia laurus,
Et famam auspicijs, quam dedit ille, tuis.*

Albert Haelweghs stik efter et tabt maleri af Karel van Mander, udført mellem 1664 og 1671. Under portrættet ses hyldestdigt på latin af digteren Vitus Bering (Det Kongelige Bibliotek. Billedsamlingen, Portrætsamlingen, kvart).

han i december 1678. Han blev i 1668 malet af Gerard Ter Borch, som han rimeligvis havde en familær tilknytning til via sin første hustru Maria Ter Borch. Originalportrættet er gået tabt, men der eksisterer en noget mat kopi i Senatssalen i Leidens Universitet.²

En anden bror til Hendrick Ruse, Johannes (II), blev født i 1620, og nævnes som den ene af de to borgmestre i Maastricht for året 1652.³ Søsteren Swanna (Susanna) Elisabeth (f. 1622) var gift med lægen Christian Rømeling.⁴ Om broderen, Bernhard (f. 1616) og søsteren Machteld (f. 1630) vides intet ud over deres fødselsår.⁵

Hendrick Ruse var således Johan Ruses og Euphemia van Katwijks yngste søn. Men det betød ikke på nogen vis, at han ikke fik de samme uddannelsesmuligheder som sine ældre brødre. Intet kendes dog til hans opvækst eller ungdom frem til hans 15. år, da han »drevet af en naturlig lyst og tilbøjelighed begav sig i krigen«, som han udtrykte det i indledningen til *Versterckte Vesting* i 1654. Her bragte han tillige et rids af sit ungdomsliv. Detaljer har han uheldigvis ikke villet trætte læseren med, men det fremgår, at den unge Ruse var i den nederlandske hær fra sit 15. år (d.v.s. 1638 eller 1639) frem til 1644, og at han i denne periode allerede var begyndt at interessere sig for »fortifikation og retranchement«. Hans studier synes at have været drevet meget målbevidst, idet han for at lære den franske fæstningsmanér at kende i 1644 gik over i den franske general Louis Condés tjeneste som løjtnant for et regiment »walloner fra Maastricht«. Her oplevede han på tæt hold slaget ved Freiburg i 1644, hvor den nu 20-årige unge mand blev såret. Regimentet erobrede snart Pfalz og vendte derefter tilbage til Frankrig, hvor Ruse fik lejlighed til at studere fæstningerne i landets østlige del. I det følgende år var han igen i Tyskland og deltog i en række slag, således det berømte slag mellem franske og kejserlige styrker ved Nördlingen i 1645.

Da han nu – stadig ifølge sin lille selvbiografi – synes at have lært tilstrækkeligt om de franske og tyske måder at føre krig på, besluttede han sig til at søge andetsteds hen. Chansen kom i 1646, da han valgte at gå i venetiansk tjeneste for at deltage i kampen mod tyrkerne, der samme år havde erobret Kreta. Hvorledes kontakten blev etableret, er uvist. Men Ruse rejste til Zürich og aftalte dér med den venetianske ambassadør, at han skulle hverve tropper i Tyskland. Med disse folk mødte han derefter op i Bergamo, hvorfra kompagniet via Venedig blev sendt til Dalmatien.

I de følgende år deltog han i kampene mod tyrkerne under general Leonardo Foscolo, og her blev den unge hollænder udnævnt til ingeniør. Sandsynligt er det, at han i 1648 deltog i erobringen af Clissa, hvor der deltog flere ingeniører – dog uden at det har været muligt at identificere Ruse i de tilgængelige kilder. Året efter var krigsskuepladsen for-

lagt længere sydpå til Boka Katorska (Bocca Cattaro) syd for Dubrovnik i det nuværende Kroatien, hvor fæstningen Risano erobrede. Også her deltog Ruse sandsynligvis.

Ruse vendte tilbage til Venedig i 1650 eller 1651 sammen med Foscolo, hvis forhold det venetianske bystyre ønskede at undersøge nærmere. For Ruse betød det, at han kunne få mulighed for at rejse til de varme bade i Padua for at kurere nogle af sine »dårligheder« fra krigen, og da undersøgelsen af Foscolos sag trak ud, fik Ruse desuden tilladelse til at besøge sine forældre og sit fædreland, hvor han ikke havde været siden sin indrullering små ti år tidligere. På vejen hjem benyttede den vidbegærlige ingeniør lejligheden til at bese en række fæstninger i Bayern, som han ikke tidligere havde haft lejlighed til at stifte bekendtskab med, da han jo – som han selv udtrykte det – havde »tjent på modpartens side«. ⁶

Hendrick Ruse var hjemme i Holland i 1652. Her tilbød han straks Staden Amsterdam sin tjeneste, og den 9. november samme år besluttede det amsterdamske bestyre at ansætte ham som ekstraordinær ingeniør. ⁷

Familie og venner blandt det højere borgerskab

Den 2. juni 1654 blev Hendrick Ruse gift med den 26-årige Susanna Topfengiesser fra Stockholm. ⁸ Hun var datter af en tysk købmand, Arnold (Arndt) Topfengiesser eller Dubbengiesser, der oprindeligt kom fra Aachen, men som omkring 1617 havde slået sig ned i Sverige. Arnold Topfengiesser tilhørte en våbenførende borgerlig slægt, der havde sit udspring i Aachen, og som havde meget livlige kontakter til Nederlandene. En datter af en Arnold Topfengiesser [den ældre] nævnes således i 1613 som enke efter en købmand i Amsterdam. ⁹

I 1621 havde Arnold Topfengiesser overtaget Skultuna Messingbruk i sognet af samme navn få kilometer nord for Vesterås ved Mälaran. ¹⁰ Det mageskiftede han to år senere med den svenske stat for Vällinge Bruk i Salem Sogn fem km øst for Södertälje mod at afstå et hus i Aachen og et kobberværk i det nærliggende Jüllich. ¹¹ Arnold Topfengiesser var også indrulleret i det svenske fortifikationskorps og nævnes som konduktør i 1622. ¹²

Begge Susanna Topfengiessers forældre var imidlertid døde i 1654, og sandsynligvis har Susanna været et godt parti, der har styrket Hendrick Ruses i forvejen gode privatøkonomi. Ved brylluppet var Albert Ruse vitterlighedsvidne for sin lillebror; Susanna Topfengiessers bror Aernout og søsteren Anna vidnede for deres søster. Da svogeren Aernout, der var købmand i Aachen, blev gift den følgende måned, optrådte Hendrick Ruse som vitterlighedsvidne for ham. ¹³

Svigerinden Anna var gift med Matthias Römer, som sandsynligvis også stammede fra Aachen, hvor der fandtes flere protestantiske familier med dette slægtsnavn.¹⁴ Römer havde antagelig lært sin hustru at kende i Sverige, for også han havde prøvet lykken her: I 1646 havde han sammen med en nederländer, Willem Momma, fået privilegium på at drive et messingbrug i Nyköping Ström syd for Stockholm, men de to kompagnoner var raget uklar med hinanden, og de skiltes efter en retssag. Matthias Römer rejste derefter til Holland.¹⁵ I 1654 var han købmand i Hamburg og fungerede samtidig som gesandt for Holland i de to hansebyer Hamburg og Lübeck og i det nærliggende hertugdømme Braunschweig-Lüneburg på den anden side af Elben.¹⁶ Römer stod i jævnlig brevveksling med den svenske rigskansler Axel Oxenstierna, i hvis arkiv der findes flere breve fra den entreprenante købmand, heraf er et enkelt dateret »København 1650«. I arkivet findes også breve fra Anna Römer til den gamle rigskansler.¹⁷

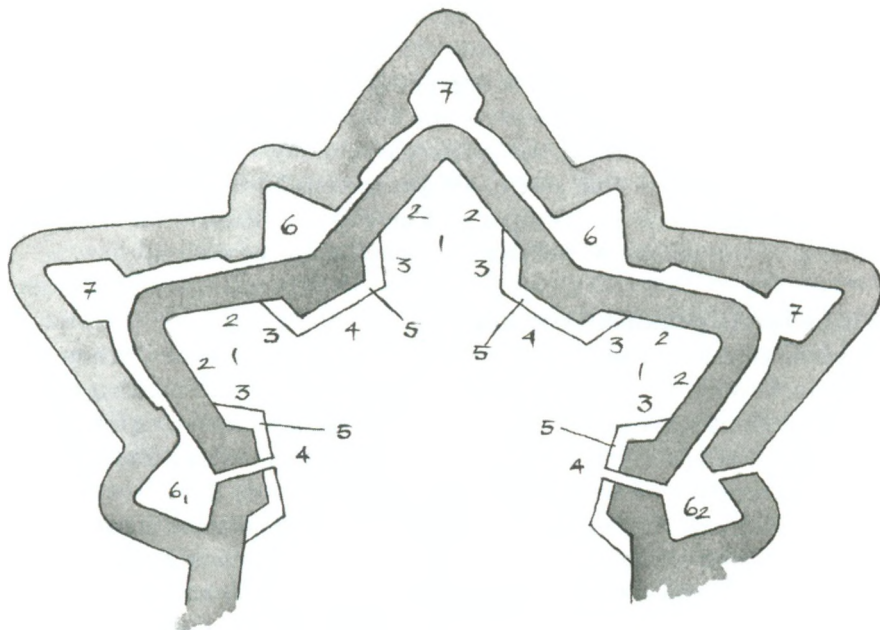
I Hendrick Ruses ægteskab med Susanna Topfengiesser fødtes så vidt vides kun to børn, hvoraf det ene døde som spæd og blev begravet den 27. marts 1657 i den fransk-reformerte kirke i Amsterdam. Barnets navn er ikke nævnt, og det har rimeligvis været dødfødt. Af kirkebogsindførslen ses det iøvrigt, at Ruse-familien da boede i Kaizersgracht, en af Amsterdams fornemste kanalgader, men en nærmere stedfæstelse af hans bolig har ikke været mulig.¹⁸ Lige før 1660 fik parret en datter, Johanna Maria, der i sit ægteskab med oberst Christian Juul til Lundbæk grundlagde den danske adelsslægt Juul-Rysenstein.¹⁹ Hendes præcise fødselsår kendes ikke.

Det litterære hovedværk *Versterckte Vesting*, 1654

I midten af 1650'erne var Hendrick Ruse ved at blive en internationalt kendt skikkelse. I 1654 udgav han sit fæstningsteoretiske værk *Versterckte Vesting* med forslag til, hvorledes en fæstning bedst kunne bygges. Den blev udgivet af den kendte forlægger Ioan Blaeu og er et fornemt værk på 54 sider i folioformat, udstyret med 8 meget smukt raderede plancher, udført af Hendrick Ruse selv. Publikationen er tilegnet medlemmerne af det amsterdamske bystyre, men den er efter al sandsynlighed betalt af forfatterens egne midler – som det var vanligt i samtiden.

Versterckte Vesting er skrevet i et klart og let forståeligt nederlandsk, og da forfatteren samtidig forstod at fremstille sine originale tanker i en letfattelig form, blev Ruse med ét slag placeret centralt i den samtidige debat om udformningen af den ideale fæstning.

Det er ikke her stedet at gå i detaljer med hans ideer. Som andre nordeuropæiske ingeniører arbejdede han med jordværker, bestående



Skematisk oversigt over de fæstningsudtryk, der er nævnt i artiklen. 1: Bastion, 2: Face, 3: Flanke, 4: Kurtine, 5: Faussebrai, 6: Ravelin, 61, 62: Enveloppe, 7: Kontregarde. (Tegning: Christian Mosbæk Johannessen).

af en voldlinie (kurtine), hvorfra bastioner, bestående af flanker og facer, vendte ud mod fjenden. Ruse fremhævede i modsætning til sin samtid stærkt forsvaret af flankerne, der efter hans opfattelse skulle opbygges trinvis med 2-3 kanonstillinger over hinanden. Flankerne skulle desuden lægges, så de dannede en stump vinkel med kurtinerne, hvilket var i modsætning til den traditionelle opfattelse af deres placering. Ruse imødegik tillige den gængse opfattelse af, at en særlig nedre vold, faussebraien, langs graven skulle omslutte hele bastionen. Han mente derimod, at faussebraien med fordel kun burde lægges foran kurtiner og flanker. Desuden ønskede han anlagt talrige udenværker omgivet af vidtløftige voldgravsområder. Det var alt sammen forbehold over for den ældre nederlandske fæstningsmanér, og Ruse kom derved til at foregribe de ændringer, som den store nederlandske fæstningsteoretiker Menno van Coehoorn (1641-1704) kom til at stå for.

Ruses idéer blev i 1658 imødegået af ingeniøren Gerard Melder fra Utrecht.²⁰ Allerede samme år udsendte Ruse en skarp tilbagevisning af kritikken, men han måtte dog se, at Melders kritik i de følgende år blev

optrykt som tillæg til de senere udgaver af *Versterckte Vesting*. I 1664 kom således en tysk oversættelse af *Versterckte Vesting (Praxis Fortificatoria, Os-nabrück)* og i 1666 en engelsk oversættelse (*The Strengthening of Strong-Holds*, London), alle med Melders lille bog som supplement.

Et manuskript af Ruse, *Spiegel der Fortification*, nævnes i midten af 1700-tallet.²¹ Det har som andre »spejle« sandsynligvis indeholdt en gennemgang af fordele og ulemper ved en række eksisterende fæstningsværker, og det må stærkt beklages, at det ikke mere kendes.

Ruses første praktiske virksomhed

Ruses ansættelse i Amsterdam i 1652 var organiseret således, at han som kaptajn var chef for et infanterikompani på 160 mand med en fast aflønning. Hans ingeniørfunktioner var ikke specifikt fastsat, og han skulle derfor kun aflønnes efter det arbejde, han udførte efter i forvejen indgåede kontrakter.²² I Amsterdam arbejdede Pieter de Parceval og J. Heimanzoon Koeck som ordinære ingeniører, og når man så ansatte Hendrick Ruse som ekstraordinær ingeniør, må det skyldes, at Amsterdam på dette tidspunkt stod foran en stor byudvidelse. I 1650 havde byen været truet af et overfald af Willem af Oranien, og det gav det yderst selvbevidste amsterdamske bystyre anledning til at genoptage en stor og allerede påbegyndt udbygning af byens befæstning. Den var oprindeligt planlagt så tidligt som i 1610, men var gået i stå omkring 1620.²³

Uheldigvis vides meget lidt om denne byudvidelse, der dog synes at være igangsat i 1654, da et projekt til en udvidelse af byens østlige side ved Parceval, Koeck og Ruse blev godkendt af bystyret og tilsyneladende udført i de følgende år. Hvad Ruse har haft lod og del i, vides ikke. Befæstningen var færdig i 1663.

I forbindelse med omlægningen opførte Ruse en ny port i byens sydøstlige del, Regulierspoort. Han fik den 30. juni 1654 til opgave at udføre en detailleret bygningstegning efter en model, som Ruse sandsynligvis også selv havde udført. Tegningen blev få dage efter godkendt, og den ny Regulierspoort blev opført umiddelbart efter. Den lå i den del af de gamle fæstningsværker, der allerede blev overflødiggjort i 1663, men bygningen eksisterede dog frem til 1874 som vejerbod for smør. Den lå på den nuværende store Rembrandtplein og kendes fra talrige afbildninger. De viser en grundmuret bygning i to etager med strenge klassiske barokformer.

Var Regulierspoort med stor sandsynlighed et værk af Ruse, så blev de ikke mindre end 16 nye bastioner i fæstningen anlagt uden at Ruses særlige tanker om fæstningsbyggeri synes at have påvirket deres udformning, og her har Parcevals og Koecks indflydelse givetvis været udslagsgi-

vende.²⁴ Parcevals indflydelse kan i øvrigt også være tvivlsom, idet han i lange perioder havde byggeopgaver andre steder, bl.a. for den danske konge. I årene 1650-53 ombyggede han store dele af fæstningsværkerne omkring Glückstadt i Holsten.²⁵

I eftersommeren 1654 var der på grund af den engelsk-nederlandske søkrig skærpet beredskab i Amsterdam, hvor Ruse holdt vagt med sine folk uden for byporten mod Haarlem.²⁶

Det var dog ikke i Amsterdam, han skulle udøve sin livsgerning. Allerede i 1656 begyndte også Ruse – med behørig tilladelse fra det amsterdamske bystyre – at arbejde andre steder, hvor han hurtigt fik mere end nok at se til. I hvert fald frem til 1658 – og måske længere – måtte han dog søge om »arbejdstilladelse« hos sine foresatte i Amsterdam.

Han slap da heller ikke forbindelsen til hjemlandet, selv om han fik opgaver udenlands. I 1658 erhvervede han for 40.000 gylden kontant godset Onstaburg ved landsbyen Sauwert ca. 10 km nord for Groningen. Hovedbygningen kendes fra en ikke alt for fremragende tegning af J. Stellenwerf i Groningens Rijksarchief.²⁷ Her ses det, at bygningen rejste sig direkte fra vandspejlet i en lille sø og bestod af tre fløje, der – ligesom Egeskov på Fyn – var sideværts sammenbygget og hver prydet med en renaissancegavl med vindfløj.

I april 1661 erhvervede Hendrick Ruse i kompagniskab med den amsterdamske mægler Gerrit Scholten og handelsmanden Simon Boosten van Geervliet for 12.000 gylden tyve attraktive byggerunde i Groote Katteburgerstraat i byens nordøstlige del vis-à-vis Admiralitetet. Ejerne måtte forpligte sig til at bebygge grundene, så kvarteret blev til »zirat« for byen. Det er sikkert også sket, men husene er nu i modsætning til så mange andre bygninger fra 1600-tallet forsvundet, idet kvarteret forslummede i begyndelsen af 1900-tallet, og hele området blev ryddet i 1970'erne til fordel for nyt boligbyggeri.²⁸

Ruse slap aldrig sin tilknytning til den hollandske hovedby, selv efter at han i 1661 var blevet ingeniør i København.²⁹ Hans vidtløftige jord- og ejendomsspekulationer suppleredes af omfattende handelsinteresser, som han dyrkede intensivt ved talrige ophold i den hollandske hovedstad, der kunne strække sig over adskillige måneder – som i 1664, hvor han rejste fra København den 27. juli og først vendte tilbage den 11. december.³⁰

Hans tidligere omtalte økonomiske transaktioner i Amsterdam må have været ganske omfattende og ophørte ikke, selv om han blev ingeniør i Danmark. Under et ophold i den hollandske hovedby forklarede han midt i december 1662 Hans Schack, at han havde forlænget sit ophold, da han i modsat fald ville have mistet 54.000 rdlr.! Det svarede til

hans aflønning som overingeniør og regimentschef i ikke mindre end 13½ år! I samme brev lagde han heller ikke skjul på, at han var blevet tilbudt »høje poster« for at blive i Holland, men at han havde afslået dem, da han ikke ville »svigte Kongen af Danmark«. ³¹

I 1671 fik Ruse 6 års monopol på at udføre mastetræ fra Norge til Holland. Det skete i et samarbejde med storkøbmanden Hendrick Deckquer, der skulle sørge for videresalg i Amsterdam og i den anledning fik rådighed over en vandgrav uden for Haarlemmerpoort. ³²

Fæstningen Kalkar – en opgave for den store kurfyrste

En tilfældighed synes at have ført Ruse væk fra hans tjeneste i Amsterdam. I 1656 rejste han gennem hertugdømmet Kleve ved Rhinen lige øst for den nederlandsk-tyske grænse. Hertugen var den brandenburgske kurfyrste Friedrich Wilhelm, som var repræsenteret ved sin statholder Johann Moritz af Nassau-Siegen. Han var en internationalt kendt kulturpersonlighed, der i 1640'erne havde været leder af det Hollandsk-Vestindiske Kompagnis koloniseringsforsøg i Brasilien og som havde skænket store dele af sine etnografiske samlinger væk. Således havde Frederik den 3. nydt godt af hans gaver, og Nationalmuseets fine samlinger af brasilianske fjerdragter og våben stammer fra Johann Moritz, ligesom museets ca. 25 malerier af Albert Eckhout med motiver fra den ny verdensdel. I Haag havde han bygget et af den nederlandske baroks absolutte hovedværker, det prægtige Maurits-huis.

Johann Moritz residerede i hovedbyen Kleves gamle slot, som han havde ombygget til et moderne barokanlæg omgivet af store parker med gennemgående alléer. Johann Moritz og Hendrick Ruse kendte antagelig hinanden fra Amsterdam, og Johann Moritz inviterede derfor Ruse til middag, da denne tilfældigt passerede Kleve. Efter middagen foreviste Johann Moritz sin gæst nogle tegninger til en befæstning ved den lille by Kalkar, 10 km øst for Kleve, og han foreslog Ruse, at de den følgende dag red ud for at besigtige stedet. ³³ Det gjorde de også, men uheldigvis var der højvande i Rhinen den dag, og dér, hvor fæstningsværkerne skulle ligge, var der 10 fod vand. I stedet lovede Ruse at aflægge Johann Moritz et fornyet besøg.

Det må han have gjort, for den 14. juli 1657 indgik han en kontrakt med Johann Moritz om opførelsen af et citadel ved Kalkar for et beløb af 40.000 rdlr. Arbejdet kom på grund af penge- og materialemangel ikke i gang. Et år senere ændredes kontrakten til, at Ruse nu skulle opføre et nyt og større citadel – denne gang til et beløb af 64.000 rdlr. Denne anden kontrakt blev indgået den 27. august 1658 efter direkte forhandlin-

ger mellem Ruse og kurfyrst Friedrich Wilhelm i Berlin. Arbejdet på citadellet blev anset for særdeles vanskeligt og i sidste ende umuligt at udføre, fordi stedet lå mellem en 18 fod (ca. 5½ m) dyb mose og en gammel arm af Rhinen, hvor underlaget bestod af småsten af en størrelse, som Ruse sammenlignede med musketkugler. Men Ruse begyndte optimistisk arbejdet ved forårstide 1659.

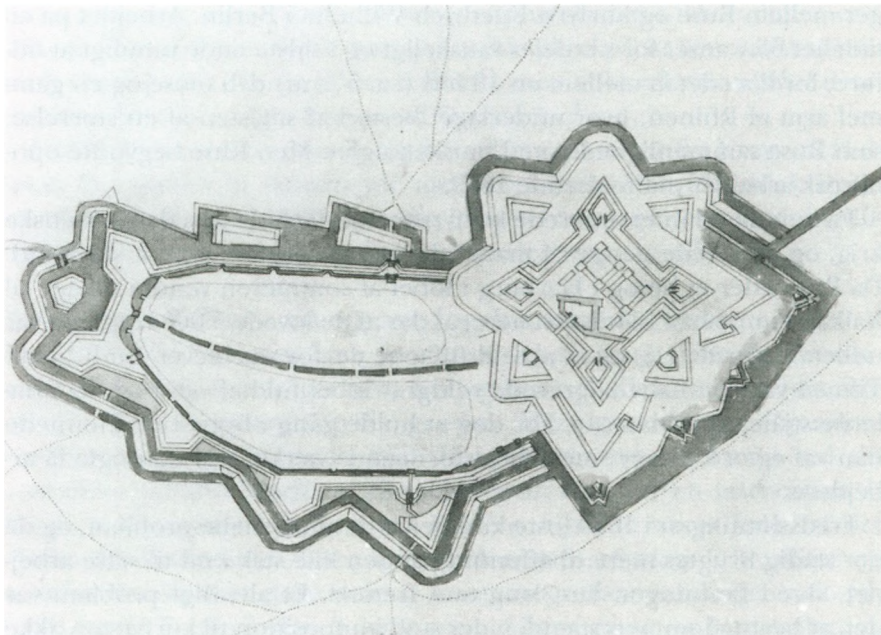
På samme tid intervererede kurfyrsten imidlertid i den dansk-svenske krig, og de lovede penge til materialer og arbejdsfolk svandt snart ind. Da Ruse efter et besøg i Harburg i løbet af sommeren vendte tilbage til Kalkar, kunne han blot konstatere, at der af de lovede 5.000 rdlr. kun var udbetalt 50 rdlr. [!], og at arbejdsfolkene derfor var blevet sendt hjem. Tilmed var den halvt udgravede voldgrav løbet fuld af vand og materialerne stjålet af soldaterne. For dog at holde gang i byggeriet aflønnede han »af egen lomme« sine arbejdsformænd (værkbaser) og nogle få arbejdere.

Fredsslutningen i 1660 løste kun delvis det finansielle problem, og da der stadig brugtes mere til aflønning af den lille stab end til selve arbejdet, skred fæstningen kun langsomt fremad. Et alvorligt problem var det, at hertugdømmets stænder, der stod i opposition til kurfyrsten, ikke ville finansiere arbejderne og i stedet modarbejdede Ruse aktivt. De foreslog endog at sløjfe de opførte værker!

Kalkar var således langt fra færdig, da Ruse i juli 1661 blev ingeniør i Danmark. Han blev allerede samme efterår kaldt tilbage til Kalkar, hvor han den 17. oktober indgik en ny kontrakt, den tredje kontrakt om Kalkar. Det skete med det højtidelige løfte fra kurfyrsten om, at man denne gang ville holde kontrakten »unbrüchig«. Nu lød kontrakten på 94.000 rdlr., altså det dobbelte i forhold til den første kontrakt fra 1657, men i modsætning til de to tidligere kontrakter indebar denne også en befæstning af selve Kalkar by.

Ruse fik i de følgende år lige så få penge til sin rådighed som tidligere, og arbejdet sinkedes givetvis også ved, at Ruse selv opholdt sig i København og måtte give sine værkbaser ordrer pr. brev. Da han i 1662 endnu engang blev kaldt til Kalkar for at løse problemerne, fik han – som om han stadig var kurfyrstens ingeniør – i stedet ordre til at inspicere de nærliggende fæstninger i Wesel, Hamm og Kleve. Herved spildte han efter sit eget udsagn fire gode sommermåneder, og hele året gik »frugtesløs« hen.

Til pengeproblemerne kom så, at Rhinen i 1663 gik over sine bredder og hindrede ethvert arbejde. De to følgende år blev der dog udrettet noget, og langsomt blev fæstningen efterhånden færdig. I 1665 aflagde Friedrich Wilhelm Kalkar et besøg, hvorunder også Ruse var til stede.



Kalkar med Hendrick Ruses forslag til befæstning af byen og dens citadel. Bybefæstningen er et typisk eksempel på en irregulær befæstning, lagt uden om en middelalderlig forsvarsmur og omgivet af vandfyldte grave. I byens østlige del ses Ruses stramt opbyggede citadel med sine 4 mægtige bastioner og med udenværker i form af raveliner og kontregarder. Kopi efter en tabt originaltegning af Hendrick Ruse fra hans tredje kontrakt om Kalkar, 1661 (Krigsarkivet, Stockholm. Tyskland SFP, Kalkar nr. 1).

Nu var der 10-12 fod vand i den færdige voldgrav. Det var passende og det konstateredes samtidig, at volden var helt efter arbejdstegningen.

Selvom der havde været en passende anledning til at forhandle om arbejdets afslutning og ikke mindst spørgsmålet om en afregning med Ruse, skete det dog ikke. Kurfyrsten tog derfor i slutningen af 1666 det usædvanlige skridt at klage til kong Frederik den 3. over den efter hans mening uefterrettelige ingeniør, der – som han hævdede – havde efterladt Kalkar ufærdig. Frederik den 3. udbad sig en skriftlig redegørelse for sagen fra Ruse, der svarede med en lang rapport, som danner grundlaget for nærværende fremstilling. Kongen overlod i øvrigt mellemværendet til direkte forhandling mellem Ruse og Friedrich Wilhelm. Disse akter er – som de øvrige arkivalier om Kalkar – desværre ikke bevaret, så vi kender ikke resultatet af forhandlingerne, men i løbet af 1667 er de gensidige uoverensstemmelser vel blevet løst.

Ingen af Ruses originale tegninger til Kalkar er bevaret, men i Krigsarkivet i Stockholm findes en plan, der sandsynligvis er en kopi af Ruses forslag til den tredje kontrakt fra 17. oktober 1661.³⁴ Den viser det middelalderlige Kalkar omgivet af bastioner i Ruses karakteristiske manér med foranliggende grave og udenværker. Helt dominerende er dog det planlagte citadel, hvor Ruse har haft helt frie hænder. Det består af et regelmæssigt firkantet anlæg med de fire bastioner med foranliggende lavere volde (faussebraier). Desuden var der udenværker i form af raveliner og kontregarder, omgivet af en vandfyldt grav, der stod i forbindelse med graven omkring byens befæstning. Kalkars kastel rummede to firfløjede bygninger med fremhævede hjørnebygninger, der minder meget om Ruses senere projekt til det »kongelige hus« i det københavnske kastel. Hvad disse bygninger i Kalkar skulle have været brugt til, vides dog ikke.

Det store byggearbejde viste sig hurtigt at have været forgæves: Ruses fæstning i Kalkar fik en meget begrænset levetid, da den allerede blev sløffet under den fransk-nederlandske krig i 1674. Det skyldtes, at man i den lille by ikke havde tilstrækkeligt med folk til at bemande voldene, og man frygtede derfor, at en fransk styrke skulle bemægtige sig stedet. To år senere erhvervede Kalkars bystyre grav og udenværker, samtidig med at resten af citadellet forsvandt. Konturer har dog været til at se langt op i 1900-tallet.³⁵

Ingeniør hos Friedrich Wilhelm af Brandenburg

Umiddelbart efter Ruses to første kontrakter om Kalkar fra 1657 og 1658 synes det, som om han var ved at blive trukket over i den brandenburgske kurfyrstes permanente tjeneste. Johann Moritz gjorde i hvert fald hvad han kunne, og han fungerede her – som i andre sammenhænge – som formidler af nederlandsk kunst og kultur i kurfyrstendømmet og de tilknyttede bilande.

Det er allerede nævnt, at Ruses anden kontrakt om Kalkar blev indgået i Berlin efter direkte forhandlinger med Friedrich Wilhelm, der i hvert fald senest på dette tidspunkt må være blevet opmærksom på den unge nederlandske ingeniør. Fra februar 1659 findes et egenhændigt projekt fra Ruses hånd til en befæstning af Spandau, hvis gamle fæstningsværker skulle udbygges kraftigt ved opførelsen af seks store bastioner. Ruse tog ikke hensyn til de mest elementære topografiske forhold i området og flere af bastionerne er dristigt foreslået lagt midt ude i Havel.³⁶

Ruse kom ikke til at arbejde i Spandau, og det er også tvivlsomt, om Ruse – som antydtes af forfatteren Friedrich Nicolai i hans Berlinerhistorie fra 1769 – skulle have arbejdet ved eller foretaget projekteringer af

Berlin, hvis befæstning ganske vist var under udbygning i disse år, men som savner ethvert spor, der kan lede tilbage til Ruse.³⁷

I løbet af sommeren 1659 pressede Johann Moritz dog på for at få Ruse ansat som ingeniør i Brandenburg. Han skrev i juli til kurfyrsten, der på dette tidspunkt opholdt sig i Danmark, at han anbefalede en ansættelse af Ruse, for »en sådan kapabel person er i disse tider sjælden«. I sit svar, der i øvrigt blev skrevet midt under 2. Karl Gustav-krig i Middelfart under en kortvarig dansk-brandenburgsk besættelse, accepterede Friedrich Wilhelm Ruses ansættelse som ingeniør i Brandenburg med en aflønning på 500 rdlr, der skulle udredes af toldintraderne i Pillaue i Østpreussen (nuværende Baltijsk i Kaliningrad-enklaven).³⁸

Ruses nye ansættelse har ikke efterladt sig mange spor. Faktisk omtales han blot i forbindelse med et projekt til en befæstning af Lippstadt i Westfalen, som ikke engang var Ruses eget.³⁹ Til gengæld fik Hendrick Ruse opgaver andre steder.

Omformning af det nyopførte kastel i Harburg

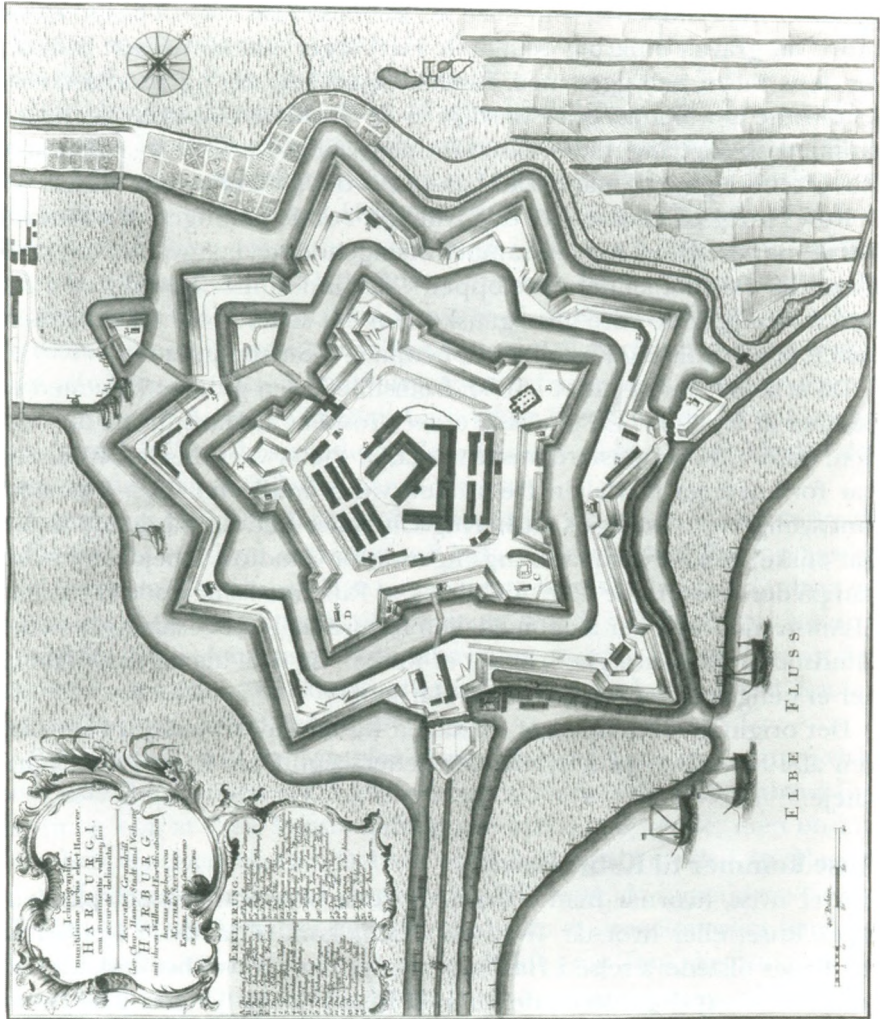
Allerede siden 1657 havde Ruse været i færd med at ombygge citadellet i Harburg ved Elben lige syd for Hamburg. Byen var ved arv tilfaldet hertug Friedrich af Celle, da den lokale hertuginie var uddød i 1642, og han besluttede at udbygge byens slot til et moderne citadel.⁴⁰ På overordnet plan var det hertugens ønske at styrke Harburg, så byen kunne tage konkurrencen op med det rige Hamburg i nord. Parallellen til Christian den 4.s anlæg af Glückstadt i 1610'erne er tydelig – og hertugen opnåede også kun samme pauvre resultat i sit forsøg på at konkurrere med den store og veletablerede hansestad.

Arbejdet med citadellet i Harburg påbegyndtes i 1644 under ledelse af ingeniørofficeren Friedrich von den Burg, og det var sandsynligvis afsluttet, da Hendrick Ruse kom til i foråret 1657.

I Matthäus Merians topografi over Braunschweig-Lüneburg fra 1654 ses von den Burgs citadel, der bestod af et regelmæssigt anlæg med fem bastioner i den ældre nederlandske manér, omgivet af vandfyldte grave og med udenværker med 4 raveliner.⁴¹

Alligevel ønskede hertugen at forstærke det nyanlagte fæstningsværk ved at iklæde det en bastionær form efter Hendrick Ruses tanker. Det indebar en kraftig udvidelse af fæstningsværkerne, og arbejdet krævede nedrivning af ikke mindre end 50 borgerhuse i Harburgs gamle bydel, hvilket naturligvis vakte stor opstandelse blandt byens borgere. Ruses citadel var færdigt senest i 1660.

Der findes ingen tegninger eller planer fra Ruses hånd af Harburg, men et kort, udgivet af Matthias Seutter i begyndelsen af 1700-tallet,



Harburgs citadel set fra øst. I midten ses det middelalderlige slot, omgivet af mandskabsbarakker, stalde og værksteder m.v., midt i en idealudgave af et fem-bastionært citadel, anlagt efter Hendrick Ruses principper. Uden om den vandfyldte grav ses en envelope af raveliner og kontregarder, der helt omslutter hovedfæstningen, og som ydermere er forsynet med en foranliggende voldgrav. På østsiden af citadellet var der anlagt en sluse, der skulle sikre Harburgs havn mod Elbens kraftige tidevand. Havnen og en del af Harburg ses mod syd (t.v.). Kobberstik af Matthias Seutter, 1700-tallets første halvdel (Det Kongelige Bibliotek, Kortsamlingen, Tyskland, Harburg).

gengiver nøje citadellet, som Ruse må have omformet det. I fæstningens indre var graven omkring det gamle Harburger Slot blevet helt fyldt op og dens indre bebygget med kasernebygninger, tøj- og provianthuse, krudthuse m.v. Bemærkelsesværdige er de 6 soldaterbarakker, der ligger symmetrisk omkring midteraksen for den sydlige kurtine. De foregriber Ruses senere plan til mandskabsbarakker i det københavnske kastel.

Ruses præg på Harburg er dog tydeligst i omformningen af udenværkerne, der er udført som en sammenhængende række raveliner og kongregarder (samlet kaldet enveloppen), der indeslutter hovedgraven fra den foranliggende ydre grav, ganske som det senere blev tilfældet med enveloppen omkring Kastellet i København («Smedelinien»).

Da arbejdet var afsluttet i 1660, fremstilledes en guldmedalje med et portræt af Ruse på den ene side og et prospekt af Harburg på den anden, udført af den amsterdamske medaljør Pieter van Abeele. Hvem der har foranlediget medaljen fremstillet, vides imidlertid ikke. Det mest sandsynlige er naturligvis, at hertug Christian Ludvig på denne måde har ønsket at hædre sin fæstningsingenør for veludført arbejde, men det kan på den anden side ikke udelukkes, at Ruse med sine gode kontakter til Amsterdam selv har ladet medaljen fremstille. For det sidste taler ikke mindst den omstændighed, at det er Ruses – og ikke hertugens – våben, der er gengivet over prospektet af Harburg.

Det originale eksemplar af medaljen i guld fandtes endnu i slutningen af 1900-tallet i Juul-Rysensteens efterslægt. Den er nu i dansk privateje.⁴²

Ruse kommer til København

Det er uvist, hvornår man i Danmark først blev opmærksom på Hendrick Ruse, eller hvornår *Versterckte Vesting* kom til landet.⁴³ Imidlertid må Ruses tilstedeværelse i Harburg hurtigt være blevet bemærket. Alle rede i 1657 var der følere ude for at få Ruse i dansk tjeneste. I de rester af den danske rigsmarsk Anders Billes arkiv, der er bevaret blandt Karl Gustav Wrangels papirer i Riksarkivet i Stockholm, findes et brev fra regeringsråd Johan Steinmann i Glückstadt. Det viser, at Bille den 21. juli 1657 havde bedt Steinmann om at kontakte Matthias Römer, altså Ruses svoger, der på dette tidspunkt var nederlandsk gesandt i Hamburg, for at få etableret en forbindelse til »General Ingenieur Ruse«. Steinmann meldte pligtskyldigst tilbage, at han personligt havde overdraget Römer de fremsatte tilbud til Ruse, så han derefter kunne give dem videre. Tilmed havde han – som ønsket af Bille – antydet, at man ville forhandle videre med Ruse, hvis han ville rejse til Danmark.⁴⁴ Omtrent på dette tidspunkt fik Karl den 10. Gustav den danske krigserklæring fra 1. juni i

hænde, og hans overraskende angreb på Danmark fulgte få uger senere. Dette er sandsynligvis årsagen til, at der ikke blev indledt nærmere forhandlinger med Ruse på dette tidspunkt.

Han blev dog ikke glemt. Kort tid efter fredsslutningen i februar 1658 henvendte Frederik den 3. sig til hertug Christian Ludwig for at »låne« Ruse, idet man angiveligt ønskede, at han skulle fremsætte forslag om en befæstning af Itzehoe i Holsten. Man ville dog tydeligvis helst forhandle med Ruse om en fast ansættelse i Danmark. Christian Ludwig svarede, at man godt ville lade Ruse undersøge Itzehoe, men han afviste at afgive ham til Danmark. Han henviste til, at Ruse stadigvæk var i Amsterdams tjeneste – og i øvrigt lige var rejst til Berlin! Desuden havde han selv brug for Ruse i Lüneburg, hvor befæstningen skulle repareres efter et uvejr.⁴⁵ Selvom Christian Ludwig var Frederik den 3.s svoger, og det danske hof havde særdeles gode relationer til ham, mislykkedes det også denne gang at få Ruse i dansk tjeneste.

Først i maj 1661 blev kontakten genoptaget, da Ruse endeligt rejste til København. Det skete angiveligt ved Johann Friedrich af Braunschweig-Lüneburgs mellemkomst. Han var en yngre bror til Christian Ludwig og havde hyppige kontakter til sin søster og svoger i København. Netop i april 1661 havde han været i København, og vi véd at han fik forevist det eksisterende kastel. Man kan imidlertid kun gætte på, at han ved den lejlighed kan have anbefalet Ruse.⁴⁶

Ruses besøg i København blev begyndelsen til hans 16 år lange virksomhed i Danmark-Norge. I første omgang havde man i København forventning om, at Ruse kunne færdiggøre byens nybyggede, men endnu ikke helt afsluttede kastel. Det var oprindeligt påbegyndt i 1620'erne, men planerne var ændret så sent som i 1650'erne, da ingeniøren Georg Hoffmann havde foreslået det udformet som et uregelmæssigt fem-bastionært anlæg med foranliggende vandfyldt grav. Især dæmningen ud mod Øresund (»Langelinie«) havde voldt store problemer.

Udfaldet af Karl Gustav-krigene havde gjort København til en grænseby, og ikke mindst hovedstadens befæstning var af afgørende betydning for byens og – som belejringen i 1658-60 havde vist det – tillige landets sikkerhed. Heri indgik Kastelet som et vigtigt led, idet man fra dets volde kunne overskue den sydlige del af Øresund og dække indsejlingen til Københavns havn. Da Ruse kom til København, lededes byggearbejderne af Gottfried Hoffmann, en bror til Georg Hoffmann, der så sent som i begyndelsen af maj 1661 havde været tæt på at indgå kontrakt om værkets færdiggørelse.⁴⁷

Ruse kom således ikke til et tomrum. I Danmark var der flere ingeniører, der kunne bruges til selv vanskelige opgaver. Brødrene Hoffmann er

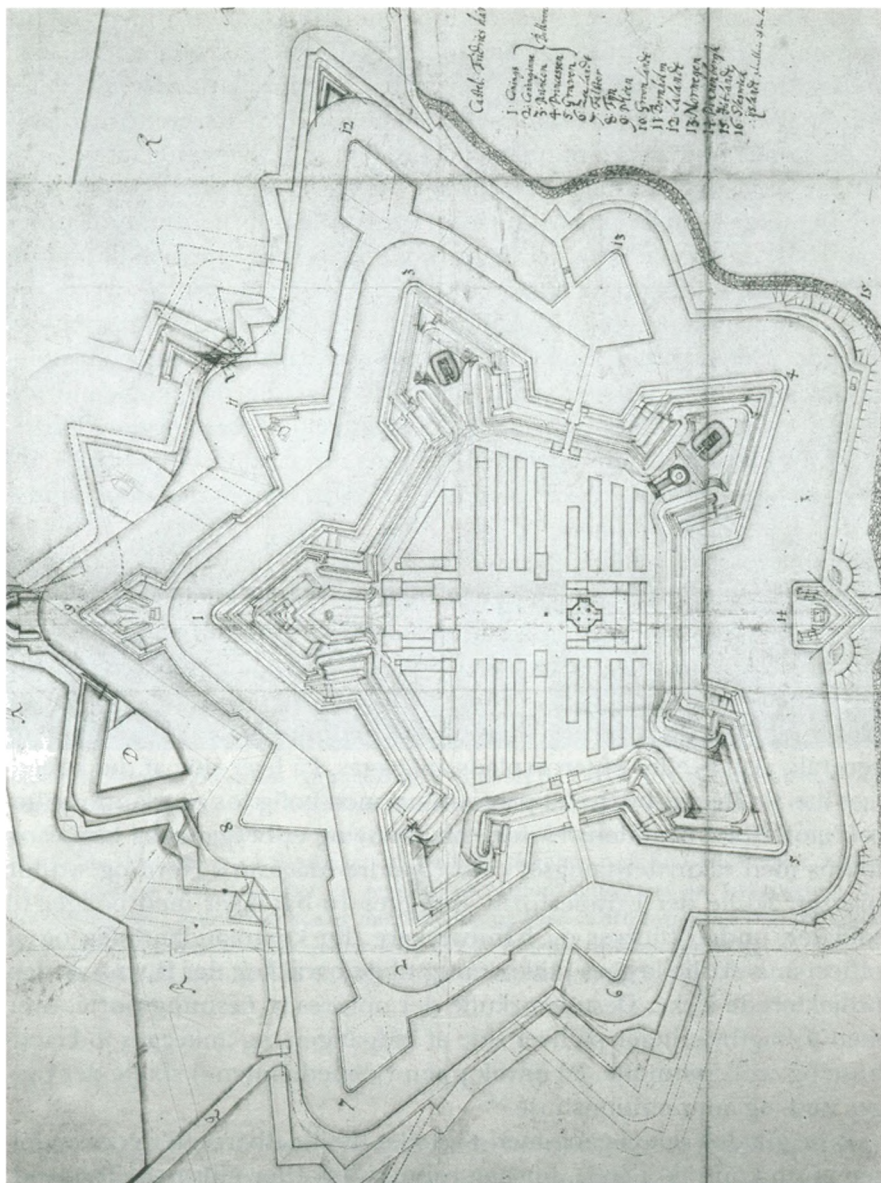
allerede nævnt, og foruden disse var der den tidligere svenske ingeniør-officer Carl Heinrich von der Osten, der var blevet taget til fange i Slaget ved Nyborg i november 1659 og nu var trådt i dansk tjeneste. Af ingeniører fra før krigen var der desuden Selgen Petersen og Johan Breckling. Disse ingeniører arbejdede i kongeriget. I hertugdømmerne fungerede Herman Coucheron, og i Norge dennes broder Willem Coucheron samt Isaac Geelkerck. Det var alle habile folk, men ikke ingeniører, der kunne måle sig med den nyskabende og internationalt kendte Hendrick Ruse.

Straks efter Ruses ankomst begyndte de vanskelige forhandlinger om hans ansættelse. Ruse kendte sit værd, men da Frederik den 3. tilsyneladende ville have ham ansat, koste hvad det ville, blev alle indvendinger fejlet til side. Den 4. juli 1661 fik Ruse sit bestallingsbrev som dansk ingeniør, hvorved han blev udnævnt til generalkvartermester, overinspektør over alle dansk-norske fæstninger og oberst over et infanteriregiment med en gage på 2.000 rdlr. pr. år foruden den ordinære aflønning som oberst.⁴⁸ Halvdelen af de 2.000 rdlr. skulle han dog have i form af jordegods. Det var efter danske forhold en meget bemærkelsesværdig ansættelse: Til sammenligning havde Gottfried Hoffmann årligt fået 540 rdlr. i løn som ingeniør i København.

Ruses udnævnelse til oberst var begrundet i hans ønske om at skabe et professionelt korps af fæstningsbyggere, som mere effektivt end almindelige soldater – eller civile daglejere, som man i vidt omfang havde benyttet tidligere – kunne bruges til fæstningsbyggeri. Ruses regiment bestod i april 1662 af 8 kompagnier á 200 mand hvervede soldater med meget blandet baggrund.⁴⁹ Udnævnelsen passede ikke Ruses landsmand Willum Lobrecht, der åbenbart havde ønsket at blive chef for regimentet. I ærgrelse herover opsgav han sin troskabsed til den danske konge og forlod landet. Tilfældet ville, at Ruse på vej tilbage til København fra Kalkar i 1666 mødte Lobrecht i nærheden af Bremen. Mødet udviklede sig til en duel mellem de to fjender, hvorunder Ruse sårede Lobrecht i armen, så han døde kort tid efter. Historien kendes fra et brev fra Ruse til Hans Schack, hvori han redegjorde for forløbet, og i øvrigt adviserede ham om, at Lobrechts enke var på vej til København for at klage hos kongen!⁵⁰

Kastellet i København

Med sin ansættelse den 4. juli 1661 havde Ruse skabt sig rammerne for sin fremtidige virksomhed i Danmark. Indholdet blev løbende bestemt af kontrakter om konkrete byggerier, og den første kontrakt angik ikke overraskende det københavnske kastel.⁵¹ Den blev indgået den 25. juli



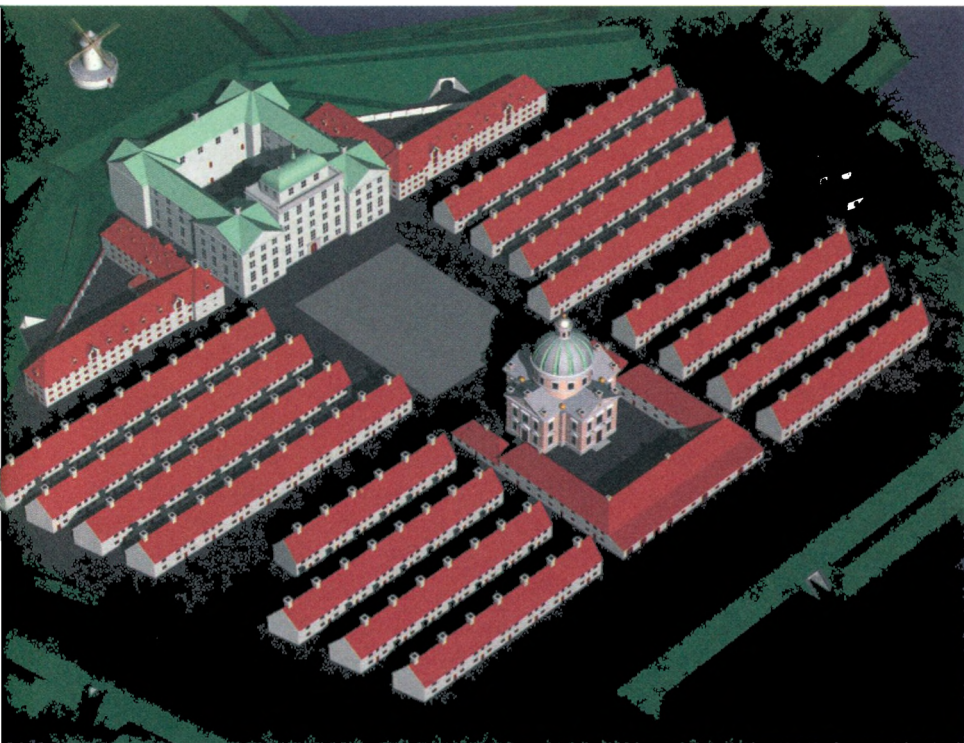
Hendrick Ruses tegning til Kastellet i København ca. 1662 viser, at han ikke blot skulle færdiggøre det eksisterende københavnske kastes volde og grave, men også bebygge dets indre med mandskabsbarakker til den københavnske garnison samt repræsentative bygninger i form af et »kongelig hus« og en garnisonskirke. Sammen med magasin- og værkstedsbygninger skulle disse indgå i en stramt opbygget trapezformet idealplan (Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen, Gl. Kgl. Samling, 717-fol., nr. 4).

1661, efter at Ruse havde indleveret en model og flere tegninger til bedømmelse i en kommission bestående af fæstningskyndige folk, bl.a. Georg Hoffmann. Denne udtalte sig kritisk om projektet, men Ruse blev støttet af kongen, og kontrakten, der alene for voldanlæggene med porte og broer lød på ikke mindre end 110.000 rdlr., blev indgået uden at en eneste af Hoffmanns indvendinger var blevet taget til følge. Til sammenligning skal det nævnes, at Gottfried Hoffmanns kontraktudkast fra maj 1661, der skulle have færdiggjort det eksisterende anlæg, havde kalkuleret med en udgift på blot 7.000 rdlr.

Ruses oprindelige projekt til Kastellet er hans måske mest ambitiøse arbejde: Med udgangspunkt i Hoffmanns fem-bastionære anlæg, der naturligvis skulle omformes efter Ruses idéer, skulle der mod land anlægges en sammenhængende række raveliner og kontregarder (Kastellets Enveloppe eller »Smedelinien«), mens der mod Øresund skulle anlægges en dæmning (»Langelinie«) med et stærkt befæstet støttepunkt.⁵²

Denne første kontrakt afløstes i årene 1663-1664 af yderligere tre kontrakter, der omfattede opførelsen af bygningerne i Kastellets indre, som Ruse også blev entreprenør for. Projektet var ikke mindre end storslået: Her skulle der som et stramt symmetrisk anlæg bygges en hel lille soldaterby med et firfløjet bygningskompleks i vest (det såkaldte »Kongelige Hus«) og en kirke i øst. Mellem disse to bygninger skulle fæstningens centrale alarm- eller eksercerplads anlægges. På hver side af det kongelige hus skulle der bygges et provianthus med bolig for proviantforvalteren mod nord (nutidens Nordre Magasin) og et bryggers og bageri og tøjhuse med tilknyttet fængsel i syd (Søndre Magasin). Nord og syd for pladsen skulle der i trapezform anlægges 16 barakker med boliger til soldater, underofficerer og håndværkere. En kommandantbolig og et officershus skulle lægges i tilknytning til de barakker, der lå vis-a-vis den projekterede kirke. Desuden skulle der opføres to fæstningsporte, hver med to vagtbygninger på hver side af indgangen, og anlægges to krudthuse og en krudtmølle. På enveloppen (»Smedelinien«) skulle der bygges vagt- og ammunitionshuse.⁵³

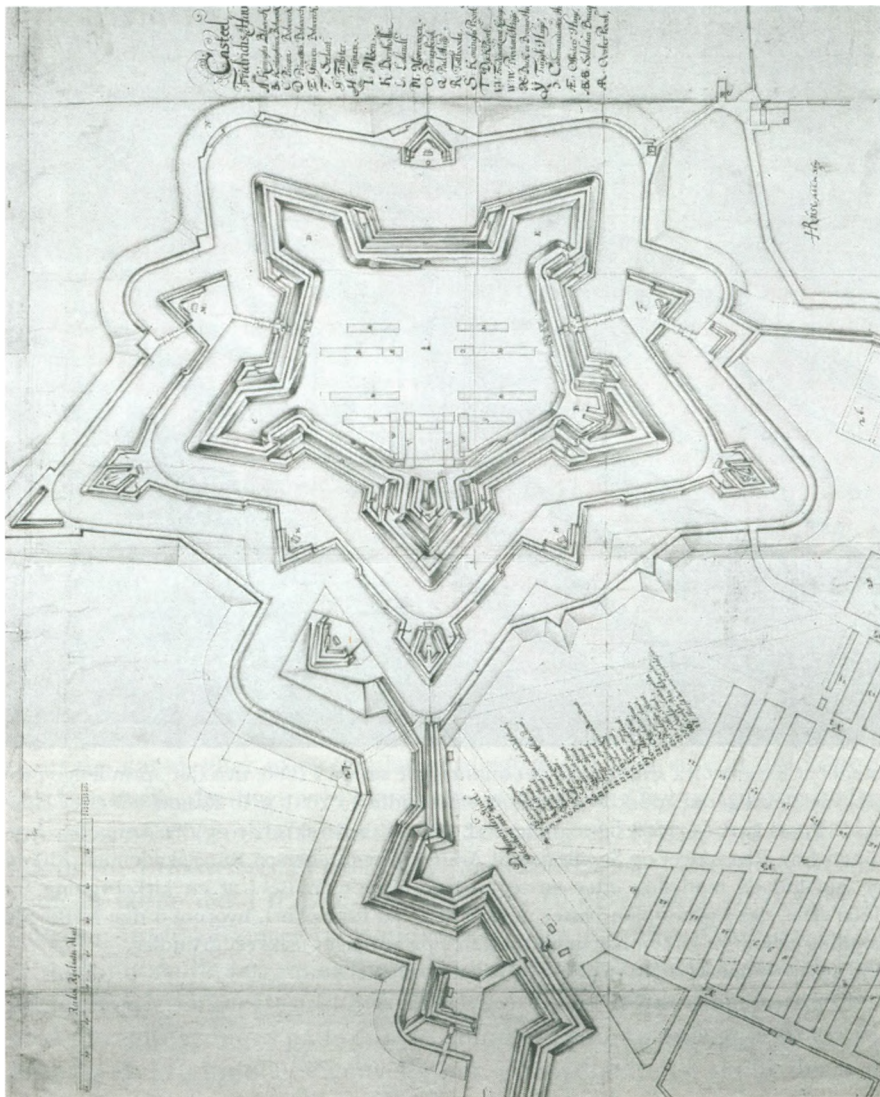
Ruse gik dog ikke i gang med Kastellet umiddelbart efter godkendelsen af sin kontrakt i 1661, for han rejste straks efter tilbage til Tyskland, hvor han i oktober indgik den tredje og mest vidtløftige kontrakt om Kalkar. Han gjorde dog en omvej på udrejsen og besøgte Lolland, Fyn og Jylland, hvor han foretog en hastig inspektion af fæstningerne, og han fremsendte en lang række vidtløftige projekter til forbedring af de utilfredsstillende gamle anlæg, der mødte ham overalt. I Nyborg på Fyn og i Hals ved indsejlingen til Limfjorden fra Kattegat foreslog han ka-



Model af Kastellet fra sydøst, som det kunne have set ud i 1666, hvis det oprindelige projekt var blevet gennemført. Modellen er blevet udført i 2001 af Ib Rasmussen efter Hendrick Ruses kort ca. 1662 og tegninger af mandskabsbarakkerne og den kongelige bygning i hhv. Rigsarkivet og Samlingen af Arkitekturtegninger på Kunstakademiet. Kirken er lagt ind på modellen efter en tegning på Nationalmuseet af en kirkebygning fra 1660'erne, der i grundplan passer med målene på Ruses kort, hvorimod den trefløjede bygning uden om kirken har måttet udføres på et meget usikkert grundlag. (Se <http://home.worldonline.dk/~fgr/citadel/citadel.htm>)

rakteristisk nok at flytte de eksisterende byer til helt nye fæstninger, placeret halvvejs ude i henholdsvis Store Bælt og Kattegat.

Ruse må være vendt tilbage til København i februar 1662 og han begyndte straks på Kastellet. Bistået af 500 udskrevne soldater fra Sjællandske Regiment lykkedes det at færdiggøre voldanlæggene på tre somre. Den største vanskelighed udgjorde dæmningen mod Øresund, der majsommeligt måtte opbygges af stenkister, jord og risværk. Ved opførelsen af hoved- og udenværker var Ruse generet af stenholdig jord fra graven,



Kastellet i København i dets skikkelse i december 1666, tegnet af Hendrick Ruse i forbindelse med overdragelsen af fæstningen ved årsskiftet 1666/67. Fæstningsværkerne er fuldt udbyggede, men en sammenligning med Ruses tilsvarende kort fra ca. 1662 (se s. 163) viser, at kun en beskedent del af de planlagte bygninger blev opført, således kun 6 ud af de 16 mandskabsbarakker (Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen, Gl. Kgl. Samling 717-fol., nr. 3).

der ikke kunne bruges til opbygning af voldene, og jorden hertil måtte hentes så langt væk som i Dronningens Have uden for Vesterport. Den var blevet ødelagt under belejringen, men muldjord derfra egnede sig fortrinligt til opbygning af volde. I 1663 var han nået så langt, at han kunne begynde på opførelsen af fæstningens bygninger, og de følgende års kontrakter herom beløb sig til ikke mindre end 121.670 rdlr. – et svimlende beløb, der antagelig førte med sig, at man opgav at opføre adskillige af de oprindeligt projekterede bygninger. Således blev »Den kongelige bygning« og kirken opgivet, og af de oprindeligt planlagte 16 soldaterbarakker opførtes kun de 6.

Omkostningerne må have spændt den danske statskasse til bristepunktet, og projektet kunne sandsynligvis kun gennemføres, fordi det havde kongens allerstørste personlige bevågenhed.

I oktober 1664 fik Kastellet sin første egentlige garnison, men endnu var fæstningen ikke helt færdig – og slet ikke formelt afleveret fra Ruses side. I den oprindelige kontrakt skulle Ruse – som vanligt ved fæstningsarbejder – have ansvaret for volden i ét år efter færdiggørelsen, og han fik desuden ansvaret for den udsatte dæmning ud mod Øresund i to år. Først i september 1666 kunne Ruse derfor udbede sig syn på sit fæstningsværk med henblik på en aflevering. Krigskollegiet nedsatte en kommission, der udfærdigede en lang og meget grundig rapport, der opremsede en lang række uoverensstemmelser mellem kontrakterne og de faktiske forhold. Kommissionen frarådede overraskende Krigskollegiet at overtage fæstningsværket, før Ruse havde fulgt dens anbefalinger. Ruse svarede prompte sine kritikere med et langt svar til kongen med en punktvis imødegåelse af kritikken. Det havde åbenbart sin virkning, og afleveringen foregik tilsyneladende helt uformelt kort tid efter.

Samtidens fæstningsingeniører var begejstrede for fæstningen, men kritiske røster rejste sig snart, for så store anlæg var bekostelige at vedligeholde. Allerede i 1670 udtrykte Krigskollegiet over for Christian den 5. direkte, at Kastellets forsvar krævede for mange soldater, og at det havde kostet så meget, at de andre fæstninger var blevet forsømt. Det havde været interessant at høre Ruses mening, men han var i Rendsburg og deltog som vanligt ikke i Krigskollegiets møde.⁵⁴

Et mærkeligt tilfælde vil, at Hendrick Ruses kastel – i modsætning til de fleste andre 1600-tals citadeller i Europa – i det store og hele er bevareret i uskadt tilstand til vore dage. Kerneområdet står efter en meget lang og bekostelig restaurering, hovedsageligt finansieret ved donationer fra »A. P. Møller og Chastine McKinney Møllers Fond til Almene Formaal« endog i en særdeles fin stand. Og selvom Kastellets bygninger siden har

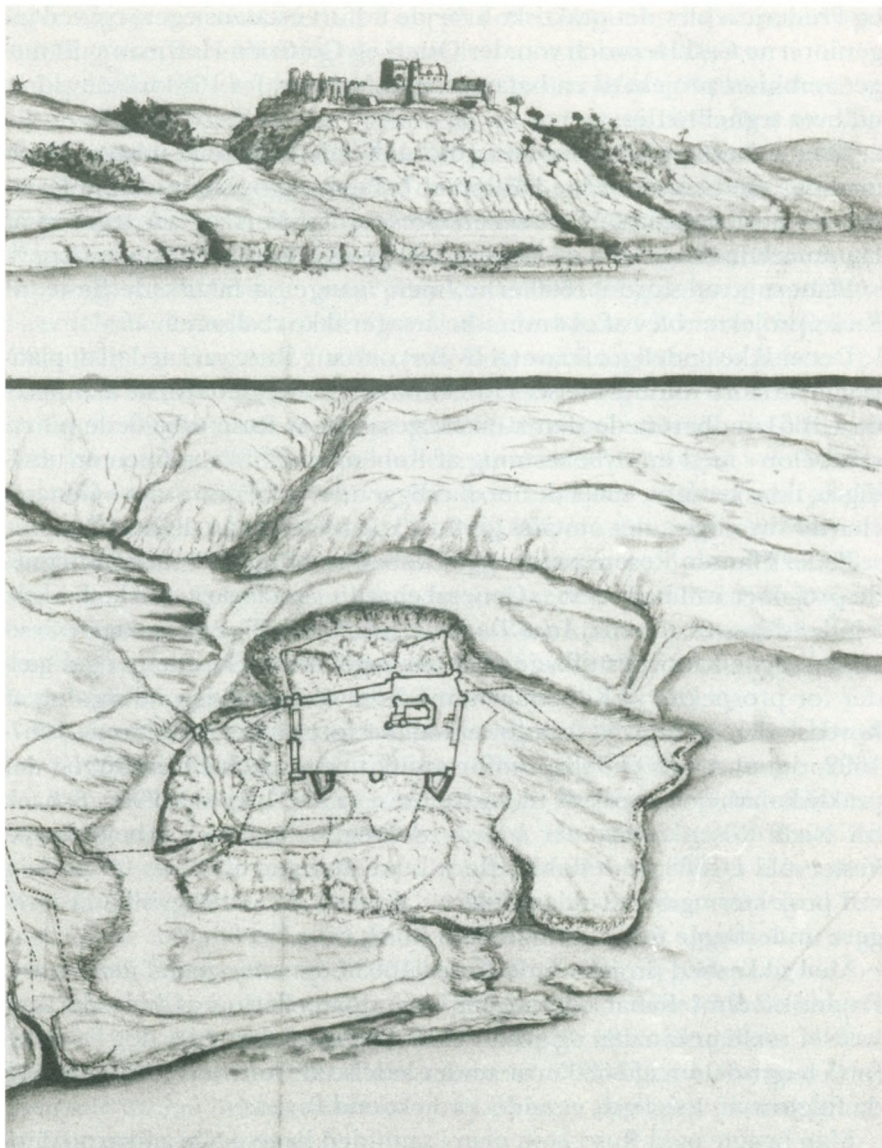
været genstand for store ændringer og ikke mindst en noget hårdhændet restaurering i nyere tid, bærer fæstningen stadigvæk præg af Ruses originale projekt.

Overinspektør over de danske fæstninger

Kastellet var langt fra det eneste fæstningsværk, Ruse opførte for den danske konge. Med den titel af »Overinspektør over de danske fæstninger«, som han fik ved sin ansættelse i 1661, var hans virkeområde hele det dengang vidtstrakte dansk-norske monarki, der strakte sig fra Holstens sydgrænse til Norges nordligste egne. Den første hastige inspektion af fæstningerne i provinserne i 1661 resulterede som omtalt i flere store projekter, hvoraf blot et forslag til en forbedring af de eksisterende voldanlæg omkring Nyborg blev realiseret, om end stærkt nedtonet i forhold til de oprindelige grandiose planer.⁵⁵ I Fredericia anlagdes blot de dele af et ganske lille fire-bastionært citadel, der vendte ud mod Lille Bælt, mens der betegnende nok ikke var penge til resten. Både i Nyborg



Kongeporten i kurtinen mellem Grevens og Dronningens Bastioner i Kastellet. Voldanlægget står omtrent, som da Ruse opførte Kastellet. Dog har nutidens restaureringer og plejeplaner ikke taget hensyn til, at voldanlæg i 1600-tallet af hensyn til erosion m.v. altid var beplantede med træer og buske. Hendrick Ruse foreslog selv i *Versterckte Vesting* at plante kirsebærtræer på voldskråningerne og tjørn nede ved voldgraven. Dette ville have samme virkning som senere tiders pigtråd. Foto: forfatteren.



Under sin rejse til Bornholm i det tidlige forår 1662 tegnede Hendrick Ruse et prospekt af den forfaldne middelalderborg Hammerhus set fra nord. Ruse havde planer om at modernisere borgen, der skulle udstyres med vidtstrakte bastionære værker. Projektet blev ikke realiseret, da man valgte at befæste Rønne og Ertholmene (Christiansø) i stedet. Ruses tegning er den ældste gengivelse af Hammershus. I øvrigt udarbejdede Ruse ved samme lejlighed tegninger over de meget primitive havneanlæg rundt om på Bornholm (Rigsarkivet. Kort- og Tegningsamlingen, Krigsministeriets aflevering, Mappe 4, nr. 15).

og Fredericia blev det praktiske arbejde udført i statens eget regi ved ingeniørerne Carl Heinrich von der Osten og Gottfried Hoffmann. Et meget ambitiøst projekt til en befæstning af Nakskov fra 1664 nåede aldrig ud over tegnebrættet.

Efter et besøg på Bornholm i 1662 anbefalede Ruse at udstyre Hammershus med en moderne bastionær befæstning og at omdanne Hammersøen til flådebase. Et bemærkelsesværdigt kort og en tegning af Hammerknuden er den ældst bevarede gengivelse af den gamle borg.⁵⁶

Planerne var store i 1660'erne, men mange, ja faktisk de fleste, af Ruses projekter blev af økonomiske årsager ikke realiseret.

Det er ikke endeligt afklaret, i hvilket omfang Ruse var med til at planlægge de store voldudvidelser i København i enevældens første år. Allerede i 1661 indberettede den svenske gesandt, at Ruse arbejdede på en »skabelon« med en nybefæstning af København.⁵⁷ Skabelonen er uheldigvis ikke bevaret, men det er nærliggende at henføre det »General charte« over byen, der omtales glimtvis i de følgende år, til Ruse.⁵⁸

Peder Hansen Resens prospekt af København fra 1674 med indtegnede projekter kan have dette »General charte« som forlæg. Stikket indgår i billedsiden til Resens *Atlas Danicus*, hvor adskillige projekter i fæstningsbyerne kan føres tilbage til Ruses tegnebord. Hvis dette også gælder for prospektet af København, må Ruse tilskrives den udbygning af hovedstaden og dens fæstningsværker, der foregik i etaper i årene 1667-1692, om end den endelige udformning undervejs blev ændret og det praktiske arbejde overladt til andre.⁵⁹ En række breve til Hans Schack fra Niels Rosenkrantz, der ledede de regimenter, der arbejdede på Vestervold i 1668, indeholder flere hentydninger til Ruses medvirken ved projekteringen af voldarbejderne, og det kan naturligvis kun yderligere underbygge formodningen om Ruses rolle.⁶⁰

Med sikkerhed projekterede Ruse i 1668 udgravningen af den senere Frederiksholms Kanal og foreslog en udparcellering af hele det nye kvarter mellem kanalen og Vester Vold. Udgravningen blev dog først udført i begyndelsen af 1680'erne under ledelse af Gottfried Hoffmann, og da fulgte man tydeligvis et andet projekt end Ruses.

Man brugte også Ruse, som man i samtiden brugte alle andre med ingeniørfaring. I de perioder, hvor han opholdt sig i København, arbejdede han med opgaver, der senere hørte ind under stadskonduktørembedet.

I 1664 blev Ruse beordret til at udføre en »pyramide« til minde om Corfitz Ulfeldts forræderi – til opstilling på Ulfeldts Plads (Gråbrødre Torv) – og samme år lod han udarbejde en plint til Peder Husums skulpturgruppe »Hesten og Løven« i Kongens Have.⁶¹ De to opgaver kan mu-

ligvis hænge sammen med, at Ruse på dette tidspunkt disponerede over stenhuggere, der udfærdigede Kastellets to monumentalporte.

I egenskab af »de-facto stadsingeniør« gennemførte Ruse også en revision af den gadeplan, der oprindeligt var vedtaget i 1649. Den medførte en meget upopulær udvidelse af gadernes bredde, der naturligvis særligt generede de grundejere, der havde opført huse langs gaderne. Peter Chambers, der fungerede som kontaktmand i København for den svenske rigsadmiral Karl Gustav Wrangel, skrev i talrige indberetninger om borgerernes aversioner mod projektet i almindelighed – og mod Ruse i særdeleshed. Det udartede tilsyneladende, og den 3. marts 1662 skrev Chambers, at borgerne havde truet Ruse med at »knække halsen« på ham, hvis han fik kongen til at fortsætte nedrivningerne. Chambers' oplysninger forekommer her som andetsteds noget overdrevne – hvilket ikke kan undre, da han ofte hentede sine underretninger i de københavnske værtshuse.⁶² En vis aversion kan imidlertid også spores i andre sammenhænge, som da feltmarskal Poul Würtz i slutningen af 1664 ønskede at få undersøgt Ruses kastelsbyggeri nærmere. I den forbindelse skrev den svenske gesandt til sin regering, at det ville blive til fornøjelse for mange, om en ulykke skulle ramme Ruse i den anledning.⁶³ I et vist omfang synes Ruse at have båret sin del af byrden for de mange upopulære beslutninger i begyndelsen af 1660'erne.⁶⁴

En vis stridbar karakter synes han imidlertid også at have haft. Duellen i 1666 med Lobrecht er tidligere nævnt, og i 1663 var han involveret i en anden duel: Under en middag hos Frederik von Ahlefeldt var oberstløjtnant Georg Møller blevet opsøgt af major Vogt fra Ruses Regiment. Hvad Vogt har haft at tale med Møller om, vides ikke, men Vogt fik i hvert fald det indtryk, at Møller var fremkommet med fornærmende udtalelser mod Ruse, og han tilkaldte derfor sin regimentschef. Ruse opfordrede Møller til duel ude på gaden, og de begyndte også at gå på hinanden med dragne kårer. Ahlefeldt fik klogeligen skilt de to kombattanter ad, men dagen efter blev både Møller, Ruse – og Vogt – arresteret. De nærmere omstændigheder kendes ikke, men alle tre må hurtigt været kommet fri igen, og sagen fik næppe følger for nogle af parterne.⁶⁵

På magtens tinde: Medlem af Krigskollegiet og adlet

Som belønning for sit arbejde med Kastellet blev Hendrick Ruse den 18. januar 1664 udnævnt til generalmajor og assessor i Krigskollegiet, hvor han dog ikke kom til at spille nogen større rolle – måske fordi han i lange perioder var væk fra København.⁶⁶

Den 27. januar samme år fik han dansk adelspatent. Hans oprindelige

familievåben bestod af et skjold, hvor der på en gul baggrund var aftegnet et draget sværd i blå med sølvfæste, og hvorom en gråblå slange slyngede sig. Ved sin nobilitering i 1664 inddelte han sit nye skjold i fire dele med bibeholdelse af sit gamle skjold i øverste venstre og nederste højre felt. I de to resterende felter tilføjedes en afbildning af tre kobberfarvede kanonløb omgivet af 11 kanonkugler på rød baggrund. I et midterfelt placeredes to gule løver på rød baggrund. Over skjoldet ses en hjelm med et åbent visir, bærende et muret fæstningstårn, hvorfra der udgår 2 x 4 røde og gule faner og 2 x 3 gule rytterstandarter. På tårnets top ses en turbanklædt tyrk.

I sit motivvalg understregede Ruse sin profession som fæstningsbygger og kriger, samt sin tilknytning til kongemagten, hvis symboler i form af løver og de gul-røde oldenburgske farver ligeledes er tydelig.

Ejendomme og jordegods

Til Hendrick Ruses nederlandske ejendomsbesiddelser føjedes op gennem 1660'erne flere attraktive grundarealer i Nykøbenhavn.⁶⁷ Allerede i 1661 havde han fået overdraget den 14 år gamle admiralgård i Store Kongensgade som bolig, og den var endnu i 1673 i hans besiddelse.

Da arbejdet med Kastellet blev påbegyndt i april 1662, havde han overtaget en ca. 45.000 m² stor grund nord-nordøst for Sølvgade og Kongens Have, hvor store dele af Christian den 4.s mærkelige Sankt Anna Rotunde endnu stod. Erhvervelsen kan ikke blot forklares ved Ruses ønske om at bruge byggematerialerne til Kastellet, da Ruse vitterlig beholdt arealet, efter at kirken var revet ned, og grunden kunne anvendes til byggeri. På grunden, der suppleredes med yderligere ca. 3.500 m² i 1675, opførte han en trefløjet gård ud mod Rigensgade med et baghus med arkitektoniske elementer fra kirken.⁶⁸

I 1664 erhvervede Ruse en stor byggeplads på nordsiden af Dronningens Tværgade mellem Borberggade og Adelgade (ca. 3.300 m²), hvor han i 1666 fik tilladelse til at indrette et bryggeri. Ruse synes at have afhændet grunden i 1670.⁶⁹

Ligeledes i 1664 overtog han en grund på vestsiden af Bredgade og sydsiden af den projekterede Prinsens Kanal (Fredericiagade er kanalens søndre kajgade og grunden har ligget omkring, hvor Alexander Newski-kirken ligger i vore dage).⁷⁰ Hertil kom, at Ruse i 1668 var i besiddelse af en stor grund mellem Store Strandstræde og »stranden« ved Kvæsthusgade.⁷¹

Hendrick Ruses afbenyttelse af en forladt længe i Tulipangade i Nyboder til stalde for sine heste betød, at længen i nogle år kaldtes »Ruses stalde«. Han gav i nogle år endvidere navn til hele gaden, der på Peder

Hansen Resens kort over København betegnes »Russes Gade«. ⁷² Disse navne vandt dog ikke hævd.

Da bastionerne i Københavns befæstning samme år blev navngivet efter fortjenstfulde danske officerer, fik også Ruse »sin« bastion, Rysensteens Bastion. Den lå som den sydvestligste bastion i Vestervold, lige ved den senere Langebro. Her overlevede navnet som betegnelse for den senere bebyggelse (»Rysensteenskarteret«) og som gadenavn (»Rysensteensgade«) med diverse lokale afledninger. ⁷³

Fra 1662 til 1665 forpagtede Hendrick Ruse også Ibstrup (Jægersborg Slot), hvis tilliggender han kunne bruge til sine arbejdsheste. Samtidig forpligtede han sig til at renovere det forfaldne slot. Da kongen selv ønskede at bruge Jægersborg, blev forpagtningen ophævet i utide mod en passende erstatning til Ruse. Sammen med dronningens kammertjener Jacob Pedersen havde han arvefæste på Ibstrup Lille Dyrehave, vore dages Charlottenlund Skov. ⁷⁴

Det var normal praksis, at kongen – for at få udbygget en ny bydel – overlod grunde til kreditorerne mod en passende afskrivning af gælden. Men det er karakteristisk for tildelingen af disse grunde til Ruse, at han hverken direkte eller indirekte ses at have betalt for arealerne, der også glimrer ved deres fravær i de økonomiske oversigter, som Rentekammeret med jævne mellemrum udarbejdede over dets gæld til Ruse. Overdragelsen må derfor være sket som en æresbevisning. ⁷⁵

Ruse supplerede også sine udenlandske besiddelser i disse år. I 1669 var han medarving til en bygrund i Aachen, muligvis via sin svigerfar Arnold Topfengiesser, der som omtalt stammede herfra. ⁷⁶

I Ruses ansættelseskontrakt fra 1661 var det anført, at han skulle have halvdelen af sin løn som jordegods. Og da han sammen med betalingen for kontrakterne på Kastellet i 1664 havde ikke mindre end 129.537 rdlr. til gode, altså mere end de samlede udgifter til Kastellets volde og grave, fik han ved skøde af 14. juni samme år overdraget Bøvling Gods i det nordvestlige Jylland, hvis omfattende tilliggender han kunne anvende til opfedning af stude. ⁷⁷ I 1669 udvidede han Bøvling med køb af Åbjerg i Vedersø sogn og Udstrup i Sønder Nissum sogn af arvingerne til Erik Quitzou. Den nærliggende Ørs Hovedgård i Rom sogn købtes året efter af Morten Timmermand, og i 1672 købte han desuden Møgelgård i Dybe sogn af Karen Mormand. ⁷⁸

Med afsæt i Bøvling oprettede Ruse i 1672 baroniet Rysenstein på 3.500 tdr. hartkorn i overensstemmelse med, at han året forinden var blevet optaget i friherrestanden under navnet Rūsensteen. ⁷⁹

I oktober 1671 var han som en af de første blevet ridder af Dannebrog under en ceremoni på Rosenborg. I den anledning ændrede han endnu



Rysensteens våbenskjold, antaget af Hendrick Ruse ved hans ophøjelse i friherrestanden i 1671. Det symboliske fæstningstårn understreger Ruses rolle som fæstningsbygger. (Privateje).

engang sit våbenskjold: Skjoldet var som tidligere firdelt. I øverste venstre og nederste højre felt ses et rødt (eller gråt) forsvarstårn, bygget på en klippe med tre kanoner på toppen samt et vajende Dannebrogssflag på hvid baggrund. I de to øvrige felter ses to kronede hvide løver på rød baggrund. I et gult midterskjold gentoges Ruses oprindelige familievåben med sværd og slangemotiv.⁸⁰

Portrætter

Ruse blev omkring 1664 malet af Karel van Mander. Portrættet eksisterer ikke mere, men det blev på samme tid stukket i kobber og udgivet i to versioner af kobberstikkeren Albert Haelwegh⁸¹ (se billedet s. 147). For yderligere at sikre sit eftermæle fik Ruse under sit halve års ophold



Bartholomäus Eggers' én meter høje marmorbuste af Hendrick Ruse, fremstillet ca. 1664. Busten findes i dag på Frederiksborg Slot. (Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød. Inv. nr. 2968).

i Amsterdam senere samme år billedhuggeren Bartholomäus Eggers til at hugge en imponerende én meter høj buste af marmor, der rimeligvis skulle have stået over hans gravmæle i Bøvling kirke, men som ad omveje nu er kommet til Frederiksborg Slot.⁸² Hvis valget af Bartholomäus Eggers er sket af kunstforstand, viser det Ruses sikre fornemmelse for det bedste i samtidens nederlandske kunst. Hans interesse for kunsten røber sig også i et brev fra 1670 til Hans Schack, hvor han rådgav denne om et gravmæle i marmor. I øvrigt synes Ruses forhold til Hans Schack at have været godt, og i 1666 sendte han fra Holsten et fad burgundervin til Schack »med håbet om, at det ville glæde et godt hjerte«.⁸³

Ruses familie og slægtninge i Danmark

Med sine gode kontakter og sin store indflydelse kan det ikke undre, at han efter tidens skik forsøgte at promovere medlemmer af sin familie. I 1663 kom søsteren Susanna Elisabeth sammen med sin ægtefælle, lægen Christian Rømeling, til Danmark. Familien var først i København, hvor Rømeling var garnisonsmedicus, men den flyttede efter et kort ophold i Holland til Glückstadt i 1673, hvor Hendrick Ruse på dette tidspunkt opholdt sig. En datter af Susanna Elisabeth og Christian Rømeling, Adelgunde Mechthilde, blev i 1673 gift med den senere chef for Holstenske Fortifikationskorps, Jobst von Scholten, der stammede fra Amsterdam og givetvis har været i familie med den Gerrit Scholten, som var en af Ruses kompagnoner ved købet af grundene i Grootte Kattenburgerstraat. Susanna og Christian Rømelings søn Patroclus blev stamfader til den danske gren af slægten Rømeling. Susanna Elisabeth og Christian Rømeling synes i øvrigt at have haft en særlig tilknytning til Ruses gods Onstaburg ved Sauwert nord for Groningen. Her boede de under deres korte ophold i Nederlandene omkring 1670 og efter at de i omkring 1673 var vendt endegyldigt tilbage til deres fædreland. I 1670 lod de liget af deres yngste søn Christian genbegrave i Sauwerts kirke, og her fandt Susanna Elisabeth selv sit sidste hvilested i 1678. Samme sted var moderen Euphemia van Katwijk blevet begravet godt 10 år tidligere.⁸⁴

I 1665 anbefalede Ruse over for Hans Schack en brodersøn, der havde haft et noget omtumlet liv. Den unavngivne slægtning havde været tre år i lüneburgsk tjeneste, så soldat i Københavns Garnison i to år og dernæst soldat hjemme ved Generalstaterne, og nu var han netop kommet tilbage fra et togt til Guinea med Michel de Ruyter. Svaret på henvendelsen kendes ikke. I 1673 anbefalede Ruse igen en brodersøn, men om det var den samme, vides ikke.

Susanna Elisabeth Rømeling, født Ruse. Ægtefællen Christian Rømeling blev i 1663 udnævnt til garnisonsmedicus i København, men rejste skuffet tilbage til hjemlandet omkring 1670. Da Hendrick Ruse opholdt sig i Glückstadt i 1673, vendte ægteparret tilbage til Danmark for en kort periode, og her blev sønnen Patroclus stamfader til den danske gren af Rømelingslægten (Rigsarkivet. Håndskriftsamlingen, XV, Manuskript om slægten Rømeling ved E. E. J. v. Rømeling, bind 2, s. 166a).



I et brev fra 1677 nævner Hendrick Ruse en Johan Ruse, der på dette tidspunkt var fændrik ved et grenaderregiment. Han var givetvis identisk med en fændrik i Prins Georgs Regiment, som døde i Sachsen i 1701. Om denne var i familie med Hendrick Ruse, vides ikke. Men det forekommer sandsynligt, når man tager familiens navnetradition i betragtning, og den unge mand ville i så fald være opkaldt efter sin farfar.⁸⁵

Et holstensk kaste: Friedrichsort (1665-1667)

Ruse havde endnu ikke færdiggjort sit københavnske kaste, førend han den 12. april 1665 indgik en kontrakt med Frederik den 3. om færdiggørelsen af fæstningen Friedrichsort på vestsiden af Kielerfjorden nogle få km nord for Kiel.

Friedrichsort afløste den ældre fæstning Christianspries, der oprindeligt var anlagt sammesteds i årene 1631-42. Fæstningen var imidlertid opført under den gottorpske hertugs protest, da han mente, at den ville kunne kontrollere indsejlingen til Kiel, der var det lille hertugdømmes

hovedby. Anlægget var af politiske grunde blevet sløjft allerede i 1648-49.⁸⁶

Placeringen var imidlertid yderst hensigtsmæssig for landsdelens forsvaret, og da Gottorperhertugen ved Roskildefreden i 1658 tilmed var blevet løsgjort for sin forbindelse til monarkiet, besluttedes det efter 1660 at genopføre fæstningen, og allerede i 1663 indledtes nogle meget vidtløftige befæstningsarbejder ved ingeniøren Herman Coucheron.⁸⁷ Om Coucheron ikke var sin opgave voksen, eller arbejdet var lagt for stort an, vides ikke, men i løbet af 1664 besøgte Ruse området ikke mindre end tre gange for at nyprojektere et anlæg. I foråret 1665 kunne han præsentere kongen for et projekt til den ny fæstning. Hovedidéen var opførelsen af et uregelmæssigt fem-bastionært fæstningsværk med soldaterbarakker m.v. lagt efter en plan af stor lighed med det københavnske kastel.⁸⁸

Kontrakten om Friedrichsort blev indgået den 12. april 1665, og allerede i samme måned blev arbejdet påbegyndt. Ruse kunne givetvis bygge på resterne af Christianspries og på Coucherons fæstning. Endvidere kunne enkelte bygninger genanvendes. Arbejdet synes i det hele taget at have været relativt ukompliceret, så det lykkedes Ruse at få fæstningen færdig på godt 1½ år.

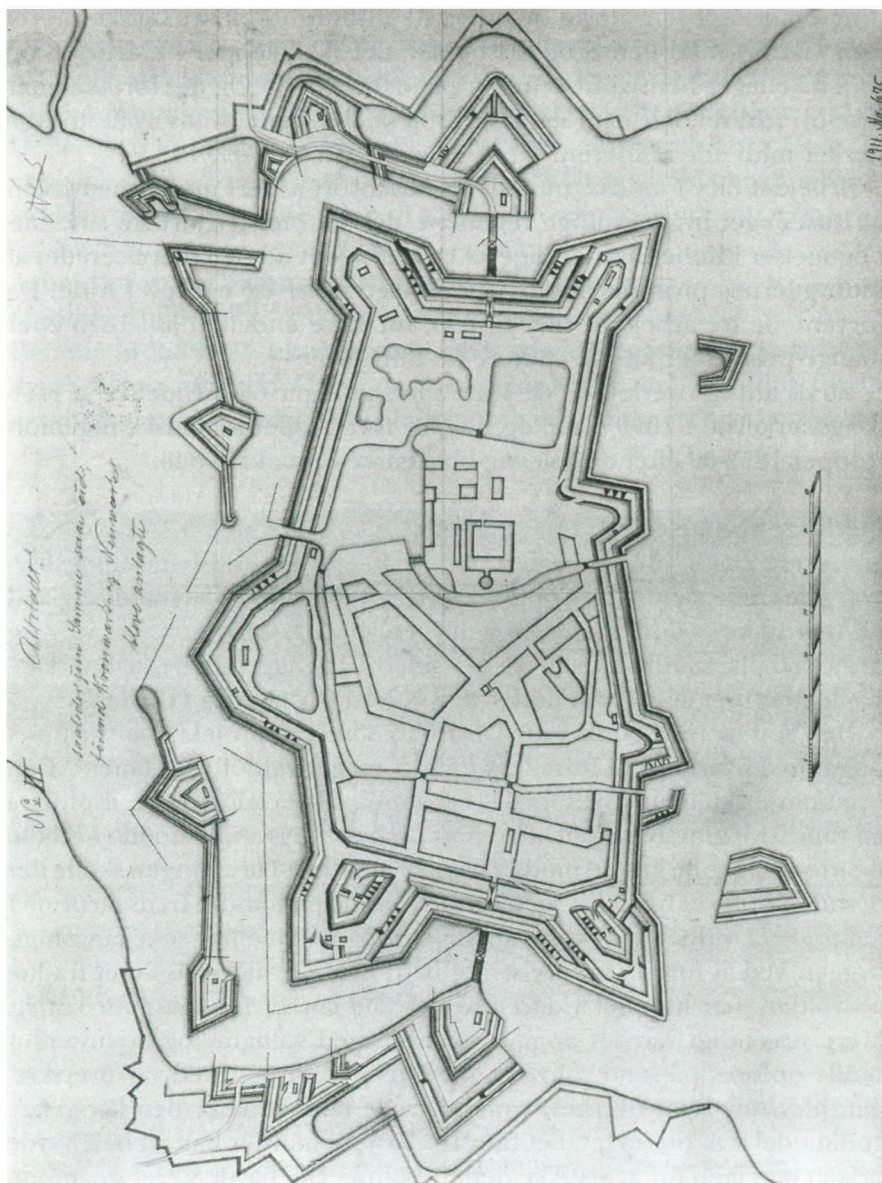
Friedrichsort eksisterede som fæstning frem til 1857, om end fra omkring 1700 i større og større grad af forfald. Herefter blev Friedrichsort anvendt som kaserne, og voldene opretholdtes frem til 1957, da en nærliggende maskinfabrik havde brug for området. Voldanlæggets sydlige og østlige dele eksisterer dog fortsat – om end i en jammerlig forfatning.

Selvom Friedrichsort som et af sine formål skulle kontrollere Gottorperhertugens øvrige besiddelser, indledte Ruse et tæt samarbejde med matematikeren Samuel Reyher, der var lærer ved det af hertugen grundlagte universitet i Kiel. Reyher underviste i militærvidenskab og havde fået myndighederne til at overlade sig en mark, hvor hans studerende kunne øve sig i praktisk fæstningsbyggeri. Det lykkedes ham også at få Ruse til at komme til øvelserne og kommentere de studerendes formåen. Omvendt kunne Ruse tilbyde studenterne at besigtige Friedrichsort.⁸⁹ Det forekommer at være et noget usædvanligt dansk-gottorpsk samarbejde.

En fæstning midt i Eideren: Rendsburg (1669-1673)

Ruses næste byggeopgave kom også til at ligge i hertugdømmerne, da Rendsburg blev kraftigt udbygget.⁹⁰ Her havde han ved en inspektion i 1665 sammenlignet byens gamle fæstningsværker med en »befæstet landsbykirkegård«, og en forbedring var derfor stærkt tiltrængt.⁹¹

Den 18. maj 1669 indgik Ruse kontrakt om opførelsen af en befæst-



Rendsburg efter Hendrick Ruses projekt fra 1669. Den middelalderlige by var grundlagt på nogle småøer i Eideren, som Ruse lod indgå i sit nye vældige anlæg, der strakte sig i næsten hele flodens bredde. En række raveliner og kontregarder blev desuden bygget direkte ude i floden (Det Kongelige Bibliotek. Kortsamlingen, Tyskland, Rendsburg).

ning omkring byen. Ruses byggeri i Rendsburg er blevet karakteriseret som »udført med titanagtig dristighed, der ikke kender hindringer, og som ikke tager hensyn til de naturgivne forhold«. ⁹² Og det forekommer ikke overdrevet, når man ser hans projekt, der lagde byens ny fæstningsværker midt ude i Eideren.

Arbejdet blev i modsætning til Friedrichsort udført under medvirken af Ruses eget byggekyndige regiment, der nu blev frigjort fra sine forpligtelser i København. Alligevel trak arbejdet ud og kompliceredes af indbyggernes protester mod at få omlagt gader og nedrevet huse. De forventede tre arbejdsår blev til fem, før Ruse endelig i juli 1673 efter mange problemer kunne aflevere fæstningen.

Ruses anlæg overlevede de store ombygninger og udvidelser af fæstningsværkerne i 1690'erne, og de blev først sløjfet af danske ingeniørtropper 1853-59 efter den slesvig-holstenske opstand i 1848.

Hetlinger Skanse (1672)

Hendrick Ruses sidste arbejde i Danmark – og hans sidste fæstningsbyggeri i det hele taget – blev opførelsen af en ny skanse på Hetlinger Sand i Elben 10 km syd for Uetersen i Holsten.

På den lille sandbanke havde der siden 1659 ligget en beskeden skanse, der var bygget i al hast under den 2. Karl Gustav-krig (1658-60). ⁹³

Den 8. juni 1672 godkendte Christian den 5. et projekt, der var tonet noget ned i forhold til Ruses oprindelig meget vidtløftige planer. ⁹⁴ Den nye skanse skulle udstyres med 4 bastioner, der lå frit fra hovedvolden i en vandfyldt grav, beskyttet af en mindre beskyttelsesvold ud mod Elben; denne vold skulle kunne modstå is og strøm. Inde i fæstningen skulle der desuden opføres barakker, der kunne rumme en mindre fredsgarnison.

Projektet vidner om Ruses dristighed og originalitet som fæstningsbygger. Ved at foreslå opførelsen af bastioner, der ligger isoleret fra hovedvolden, har han her videreudviklet sine tanker fra *Versterckte Vesting*. Mere væsentligt var det dog, at skansen med voldgrav og udenværker skulle opføres på sand. At dristighedens grænse hermed var overskredet, blev selv Ruse overbevist om allerede få dage efter den kongelige godkendelse af projektet. I et brev fra 25. juni nævner han, at han havde besøgt øen igen for at afstikke den ny skanse. Det havde været stormvejr, det var højvande, og vandet stod nu 9 fod over øen! Ruse foreslog da en række ændringer i sit projekt, bl.a. helt at udelade bastionerne. Så vidt kom det dog ikke, men problemerne må have været årsagen til, at kun den nordlige og østlige bastion blev opført. ⁹⁵

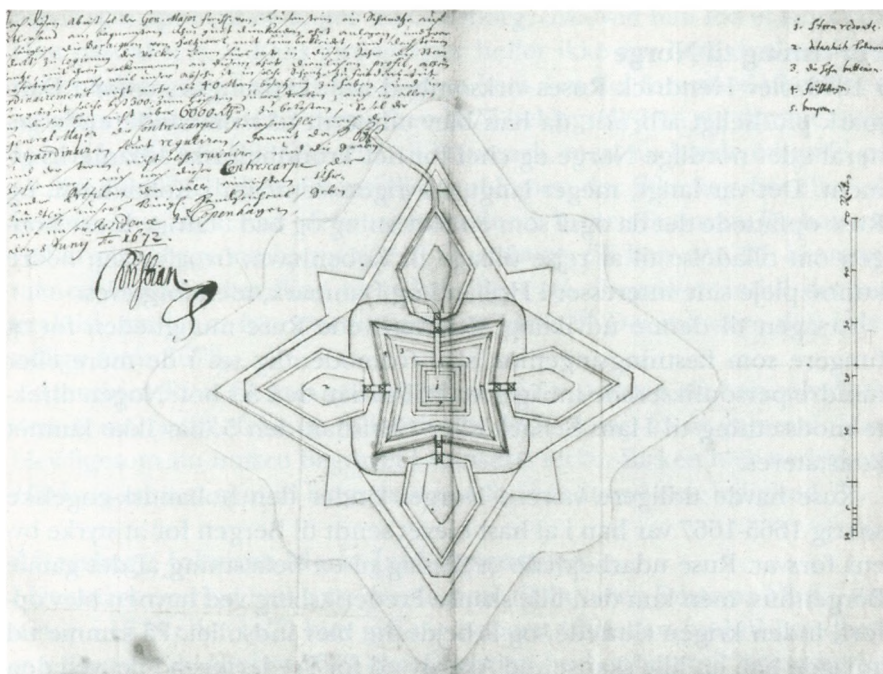
Byggeriet af skansen blev ramt af flere uheld, men den 14. november 1672 kunne skansen i Ruses nærværelse indvies under navnet Christi-

ansort.⁹⁶ Ruses lille Elb-fæstning fik aldrig nogen større betydning, men blev alligevel først sløftet i 1768. Rester af anlægget kan dog stadig beses.

Under arbejdet opholdt Ruse sig i det nærliggende Glückstadt, hvis fæstningsværker han foreslog moderniseret. Det kom der nu intet ud af. Heller ikke et projekt til en styrkelse af skanseforsvaret langs Holstens sydlige kystlinie langs Elben blev realiseret.⁹⁷ Til gengæld benyttede den altid entreprenante Ruse tiden til at erhverve et par ejendomme i byen.⁹⁸

Arbejde for hertugen af Braunschweig-Lüneburg: Hameln 1670-1672

Der var indtil 1673 tilstrækkeligt med arbejdsopgaver for Ruse i det dansk-norske monarki. Det er derfor overraskende, at han endnu fik opgaver i Tyskland. Således havde han endnu ikke afleveret hverken Kalkar



Hetlinger (eller Hitler) Skanse med Christian den 5.s approbation fra 1672. Som andre nygrundlagte fæstningsanlæg er det bygget efter en idealplan: I midten ses den firkantede skanse omgivet af en lille voldgrav og af en beskyttende firestjernet forsænkning med dobbelte volde. Om det hele blev der anlagt fire detachederede bastioner med foranliggende tørre grave. Projektet tog ikke hensyn til, at skansen skulle bygges på en sandbanke midt i Elben, og det blev da også kraftigt modificeret under opførelsen (Rigsarkivet. Kort- og Tegningsamlingen, Krigsministeriets aflevering, Mappe 29, nr. 20).

eller Kastellet i København, førend hertug Johann Friedrich af Braunschweig-Lüneburg i 1666 ønskede hans tilstedeværelse i Hameln og Hannover.⁹⁹ Det er dog tvivlsomt, om Ruse på dette tidspunkt har besøgt de to byer, ikke mindst fordi afleveringen af det københavnske kastel trak ud.

I 1670 gentog hertugen ønsket, idet han bad om at benytte »unsern besonders beliebten Herrn Ruse« til en befæstning af Hameln, som var det lille hertugdømmes vigtigste overgangssted over Weser.¹⁰⁰ Og denne gang fik Ruse orlov. Hvad han udrettede i Hameln, vides ikke præcist, da befæstningen blev ombygget få år senere. Voldanlæggene bestod af en lidt uregelmæssig halvcirkel, der lå omkring byen på østsiden af floden, og Ruses opgave har rimeligvis blot været at modernisere et ældre anlæg. Ifølge kontrakten skulle stænderne i Braunschweig-Lüneburg betale Ruse i syv terminer, der strakte sig fra foråret 1670 til 1. maj 1672, hvor arbejdet så forventedes at være færdigt. Ruse bad i 1672 om orlov fra sin danske tjeneste for at overdrage den nu helt færdige fæstning til hertugen.¹⁰¹

Forvisning til Norge

I 1673 blev Hendrick Ruses virksomhed som fæstningsingeniør i Danmark pludseligt afbrudt, da han blev udnævnt til kommanderende general i det nordlige Norge og chef for det Trondheimske Infanteriregiment. Det var langt, meget langt, fra rigets centrum i København, og Ruse opfattede det da også som en forvisning og bad i talrige breve kongen om tilladelse til at rejse tilbage til København, hvorfra han bedre kunne pleje sine interesser i Holland og Danmark, men forgæves.

Årsagen til denne udvikling, der berøvede Ruse muligheden for at fungere som fæstningsingeniør, skal formodentlig ses i de mere eller mindre personfikserede intriger ved Christian den 5.s hof. Nogen direkte modsætning til Hans Schack eller Christian den 5. har ikke kunnet konstateres.

Ruse havde tidligere været i Norge: Under den hollandsk-engelske søkrig 1665-1667 var han i al hast blevet sendt til Bergen for at styrke byens forsvar. Ruse udarbejdede et forslag til en befæstning af det gamle Bergenhus, men kun den lille skanse Frederiksberg ved havnen blev opført, inden krigen sluttede, og arbejderne blev indstillet. På samme tid anlagde han en lille skanse ved Akerøy ud for Frederiksstad tæt ved den svenske rigsgrænse.¹⁰²

I Skånske krig

Ruse opholdt sig knapt fire lange år i Norge, inden han opnåede at blive kaldt tilbage til Danmark i 1677. Her deltog han om sommeren i det danske felttog i Skåne og var tilstede under det danske storman-

greb på Malmø i juni 1677. Det mislykkedes fuldstændigt, og de danske tropper måtte trække sig tilbage til området omkring Landskrona. For at sætte denne gamle fæstning i passende stand blev Ruse udnævnt til guvernør over byen den 20. juli, men forholdene var fortvivlende og kaotiske. Ruse fik hverken arbejdere, materialer eller penge til opgaven, og i et brev til Christian den 5. fra slutningen af august 1677 beklagede Ruse sig over forholdene, anklagede direkte overkommandoen for at modarbejde sig og bad sluttelig om sin afsked. En noget rethaverisk karakter fornægtede sig ikke, og Ruse blev straks kaldt til København. Efter at en kommission havde påvist, at Ruse ikke havde haft uret i sine påstande, fik han dog sin ønskede afsked den 4. december samme år.¹⁰³

Hendrick Ruses sidste år i Danmark var således præget af modgang. Hertil kom – efter egne udsagn – finansielle problemer: Det skib, der i 1677 skulle føre hans hustrus juveler fra Norge til Danmark, blev uheldigvis opsnappet af en kaper fra Göteborg, hvorved han led et stort tab. Han påstod selv, at hans jordegodser heller ikke gav ham den ønskede forrentning, men i stedet havde givet ham »en del forarmede bønder«, som han udtrykte det. I december 1677 beklagede han sig direkte over, at han havde ført 200.000 rdlr. til Danmark, men nu havde en gæld på 17.000 rldr.¹⁰⁴ Til disse finansielle problemer, der ikke kan be- eller afkræftes, kom så, at han i februar mistede sin hustru Susanna. Da han var ved at planlægge sin hjemrejse til Onstaburg, fik han den 21. i samme måned kongelig bevilling til at lade liget stå ubegravet, indtil det var praktisk muligt at føre det til Sauwerts kirke.¹⁰⁵ Det må være sket i det tidlige forår 1678.

Hendrick Ruse fik kun et kort otium på Onstaburg, da han selv døde den 4. marts (22. februar juliansk tid) 1679, knap 55 år gammel. Han blev ligesom sin hustru begravet i Sauwerts kirke. Kirken blev nedrevet i 1794, og ethvert spor af begravelserne forsvandt ved den lejlighed.¹⁰⁶

Efterslægt: Johanna Maria Juul-Rysensteen

I Danmark overlod han sine ejendomme til datteren Johanna Maria, der netop i 1678 eller 1679 blev gift med oberst Christian Juul til Lundbæk m.v. Den 15. december 1679 blev Christian Juul ophøjet til baron under navnet Juul-Rysensteen.¹⁰⁷

Hendrick Ruse synes at have haft store planer med datteren, der i 1675 var forlovet med en vis »grev Wied«. Denne person kan have været identisk med den ældste søn i det tyske rigsgrevskab Wied ved Rhinen, Georg Hermann Reinhard, der netop på dette tidspunkt var enkemand efter første ægteskab.¹⁰⁸ Johanna Maria blev imidlertid ikke gift med sin

greve. I stedet blev hun bortført af Poul Rantzau til Rodstenseje, og umiddelbart efter blev hun gift med ham. Han døde imidlertid allerede i slutningen af 1675.

Få år senere blev hun som omtalt gift med Christian Juul(-Rysensteen), og efter hans død i 1691 med Gregers Daa, som døde 8 dage efter sin hustru, den 20. december 1712. Sammen med ham ligger hun begravet i Wandals kapel i Viborg Domkirke. Hun var ved sin død endnu ejer af faderens Onstaburg, men slottet gik herefter ud af slægtens eje og blev nedrevet i 1721.¹⁰⁹

Hendrick Ruses eftermæle

Ruse blev endnu i nogle år husket som en af de mest betydningsfulde ingeniører fra midten af 1600-tallet, men selvom han nævnes med respekt blandt senere fæstningsbyggere, dannede han ikke skole. Christian Neubaur, der i 1697 udgav en af århundredets mange bøger om fortifikation, gengav Ruses navn på en af de tre søjler, der billedligt talte var hovedhjørnestenene til 1600-tallets fæstningskunst. Christian Neubaur talte med en vis vægt, for han havde som ingeniør i Glückstadt i 1670'erne set Ruses dristige projekt til Hetlinger Skanse. Siden døde erindringer om Hendrick Ruse noget ud. Han blev først genopdaget, da kammerherre Carl Adolph Juul-Rysensteen omkring 1840 forsøgte at få fremskaffet oplysninger om familiens stamfar via den danske gesandt i Haag. Gesanden henvendte sig til den nederlandske historiker Johannes Cornelius Jonge, der den 30. marts 1843 fremlagde sine undersøgelser i det Koninklijke Instituut van Wetenschapen, Letterkunde en Schoone Kunsten i Haag, i hvis tidsskrift foredraget endvidere publiceredes.¹¹⁰ Jonge havde tydeligvis ikke større kendskab til Ruses forhold i Danmark. Skriftet blev imidlertid oversat til dansk i 1846 af E. P. Rosendahl, og dette gav anledning til, at militærhistorikeren J. H. F. Jahn foretog en meget grundig arkivundersøgelse af Ruses forhold i Danmark, hvis resultat blev publiceret i *Militairt Repertorium* i 1848.¹¹¹ Hendrick Ruses biografi har i alle senere fremstillinger bygget på Jahns artikel.¹¹²

Noter:

1. Det hidtil grundigste studie af Ruse er: J. H. F. Jahn: Henrik Ruse, Baron af Rysensteen, *Militairt Repertorium*, 2. Række 5. Bind, 1848, s. 357-460. Heri fremdrages en række væsentlige kilder, hvorpå senere fremstillinger, f.eks.

i de tre udgaver af *Dansk Biografisk Leksikon*, støtter sig. – I nærværende artikel anvendes konsekvent Hendrick Ruses egen stavemåde for sit navn, der med sit nederlandsk-franske udgangspunkt udtales »Ryse«.

2. S. J. Gudlaugsson: *Katalog der Gemälde Gerard Ter Borch*, Bind 1, Haag 1960, s. 210, nr. 230. Afbildet i bind 2, Haag 1959, nr. 230.
3. Liste over borgmestre i Maastricht ved H. P. Eversen, i: www.Maastricht.nl/Geschiedenis/04 Overzicht ambtsdragers/012 Burgemeesters (pr. 25.7.2000).
4. C. O. Munthe: Patroclus Römeling, *Dansk Biografisk Leksikon*, 14. bind, 1900, s. 483. Kristian Carøe: *Den danske Lægestand*, 1909, s. 107.
5. Til Ruses familiebaggrund: J. de Wal: De deense veldoverste Hendrick Ruse, een geboren Drenthenaar, *Drentsch Volkstalmanak*, 1851, s. 1-14. Thomas A. Romein: *De hervormde predikanten van Drenthe*, Groningen 1861, s. 21. – En kilde, der ikke har været tilgængelig for nærværende fremstilling, er J. F. Böckelmanns ligprædiken over Albert Ruse: *Oratio in obitum Viri Clarissimi Alberti Ruseii*. Leiden 1679. Den er dog benyttet af J. de Wal i ovennævnte artikel.
6. *Versterkte Vesting*, Amsterdam 1654, Afsnittet »Den autevr tot den leser«. [s. 3].
7. Joan Römeling: Hendrick Ruse, *Spiegel historiae*, vol. 8, 1973, s. 566.
8. A. D. de Vries: Biografiske aantekeningen betreffend voornamelijk Amsterdamsche schilders, plaatschrijders, enz. end hun verwanten, *Oud Holland* 1885, s. 311.
9. Hermann Friedrich Macco: *Aachener Wappen und Genealogien*, Bind 1, Aachen 1907, s. 119.
10. A. de Vries (se note 8), s. 311; Per Sondén: Bröderna Momma-Reenstierna, (*Svensk Historisk Tidskrift* 1911, s. 143, jf. Abraham Cronholm: *Sveriges historia under Gustaf II Adolfs Regering*, Lund 1864, s. 346.
11. Cronholm (se note 10), s. 346.
12. L. v. Munthe: *Fortifikationens historia*, Del 6, bind 1:2.
13. A. de Vries (se note 8), s. 311.
14. Macco (se note 9), Bind 2, Aachen 1908, s. 95.
15. Per Sondén (se note 10), s. 148.
16. Anf. arb., s. 83, 133, 141, 161 og 302.
17. Per Sondén: Rikskansleren Axel Oxenstiernas brevfaxling och öfriga i Riksarkivet förvarade handlingar, *Meddelanden från svenska Riksarkivet*. Ny följd 2:2, 1907, s. 187 og 196.
18. A. de Vries (se note 8), s. 311.
19. *Danmarks Adels Aarbog* 1890, s. 271.
20. *Korte en klare instructie van regulare en irregulare fortificatie*, Utrecht 1658.
21. C. G. Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, Band 3, 1751, sp. 2320-2321.
22. Hans Bontemantel: *De regeringe van Amsterdam soo in't civiel als criminael en militaire (1653-1672)*, 1., Amsterdam 1847, s. 216.
23. Römeling (se note 7), s. 565-569.
24. L. Jansen: De staduitbreiding van 1663, *Ons Amsterdam* 1963, s. 374-380.
25. Bjørn Westerbeek Dahl: Peter Parceval, *Weilbach. Dansk kunstnerleksikon*, Bind 6, 1997, s. 317.
26. Bontemantel (se note 22).
27. Römeling (se note 7), s. 566.
28. Gemeentearchief Amsterdam. 1.7. Nr. 5039. Archief Thesaurien Ordinarius 1585-1771. Register geveilden parcelen, fol. 76a. – Helen og Ejnar Bjørnows Fond takkes for tilskud til en studierejse til Amsterdam, hvor jeg har fået mulighed for at undersøge en række væsentlige kilder vedr. Ruses forhold til denne by.
29. Römeling (se note 7), s. 566; Jansen (se note 24), s. 374-380.
30. Rigsarkivet. Forsvarets Arkiver. 280.39. Københavns Kommandantskab. Garnisonsprotokol 1664, 27.7. og 11.12.
31. Rigsarkivet, Privatarkiv 6262, Hans Schack Arkiv, Pakke 21: Ruse, 14.12.1662.
32. Johan E. Elias: *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, II, 1903-05 (reproudgave 1963), s. 650.
33. Hovedkilde: Rigsarkivet, Landetaten, Krigskollegiet, Indkomne breve 1667: Hendrick Ruse, 8.1.1667 (herfra stammer også beløbsangivelserne). Ed Taverne: Henrich Ruse und die »Verstärkte Festung« von Kalkar, *So weit die Erdkreis reicht. Johann-Moritz von Nassau-Siegen 1604-1679*. Kleve 1979, s. 151-158. *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Band 5, 1869, s. 920-921, 931, 971, 982 og 992. Georg Gallard: *Der grosse Kurfürst und Moritz von Nassau, der Brasilianer*, 1893, s. 215-220.
34. Ed Taverne (se note 33), s. 155.
35. Richard Klapheck: *Kalkar am Niederrhein*, 1930, s. 153. Hans Peter Hilgen: *Kalkar, Kreis Kleve*, Düsseldorf 1961, s. 10-11.
36. Originaltegning i Deutsche Staatsbibliothek, Berlin, X 33858. Gengivet hos: Ed Taverne (se note 33), s. 155. *Die Bauwerke und Kunstdenkmäler von Berlin*, Bearbejdet von Günther Jahn, Berlin 1976, s. 14 og 44.
37. Friedrich Nicolai: *Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam*, 1769, s. 55.
38. Gallard (se note 33), s. 217.
39. *Urkunden und Actenstücke ...* (se note 33), s. 920.
40. Dietrich Kausch: Harburg und der süderelbische Raum, *Heimatschronik der Freien und Hansestadt Hamburg*, Hamburg 1967, 426-430.
41. Matthäus Merian: *Braunschweig-Lüneburg 1654*, Neue Ausgabe, 1961, s. 102.
42. E. P. Rosendahl: *Henrik Ruse. En biographisk Skizze*, 1846, s. 9-11. J. W. Frederiks: *De Meesters der plaquette penningen*, Haag 1943, s. 10, nr. 12. Jørgen Steen Jensen, Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling, samt Erik Gyl-

- denkrone-Rysenstein takkes for oplysninger om erindringsmønten.
43. Ingen af de eksemplarer af *Væstervest Vesting*, der findes i Danmark, kan med sikkerhed føres tilbage til et dansk ejerskab før 1670. Værket er end ikke medtaget i Meiboms katalog over bøgerne i Det Kongelige Bibliotek 1663 (Det Kongelige Bibliotek, Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Biblioteks Arkiv E 1) eller i Joachim Gersdorffs bibliotek, som biblioteket erhvervede i 1661 (Det Kongelige Biblioteks Arkiv E 2).
 44. Rigsarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, Anders Billes arkiv, jf. Rigsarkivet, København. Danicafilm D 113: brev fra Jacob Steinmann, 30.7.1657.
 45. Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Udenlandske afdeling, Almen del til 1676. 71. Ausländisch Registratur 1658-59, fol. 27b-28a.
 46. Rigsarkivet, Landetaten, Krigskollegiet, Indkomne breve: Ruse, 8.1.1667, s. 8.
 47. Bjørn Westerbeek Dahl: *Kastellet, Guide til Københavns Befæstning*, 1996, s. 88-89.
 48. Som note 46: Ruse, 4.7.1661.
 49. Bjørn Westerbeek Dahl: *Den tapre skrædder og andre soldater i København i 1662. Københavns kronik* nr. 88, marts 2000, s. 9-11.
 50. Som note 31: Ruse, 14.2.1666 og 2.3.1666.
 51. Egentlig er det københavnske »kastel« et citadel, altså et selvstændigt fæstningsværk i tilknytning til en by. Et kastel er et selvstændigt fæstningsværk. Terminologien omkring det københavnske kastel har imidlertid altid været uklarende, måske fordi værket oprindeligt lå isoleret fra fæstningsanlæggene omkring København. Det officielle navn frem til 1949 var Citadellet Frederikshavn.
 52. Som note 46: Ruse, 25.7.1661.
 53. Rigsarkivet, Rentekammeret 216.217: Afregninger med Ruse.
 54. En samtidig begejstret vurdering findes i Christoph Heer: *Speculum artis muniendi*. Leipzig 1694, s. 99, 103 og 109, der bygger på besøg på byggepladsen i 1662, 1663 og muligvis igen i 1665, jf. Bjørn Westerbeek Dahl: Christoph Heers kort over Kastellet i København, *Krigshistorisk tidsskrift* 1984. Årg. 20, nr. 1. Heer var en fætter til Georg og Gotfried Hoffmann. – Krigskollegiets vurdering: Rigsarkivet, Krigskollegiet. Indkomne breve 1670. Memorialer til Kongen 22.2.1670, punkt 5.
 55. Bjørn Westerbeek Dahl: *Vor Kongelige Fæstning Nyborg*, 1995, s. 38-60.
 56. Rigsarkivet, Kort- og Tegningssamlingen, Krigsministeriets Aflevering, Mappe 4, nr. 15.
 57. P. W. Becker: *Samlinger til Danmarks Historie under Kong Frederik den Tredies Regering*, Bind 1, 1847, s. 254.
 58. *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Udgivet af O. Nielsen, 6. Bind, 1884, nr. 620, s. 498.
 59. En nyere artikel om den københavnske planlægning i disse år med en stærk betoning af Ruses delagtighed heri findes i: John Erichsen: *Udbygningen af København befæstning under enevælden, Kongens og folkets København – gennem 800 år. Brikker til en mosaik*, red. Karl-Erik Frandsen, 1996, s. 68-85.
 60. Som note 31, Niels Rosenkrantz, breve fra august-oktober 1668.
 61. Bjørn Westerbeek Dahl: *Hesten og Løven, Københavns kronik* nr. 87, januar 2000, s. 3-5.
 62. Axel Liljefalk: *Københavnske Tilstande i Tiden efter Fredsslutningen 1660, Historiske Meddelelser om København*, [1. Række] Bind 4, 1913/15, s. [202]-217.
 63. P. W. Becker (se note 57), Bind 2, 1857, s. 50.
 64. Liljefalk (se note 62), s. 202-217.
 65. Som note 30, 1663, 14.10.
 66. O. Kyhl: *Den landmilitære centraladministration 1660-1763*, Bind 1, 1975, s. 61.
 67. Kirsten Lindberg: *Sirenernes Stad København. By- og bygningshistorie før 1728*, Bind 5, Ny København, 2000, passim. Dr. phil. Kirsten Lindberg, København, takkes for oplysninger om Ruses ejendomme i København.
 68. *Kjøbenhavns Diplomatarium*. Udgivet af O. Nielsen, 2. Bind, 1874, nr. 804, s. 841 og 6. Bind, 1884, nr. 987, s. 659.
 69. Anf. arb., Bind 3, 1874, nr. 973, s. 612 og nr. 1031, s. 650.
 70. Anf. arb., Bind 3, 1874, nr. 973, s. 612.
 71. Anf. arb., Bind 2, 1874, nr. 804, s. 839.
 72. Anf. arb., Bind 2, 1874, nr. 804, s. 841. H. D. Lind: *De nye Boder i Aarene omkring 1690, Historiske Meddelelser om København 1923-24*, 2. Række 1. Bind, s. 345. Kobberstikkene fra Peder Hansen Resen: *Atlas Danicus 1677*. Udgivet med efterskrift og kommentar af Ib Rønne Kejlbø, 1974, efterskrift s. 31.
 73. Bjørn Westerbeek Dahl: *Prinser, feltherrer og vilde dyr. Lidt om bastionnavne i 1600-tallet og 1700-tallet, Krigshistorisk tidsskrift 1994*, Årg. 30, nr. 1, s. 21-27.
 74. Eiler Nystrøm: *Fra Nordsjællands Øresundskyst*, 1938, s. 59 og 126.
 75. Afregninger ... (se note 53).
 76. Macco (se note 9), Bind 2, s. 151.
 77. *Kronens Skøder*. Ved F. J. West. 2. Bind, 1908, s. 157-164.
 78. J. P. Trap: *Danmark. Ringkøbing Amt*, 5. udgave, 1965, s. 478, 403, 188, 243.
 79. Som tidens øvrige navneformer er også Ruses adelsnavn præget af forskellig stavemåde. Selv underskrev han sig efter 1671 som »Rüenstein«. Godsets navn er imidlertid siden blevet fordansket og staves oftest »Rysenstein« eller »Rysenstein«, således i samtlige udgaver af J. P. Trap: *Danmark*.
 80. Rigsarkivet, Danske Kancelli, C 6: Sjællandske registre, 1664, nr. 14, jf. A. Thiset og P. L. Wittруп: *Nyt dansk Adelslexikon*, 1904, s. 239-

- 240 og Sven Tito Aachen: *Danske adelsvåben*, 1973, s. 561.
81. Jørgen Sthyr: *Kobberstikkeren Albert Haelwegh*, 1965, s. 160-161 og 217.
82. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, Inv. nr. 2968. Den imponerende portrætbuste er p. t. udstillet i værelse 40. – Et portræt af en fæstningsingeniør tilhørende Gavnø Fonden og tilskrevet Heinrich Dittmers skal efter traditionen være et portræt af Hendrick Ruse. Det er gengivet hos Erichsen, se note 59, s. 67. Da det ikke har nogen større portrætlighed med hverken Haelweghs eller Eggers portrætter af Ruse, er dette imidlertid ikke sandsynligt.
83. Som note 31: Ruse, 9.3.1670 og 8.5.1666.
84. Rigsarkivet, Håndkriftsamlingen XV. E. Rømeling: *Slægtsbog over slægten Rømeling*. Udarbejdet og indsamlet 1908-20, Bind 2, s. 162-175; Carøe (se note 4); Rosendahl, se note 42, s. 11 (noten).
85. Jahn (se note 1), s. 459.
86. Alment om Christianspries og Friedrichsort: Hermann Kellenbentz: *Christianspries und die Anfänge von Friedrichsort, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Band 74/75, 1951, s. 276-295, og Børge L. Barløse: *Christianspris-Frederiksort, Sønderjyske årbøger* 1972, s. 60-79.
87. Rigsarkivet, Reviderede regnskaber, Militære regnskaber IX, Fæstningsregnskaber XIV: *Friedrichsort 1663-1665*.
88. Rigsarkivet, Kort- og Tegningssamlingen (se note 56), mappe 25, nr. 8-9.
89. Arthur Haseloff: *Kunst und Kunstforschung an der Universität Kiel im 17. Jahrhundert, Festschrift zum 275 jährigen Bestehen der Christian-Albrecht-Universität Kiel*. Von Paul Ritterbusch m. fl. 1940, s. 416. Cand. phil. Per Friedrichsen, København, takkes for henvisning til denne kilde.
90. Om Rendsborg især: Friedrich Schröder: *Rendsburg als Festung*, 1939, s. 43-87.
91. Som note 31: Ruse, 15.7.1665.
92. Schröder (se note 90), s. 62.
93. Om Hetlinger Skanse: Bodo Blenk: *Die Hetlinger Schanze*, Pinneberg 1968, og samme: *Auf der Hetlinger Schanze, Jahrbuch für den Kreis Pinneberg*, 1968, s. 47-58.
94. Som note 56: Mappe 29, nr. 20.
95. Som note 46: Ruse, 25.6.1672.
96. Blenk: *Jahrbuch ...* (se note 93), s. 51-52.
97. Se note 46: Ruse, 13.6.1672.
98. Jahn (se note 1), s. 437.
99. Rigsarkivet, Tyske Kancelli, Udenlandske Afdeling, Braunschweig-Lüneburg, Breve fra Johann Friedrich 1.6.1667
100. Rigsarkivet, Tyske Kancelli ... (som note 99), 24.4.1670.
101. Annette von Stieglitz: *Landesherr und Stand zwischen Konfrontation und Kooperation. Die Innenpolitik Herzog Johann Friedrich in Fürstentum Calenberg 1661-1679*, Hannover 1994, s. 182-183. Som note 46: Ruse 12.7.1672.
102. Guthorm Kavli: *Norges festninger*, Oslo 1987, s. 68, 77, 144 og 149.
103. N. P. Jensen: *Den Skånske Krig 1675-1679*, 1900, s. 298-305.
104. Jahn (se note 1), s. 457.
105. *Personalhistorisk Tidsskrift*, 7. Række 1. Bind, 1916, s. 67. Selvom bevillingen nævnes som »kasseret«, blev den vitterligt udnyttet.
106. Hos Jahn (se note 1), noten s. 457, refereres endvidere til oplysninger på Hendrick Ruses eget epitafium, der i 1848 åbenbart fandtes i den danske Juul-Rysensteen slægts eje. Det kan dog ikke lokaliseres nu.
107. I 1800-tallet er første led af navnet undertiden stavet »Juel«.
108. *Grosses vollständiges Universal Lexikon, „Zedlers Universal Lexikon“*, Band 55, Leipzig/Halle 1742, opslag »Wied«.
109. Rømeling (se note 7), s. 569.
110. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten 1843*, med supplement 1845. Jonges artikel er udgangspunkt for hans biografi i: A. J. van der Aa: *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Bind 16, 1874, s. 560-568.
111. E. P. Rosendahl: *Henrik Ruse. En biographisk Skizze*. 1846.
112. Cand. jur. Ida Dybdal, København, takkes på det hjerteligste for en kritisk gennemgang af manuskriptet.

Bjørn Westerbeek Dahl, f. 1952, afdelingsbibliotekar på Københavns Rådhusbibliotek. Har bl.a. publiceret: *Kortets historie i Vejle Amt*, 1993; *Vor Kongelige Fæstning Nyborg*, 1995; De bastionære befæstninger 1600-1870, i: *Guide til Københavns befæstning*, 1996. Desuden talrige artikler om dansk fæstningshistorie og dansk kortlægning og lokalhistorie. Adresse: Willemoesgade 61.4.th. 2100 København Ø.

Landfysikus over Viborg stift, dr.med. Johan Philip Kneyn Rogert og hans slægt

Af Paul G. Ørberg

Paul G. Ørberg døde den 22. september 2000. Han vidste, at hans artikel ville blive bragt i Personalhistorisk Tidsskrift.

P. G. Ørberg, født i 1923, var historiker og arkivar ved Landsarkivet i Viborg. Det er i høj grad Ørbergs forsknings- og formidlingsarbejde der ligger bag kirke- og tingbøgernes stigende anvendelse som kilder for lokal- og personalhistorikere. Ørberg skrev adskillige bøger og artikler om historiske emner, bl.a. En by ved havet, Sæby købstads historie (1970) og kilde-samlingen Jeg saa det ske! Øjenvidner til Danmarks historie (1959). Derudover var han en flittig formidler, hvilket kom til udtryk gennem historiske foredrag, undervisningsbøger, avis-kronikker og artikler bl.a. i tidsskriftet Skalk. For dette folkeoplysende virke blev Ørberg i 1979 tildelt Skalks hæderspris Strømpebåndet.

Redaktionen, som har stået for artiklens illustrationer, bringer med glæde Paul G. Ørbergs artikel.

Den, der er godt hjemme i guldalderens litteratur, vil vide, hvad vi kan takke lægen Rogert for. Intet mindre end et digterisk geni! Det fremgår med al tydelighed af St.St. Blichers selvbiografi fra 1839. Her skriver han om sin egen fødsel: »Blicher kom dødfødt til verden, og kun ved varme bade og andre af lægen doctor Rogert i Viborg anvendte midler gentændtes det udslukkede livslys.« I erindringerne fra 1845 gentager han næsten det samme: »B. er kommen, så at sige, dødfødt til verden, og først ved hjælp af varme mælkebade, som lægen J.P. Rogert anvendte, vandt han tillive.«¹ Dr. Rogert var en mand, som Blicher mindedes med taknemmelighed gennem hele sit liv. Ikke så sært, for vi har her at gøre med en personlighed af en sjælden fin støbning. Om denne læge, Johan Philip Kneyn Rogert og hans slægt, skal der her fortælles.²

Han var født i Hvidbjerg præstegård på Thyholm den 13. december 1745 som søn af sognepræsten, Vilhelm Rogert (1697-1750, epitafium i Hvidbjerg kirke)³ og dennes anden hustru Anna Rebekka Kneyn (1720-1777). Johan Philip var den ældste af 5 børn, hvoraf 3 levede. Faderens

første hustru, Maren Hansdatter Jentoft, der døde i 1743, var datter af provst Hans Jentoft i Nykøbing; i det ægteskab var der 6 børn, 3 levede.⁴

Hvidbjerg med annekset Lyngs var et stort og godt kald, og Vilhelm Rogert var velhavende med en stor og rigt udstyret præstegård og et imponerende bibliotek på henved 800 værker.⁵ Han var magister og betegnes som en lærd mand med interesse for historie. På Det kongelige Bibliotek findes samlinger til Aalborg stifts historie fra hans hånd. I sin ungdom havde han været hører (lærer) på katedralskolen i Aalborg, hvor han også selv havde gået, og i nogle få år en højt respekteret rektor på latinskolen i Nykøbing Mors, før han i 1728 kom til Hvidbjerg.⁶ Der er heller ingen tvivl om, at det havde været faderens hensigt selv at læse – informere – drengen og dimittere ham til Universitetet, men han døde i 1750, da Johan Philip kun var 4 år gammel, så drengen blev i 1759 sendt i Roskilde Domscole og blev dimitteret derfra i 1764. Tre år efter tog han teologisk eksamen med bedste karakter. I et par år var han derpå huslærer hos geheimeråd og amtmand Henrik Brockenhuus på Nysø, men gik så i gang med det, der har haft hans egentlige interesse, det medicinske studium.

I et helt år arbejdede han på accouchements-huset, dvs. Fødselsstiftelsen, under den kendte fødselslæge, professor Mathias Saxtorph (1740-1800) – den første i et kendt lægedynasti⁷ – som blev en god personlig ven af ham. I 1775 tog han sin eksamen, igen med bedste karakter.⁸ Allerede året efter, den 29. oktober 1776, blev han dr.med. på en afhandling om underlivsbetændelse, og samme år den 8. november udnævntes han til landfysikus i Viborg stift samt Thy og Mors med en årlig løn af 200 rigsdaler.⁹ Han efterfulgte en anden dygtig Viborg-læge, C. E. Mangor, grundlæggeren af *Den Viborger Samler*; han var søgt væk på grund af anstrengelserne ved de lange og meget besværlige embedsrejser i stiftet.¹⁰

Den 27. oktober 1776 havde han ægtet Henriette Benedicte Rosenstand-Goiske, som var datter af den teologiske professor, dr. teol. Peder Rosenstand-Goiske (1705-69), som var gift med Marie Benedicte Kneyn (1719-79), en søster til Anna Rebekka.¹¹ Rogert giftede sig med andre ord med sin kusine. Forbindelsen mellem de to familier var opstået ved, at Vilhelm Rogert i 6 år havde været huslærer i Vestervig præstegård for Peder Rosenstand-Goiske. Vi véd, at Peder Rosenstand-Goiske understøttede sin kones nevø, den unge Rogert, under hans studier ved universitetet, og i professorhjemmet i København har Johan Philip truffet datteren Henriette, som altså var hans kusine og siden blev hans kone. Det lønner sig at se lidt nærmere på disse to slægter, Rogert og Rosenstand-Goiske.

Faderen Vilhelm Rogert, var søn af Poul Andersen Rogert (ca. 1650-1706), der var præst i Løjtofte på Lolland. En bror, Poul Rogert (1702-49), blev præst i nabosognet Utterslev på Lolland. Han var en ivrig historisk samler og forfatter og har haft betydning for Lollands historie. Hans søn, Ditlev Ludvig Rogert (1742-1813), altså vor Rogerts fætter, blev landsdommer på Bornholm, hvor han på forskellig måde indlagde sig fortjeneste (mindsten i Almindingen), men han huskes bedst som mulig komponist til melodien til »Kong Christian stod ved højen mast«; han var en nær ven af Johannes Ewald.¹²

Moderen Anna Rebekka Kneynl var datter af major ved det holstenske rytterregiment Johan Philip Kneynl (ca. 1690-1729, død i Horsens 20.4.), og Hedevig Sabine Pretzel (Prentzl) (født 1696 i Tønning, 2. gang gift med oberst Jens Laasby Moldrup til Vestervig Kloster, begravet 20.5.1735 i Vestervig).¹³ Søsterdatteren Henriette Benedicte – altså lægens hustru – havde en stor flok søskende. En bror, Jens (1746-77), blev sognepræst i Gundslev,¹⁴ en anden bror, der fik faderens navn, Peder (1752-1803) blev prokurator i Kristiania og en kendt teaterkritiker, en tredje bror, der var døbt Johan Philip Kneynl Rosenstand-Goiske (1754-1815) blev rigsbankdirektør.¹⁵ To søstre blev gift med professorer – Sabine Margrete (1743-1809) med professor Jeremias Wøldike, Anna Margrete (1761-1850) med professor Caspar Borch¹⁶ – , en tredje, Ingeborg (1748-77), med den kendte teolog Christian Bastholm, en fjerde, Marie Sophie (1749-1825), med den ligeledes kendte historiker Abraham Kall. Den yngste dreng i søskendeflokken, Johan Ludvig (1757-1811), døde som embedsmand i Christiansted på Sct. Croix i 1811.¹⁷ Ved sit giftermål erhvervede Johan Philip Rogert sig således et overordentlig interessant svogerskab. Hans svigerfar, den nævnte Peder Rosenstand-Goiske, var i øvrigt så godt kendt med Viborg, at han har kunnet anbefale stedet til sin svigersøn. Fra 1733-47 havde han været konrektor ved katedralskolen og stiftsprovst fra 1747-49. I 1740 havde han i Viborg giftet sig med Marie Benedicte Kneynl, Johan Philips moster. Datteren Henriette var dog født i København i 1756, efter at faderen i 1749 var blevet teologisk professor.¹⁸

Allerede den 9. september 1776 havde Viborg-Samleren kunnet bringe forlydendet om, at dr. Rogert var beskikket til landfysikus i Viborg, og den 9. december kunne man fortælle, at doctor Rogert og frue i aftes var ankommet til byen. Hvor de nygifte fik bolig i første omgang, er ikke klart, men i 1781 købte Rogert for en pris af 500 rigsdaler ejendommen med adressen Kultorvet (Gammel Torv) nr. 4. Huset eller rettere gården – der var to sidefløje delvis i bindingsværk – havde tilhørt afdøde stiftsprovst Worsøe. Det var med grundmur på to sider, nemlig mod torvet og

mod domkirken. Huset var på 14 fag og i én etage, men ud mod torvet var der et såkaldt overkammer, dvs. et loftsværelse med kvist. Mod nord grænsede ejendommen op til »gaden, som går tæt forbi Nørre sogns kirke«, det vil sige den nuværende Gråbrødre Kirkestræde; her var udkørslen fra gården. Mellem ejendommen og Sct. Mogensgade lå en have, der tilhørte en generalmajor de Poulsen, men der hørte også et stykke havejord til Rogerts gård og desuden »et lidet teglhængt hus i gården til comodité«, til bekvemmelighed, altså et aftrædelseshus. Seks værelser var udstyret med jernkakkellovn.¹⁹ Ved indflytningen havde parret allerede 3 børn, 7 kom til, men af de 10 døde de to som spæde.

Med Rogert fik byen og egnen en usædvanlig højt kvalificeret læge. Hans særlige speciale var fødselsvidenskaben, og han stod som forfatter til flere videnskabelige værker og til en lærebog for læger og jordemødre. I København var han medlem af Det Medicinske Selskab.

I Viborg fortsatte han sit virke på sit særlige felt. I 1780 ser vi ham bekendtgøre i avisen, at han i vinter agter at give undervisning i jordemoder-videnskaben. Skønt han kun beregnede sig 20 rigsdaler for kurset, havde han i de første 7 år kun 7 elever, hvoraf de to var blevet undervist gratis. Dette sammen med de elendige forhold ved fødsler ude i stiftet, han blev vidne til, bragte ham ind i overvejelser over, hvad der kunne gøres for at forbedre forholdene, og det endte med, at han i 1783 sendte en ansøgning til kongen med forslag om »en jordemoder skole og et dermed forbundet fødselshus' oprettelse i Viborg for Nørrejylland's 4 stifter for at afhjælpe fra grunden landets store trang til duelige jordemødre«. ²⁰

I ansøgningen skildrer han, hvordan han ofte, når han ude i stiftet at være kaldt til hjælp for frugtsommelige, som har været bestedte i barnsnød, har været vidne til den voldsomme behandling, som mange af dem i vanskelige tilfælde måtte udstå, »hvorved både fostret og moderen må sætte det liv til, som ved en kyndig jordemoders hjælp ofte havde kunnet været reddet«. Han har været ude for ulykker af sønderbrudte lemmer, huller i hovedet forårsaget af en bismerkrog og hovedet knust i moders liv, så ikke et af hjerneskillens ben var på plads, og man har ikke kunnet gøre nogen ansvarlig, da 3-4 »sig kaldende jordemødre« efter hinanden har forsøgt at skille fostret fra moderen, men derved blot ødelagt dem begge.

Rogert var gået virkelig grundigt til værks. Ansøgningen var nemlig ledsaget af en udførlig fødselsstatistik for en 10-års periode 1772-1781, som med støtte fra biskop Tetens var udarbejdet på grundlag af kirkebøgerne i de 213 sogne i stiftet og som skulle vise, hvor stort behovet var for ordentligt uddannede fødselshjælpere. I alt var der i de 10 år født

16.459 børn, heraf var 938 dødfødte og 1.838 var døde inden 6 uger. Af barselkvinderne døde 91 uforløste og 294 i barselseng. Hertil skulle føjes det meget store – men uvise – antal koner, som blev så mishandlede under fødslen, at de ikke mere kunne føde og havde et ødelagt helbred for resten af livet. Der var kun 12 eksaminerede jordemødre i stiftet, og af dem var de 3 i Viborg. Det var ensbetydende med, at der var benyttet mange ueksaminerede. Rogert ville dog ikke give dem skylden for alle ulykkerne, dels var der tilfælde, hvor selv den dygtigste ikke kunne hjælpe, dels kunne »konernes egen selvrådighed, uforsigtighed, onde vaner og stærke arbejde« bære skylden.

Ansøgningen fik både biskoppens og stiftamtmand Hauchs anbefaling, og man tilføjede, at der i de 213 sogne faktisk kun fandtes 9 underviste jordemødre – 3 i Viborg – og af dem var endda én oplært af en ubekendt og 3 snart ubrugelige på grund af alderdom. Sagen gik til Collegium Medicum's betænkning, og man indhentede en erklæring fra Rogerts gamle lærer, professor Saxtorph. Han nærede visse betænkeligheder, bl.a. om antallet af unaturlige fødsler ville være tilstrækkeligt til undervisningsbrug, og om man kunne være sikker på en kvalificeret ledelse, »ifald en fysikus af en mindre oprigtig og nidkær karakter end hr. dr. Rogert skulle engang succedere i dette embede«. Hertil kom økonomiske betænkeligheder, og resultatet blev da også, at hele den storstilede plan blev henlagt.

Dr. Rogert fulgte opmærksomt de landvindinger, der blev gjort inden for lægevidenskaben. I 1779 og 1780 skrev han en række artikler i Viborg-Samleren, hvor han forklarede den nyopdagede inokulation, indpodningen mod kokopper, og naturligvis praktiserede han også selv den nye metode. Han holdt i det hele taget af at beskæftige sig med sin pen ved siden af sin egentlige lægegerning og skrev flere populære indlæg i avisen om sundhedsproblemer, bl.a. om sunde spisevaner; men også lærde medicinske afhandlinger fik han udarbejdet i Viborg-tiden – naturligvis affattet på latin – og offentliggjort i det kongelige medicinske selskabs skrifter.²¹

En sjælden gang kan hans virksomhed som embedslæge dukke op i arkiverne. Det gælder et tilfælde i 1782, hvor liget af et nyfødt barn var blevet fundet i en have i Sct. Mathiasgade. Rogert og stiftskirurg Galmeier udfærdigede en obduktionserklæring, som er ført i pennen af Rogert, og som er særdeles præcis og kompetent. Man fandt også frem til barnemoderen, og der blev indhentet en erklæring fra Rogert om hendes tilstand, også den vidner om hans faglige dygtighed og klare udtryksform.²²

Silhuet af Niels Blicher
(1748-1839). Foto Viborg
Stiftsmuseum.



Vi har allerede hørt om hans afgørende indsats ved St.St. Blichers fødsel i 1782. Om Rogert allerede før den tid kom i Vium præstegård, véd vi ikke, men det fremgår helt klart af Niels Blichers topografi over Vium præstekald fra 1794, at han fik et nært forhold til familien i præstegården. I 1787 inokulerede han den lille Steen mod kopper, det forløb godt, og det blev indledningen til, at Niels Blicher selv kom i gang med inokulationen og senere vaccinationen, en virksomhed, som han fik stor glæde af. Vium sogn var i øvrigt et af de privilegerede sogne, som fik en jordemoder uddannet af Rogert. Niels Blicher kalder ham »min uskatteerlige ven« og taler om »den sande menneskeven, den grundlærde, erfarne, omhyggelige og uegennyttige læge«. Ved Rogerts død hædrer han også hans minde ved et vers på latin i Viborg-samleren »i taknemmelighed for hver gang han hjalp mig og mine«. De to jævnaldrende mænd – Blicher var kun tre år yngre end Rogert – har i udpræget grad haft fælles interesser og livssyn, i oplysningstidens ånd stræbte de begge efter, hver på sin vis, at gavne og oplyse menneskeheden. Men dertil kom, at Rogert kunne tale med om sproglige og teologiske materier.

Han beherskede først og fremmest latin – som var en af Niels Blichers kæpheste – men har takket være sin teologiske uddannelse også været fortrolig med græsk og hebraisk.²³

Som allerede fortalt boede lægefamilien på Gammel Torv, Domkirke-torvet. (Se omslaget). Ved folketællingen i 1787 nævnes 5 børn fra 2 til 10 år gamle, Marie Vilhelmine født i 1778, Vilhelm Peter født 1780, Hedevig Sabine født 1783, Ingeborg Christiane født 1784 og Emilie Augusta født 1786. Desuden en husjomfru, en lærerinde for børnene, en stuepige, en køkkenpige og en barnepige. Der var imidlertid på det tidspunkt født 7 børn i ægteskabet, så der mangler to. En af dem, datteren Mariane Sofie Hedevig født 1781, finder vi som plejebarn hos Rogerts fætter, Poul Rogert (1729-1803). Denne Poul Rogert var født i Nakskov i 1729 som søn af Johan Philip Rogerts farbroder Hans Rogert, der var kantor dér. Faderen døde allerede i 1732, da drengen var 3 år gammel, og Poul blev derfor taget i huset hos farbroderen, Vilhelm Rogert i Hvidbjerg, hvor han blev opdraget sammen med Johan Philip. Farbroderen læste privat med ham – i præstegården i Hvidbjerg blev et værelse ligefrem kaldt »skolen« – og dimitterede ham i 1749 til Universitetet. I 1769 kom han til Viborg som residerende kapellan ved domkirken, i 1774 var han blevet sognepræst ved Gråbrødre eller Nørresogns kirke med annekserne Asmild og Tapdrup.²⁴ Han var gift med Mette Marie Munch (1737-1822), men ægteskabet var barnløst, så man har været interesseret i at tage fætterens lille datter i huset hos sig og måske på den måde betale af på sin taknemmelighedsgæld til præstefamilien i Hvidbjerg. Men den lille pige kom nu heller ikke langt hjemmefra, for præstefamilien boede i Sct. Mathiasgade blot et par minutters gang fra lægehjemmet. Poul Rogert døde først i 1803.

Det andet barn, der mangler i folketællingen, er datteren Matilde Elisabeth, født i 1782. Hun kom anderledes langt hjemmefra, vi træffer hende nemlig som plejebarn hos Rogerts ven fra Københavns-tiden, professor og stadsaccoucheur Matthias Saxtorph, som netop var flyttet ind i den fornemme bygning i Amaliegade, som enkedronning Juliane Marie havde skænket til Fødselsstiftelsen.²⁵ I huset var der kun en søn af første ægteskab på 15 år, Sylvester Saxtorph, som i øvrigt også blev en kendt fødselslæge. Man kan undre sig over, hvad der har bevæget forældrene til at sætte de to piger i pleje, men for Matildes vedkommende har det vel drejet sig om at skaffe en velbegavet datter den bedst mulige uddannelse. I 1788 fødtes Henriette Kristine, der døde knap 2 måneder gammel, og i 1790 Peder Rosenstand, der kun levede i 3 uger. Endelig blev barn nr. 10 født i 1791, hun fik navnet Henriette Kristine som sin af-døde søster.

Rogerts økonomiske forhold har næppe været særlig gunstige. Gården på Gammel Torv og det forholdsvis store folkehold i husholdningen, som folketællingen afslører, har været noget nær en nødvendighed for folk af hans stand og behøver ikke at vidne om velstand. Desværre findes der ikke noget skifte efter Rogert, som kunne fortælle nærmere om hans formueforhold, fordi han og hustruen i 1780 havde fået kongelig bevilling på at sidde i uskiftet bo og skifte med samfrænder.²⁶

Hans faste løn på 200 rigsdaler – som i øvrigt skulle lignedes på stiftets indbyggere – var beskeden, og han har været tilbageholdende med sine honorarer. Niels Blicher kalder ham »den billige og fortræffelige dr. Rogert«. ²⁷ I 1792 ansøgte han derfor om et løntillæg på andre 200 rigsdaler, idet han henviste til, at han nu havde tjent som landfysikus i 15 år og havde 7 »uopdragne« børn. Resultatet var, at der bevilgedes ham et årligt tillæg på 60 rigsdaler af en nedlagt verdslig enkeasses midler. Desuden skulle nogle embedsmænd i stiftet betale en afgift på 8 rigsdaler til ham.²⁸ Det blev næppe til meget, og Rogert nåede knap nok at få glæde af lønforhøjelsen, før døden indhentede ham.

Påskedags aften, den 20. april 1794, døde landfysikus i Viborg stift, dr.med. Johan Philip Rogert i sit hjem ved Gammel Torv efter ti timers heftig sygdom, i sit 48. år, 4 måneder og 7 dage, som det hedder i dødsannoncen i *Den Viborger Samler*. Rogert havde været frisk og munter om formiddagen, men blev ved middagsbordet ramt af et apoplektisk tilfælde, måske forårsaget af overanstrengelse.²⁹ Sjældent, om nogensinde, har et dødsfald vakt en sådan bestyrtelse og sorg i købstaden som denne læges pludselige bortgang. En nordmand, der var på besøg i Viborg, blev stærkt grebet af det han oplevede. I et brev omtaler han det mørke, der hviler over hans sjæl ved tidenden om den ædle dr. Rogerts død, og hvor dybt han følte, »hvad menneskeheden led i de egne, som plejedes for dum af en Rogerts veldædige hånd. Tungt, tungt vorder hans savn!«. Han skildrer videre, hvordan begravelsen blev en bekræftelse af den enestående yndest, Rogert nød i alle kredse. De faste ligbærere blev skubbet til side, og alle, uanset rang og stilling, flokkedes for at bære kisten, »processionen sluttedes af en mængde fattige, som jamrede sig over tabet af en elsket velgører. Jeg kunne ikke længere tilbageholde mine tårer fra dette sørgelige oprin. Den mand behøver ingen gravskrift, tænkte jeg, og vendte mig bort«.

Begravelsen fandt sted fra domkirken den 25. april. Det var tidens skik at fremkomme med ordrige lovprisninger af afdøde. Men for Ro-

gerts vedkommende var det noget ganske særligt. *Den Viborger Samler* var i en periode ligefrem præget af dødsfaldet.

Den 28. april 1794 udkom avisen med nr. 17. Det indeholdt den omtalte dødsannonce, underskrevet »H. B. Rosenstand, salig Rogerts«. Men derudover bragte den en udførlig omtale af Rogerts levnedsløb og ordlyden af inskriptionen på hans ligkiste. Den fortjener at blive citeret:

*Han var den kierligste Egtemand
Den ømmeste Fader,
Den redeligste Ven,
Den omhyggeligste Læge,
Den troeste Undersaat,
Religionens, Dydens og Videnskabens værdige Dyrker,
De Medlevende tabe ham med Kummer,
de Salige modtage ham med Fryd.*

Avisen bragte også en længere omtale af begravelsen, og man heftede sig, ligesom nordmanden i indledningen, ved det påfaldende i, at alle standsforskelle – som dengang har været store – blev ligesom suspenderede ved begravelsen. Alle ville være med til »med egne hænder at bringe deres uforglemmelige ven til sit sidste hvilested. Og man så, blandt andet de ved lejligheden forsamlede tilskuere, endog den usleste almue, ved stride kummers tårer at bevidne, hvad deres Rogert var for dem«. Endelig indeholdt dette nummer af avisen to mindededigte, det ene var indsendt af Rogerts kollega, distriktskirurg Heinrich Zetlitz, og vidner om et fint kollegialt forhold. Det andet var forfattet af Anton Frants Just, den senere udgiver af *Den Viborger Samler*, en af verslinjerne her lyder »Et lysglimt var dit liv – din død en torden«.

Avisens næste nummer 18, den 5. maj, bragte det nævnte mindededigt, et par latinske distika, af Niels Blicher, som er ret ejendommelige:

*Luxdorphi monito sic Cimbria paruit omnis:
Gerneris similis vivus ametur, ait.
Cimbria defuncti Rogerti in funere luget.
Cimbrorum cuivis vivus amatus erat.*

*Luxdorphs påmindelse adlød således hele Cimbrien,
idet han sagde: lad ham blive elsket som Gerners ligemand.³⁰
Nu sørger Cimbrien ved den døde Rogerts ligfærd.
Mens han levede, var han elsket af Cimbrerne.*

Der var flere både latinske og danske mindeord, og yderligere et stort indlæg: »Afbrudte Tanker ved Salig Doctor Rogerts Grav«, fra »En sand hengiven Ven«. Her skildres lægens byrdefulde arbejde, hvor »selv nat-ten, den til en udmattet krops vederkvægelse bestemte nat, hvor urolig, hvor trællefuld og bekymringsfuld var den næsten altid for dig, som så hjertelig tog del i andres kår! Når du ilede igennem dens mulm og dens farer, at du kunne lindre den lidendes nød«.

Kort efter Rogerts død blev gården på Gammel Torv solgt, og enken flyttede med børnene til København. Henriette Rogert overlevede sin mand i 38 år og døde først i 1832, 76 år gammel. Hun kom til at opleve flere dødsfald i sin nære familie. Hendes eneste søn, Vilhelm Peter, der var født i 1780 gik i faderens fodspor og gjorde en glimrende karriere som læge, blev overlæge på Almindeligt Hospital, men døde allerede i 1813 kun 33 år gammel og ugift.³¹ Datteren Matilde Elisabeth døde i 1824 og den et år yngre Hedeveg Sabine tre år efter, og endnu to af døtrene døde før moderen.

Datteren Matilde Elisabeth Rogert er en skikkelse af særlig interesse. Hun var født i 1782 og var, som vi husker, blevet taget i huset hos familiens ven, professor Saxtorph, i 5-6 års alderen. Saxtorph og hans kone var lidt ældre end lægefolkene i Viborg, men havde ingen børn sammen. Det fremgår tydeligt af Matildes breve, at hun har fået en god uddannelse i hovedstaden, og at hun blandt andet beherskede tysk og fransk.³² Hun har også undervist, vi har en elevs ord for, at hun var en såre elskværdig dame.³³ En god veninde af hende var den jævnaldrende Sophie Oehlschläger,³⁴ Adam Oehlschlägers smukke søster, som blev gift med den berømte jurist A.S. Ørsted. Da Sophie døde i februar 1818 kom Matilde til at styre Ørsteds hus, og i marts 1819 blev hun i Frue Kirke selv gift med Ørsted. Det blev et lykkeligt, men kortvarigt ægteskab, da Matilde, som nævnt, allerede døde fem år senere.

På en anden led har Matilde Rogert en forbindelse med Viborg. Hun blev nemlig lærerinde for en Reinholdine Schönheyder, og denne Reinholdine var datter af en højtstående embedsmand, Johan Gottlieb Schönheyder, der i 1820 blev stiftamtmand i Viborg, og selv blev Reinholdine i 1822 forlovet og i 1824 gift med overretsassessor Peter Daniel Bruun på Asmildkloster; i en lang årrække blev hun en charmerende værtinde på den gamle herregård. Der bestod et næsten moder-datter forhold mellem Matilde og Reinholdine, og af deres brevveksling kan vi se, hvor meget Matilde glædede sig til at gense sin fødeby Viborg og være med til Reinholdines bryllup. Det stod på Asmildkloster den 18. november 1824, men Matilde kom aldrig til Viborg, allerede den 26. juni samme år var hun død i København, 42 år gammel.³⁵

Efter Matildes død styrede hendes ældre søster, Marie Vilhelmine Rogert, huset for sin svoger helt frem til sin død i 1851.

Matilde fik ved sin død en smuk omtale i Viborg-Samleren, der samtidig viser, at dr. Rogert langt fra var glemt i sin by, selv om der var gået 30 år, siden han døde. Det siges her, at »den hedengangne Matilde Rogert, der udmærkede sig fra hjertets og åndens side fra ungdommen af« virkelig havde fortjent disse mindeord. Måske var det ikke mindst, fordi hun var, som det hedder, »datter af Viborgs aldrig glemte blide og indsigtfulde læge, stiftsfysikus doctor Johan Philip Rogert.«.³⁶

Noter:

1. Jeppe Aakjær: *St. St. Blichers Livs-Tragedie*. Bd. 1 (1903) s. 2. St. St. Blicher: *Gamle og nye Noveller*. 1. del (1861) s. XVIII.
2. *Fra Viborg Amt 2000* bringer én stor artikel af Marianne Bro-Jørgensen: *Viborgensere i 1000 år*, hvor et kapitel skildrer dagligdagen for familien Rogert.
3. *Danmarks Kirker* Thisted amt s. 742f. Indskriften indledes: »Sov sødt du Phoebi søn, Du Heliconis Wægter«. Phoebe er jagtgudinden, Helikon musernes bjerg i Bøotien.
4. Johan Philips helsøskende var: Marie Vilhelmine f. 1747, og Ivar Andreas f. 1749, landmåler. Hans halvsøskende: Ide Johanne (1730-77), g.m. sognepræst i Andst Jens Høstmarch, Hans Povl (1738-), og jomfru Øllegaard (1740-76), (som note 5, bl. 273). Vilh. Rogerts gravskrift over provst Jentoft er trykt i *Jyske Samlinger*, bd. IX (1882-83), s. 198.
5. Refs herreds provstearkiv. Skifteprotokol 1718-82. C 11 A-2. bl. 201b ff. Blandt den fremmedsprogede litteratur fandtes også hollandske bøger. Landsarkivet, Viborg.
6. Chr. Villads Christensen: *Nykjøbing paa Mors* (1902) s. 284f. Blandt Vilh. Rogerts dimittender var historikeren, geheimearkivar Jakob Langebek.
7. Mathias Saxtorph kaldes undertiden »den ældre« i modsætning til sønnesønnen M.S »den yngre«, professor og overkirurg på Frederiks Hospital.
8. Kr. Carøe: *Den danske Lægestand* (1909). H. Ehrencron Müller: *Dansk Forfatterlexikon indtil 1814* (1924-39).
9. Jyske registre 41.823 (Nygaards sedler, Rigsarkivet).
10. *Viborg Købstads Historie* bd. 2 (1940) s. 734ff. *Dansk biografisk Leksikon* 3. udg. (DBL).
11. En anden søster, Hedevig Sofie (1722-88), var gift m. sognepræst i Næsborg, Johannes Danielsen Friedenreich. De tre søstre arvede i 1737 hver 1500 rdl. efter deres mor. Nygaard.
12. *Dansk biografisk Leksikon*. Det er bemærkelsesværdigt, at retsreformen 1805, som afskaffede landstingene, først fik gyldighed for Bornholm efter Rogerts død. Plakat 29.6.1813.
13. Peder de Moldrup: *Stamhuset Westervug Kloster* (1787) s. IX.
14. Hans datter, Marie Benedicte, blev gift m. biskop Jens Paludan-Müller. fader til Frederik P.-M. DBL. Den ældste søn, Johan Peter (1744-69) var cand.jur.
15. Hans datter blev gift m. historikeren Caspar Paludan-Müller. DBL.
16. Deres datter blev gift m. Frederik Paludan-Müller. DBL.
17. A. Falk Jensen og Hjorth-Nielsen: *Candidati og examinati juris 1736-1936* (1954-59). H. Hjorth-Nielsen: *Danske Prokuratorer 1660-1869* (1935).
18. Carl Jørgensen: *Viborg Katedralskoles historie* (1960) s. 46.
19. Viborg byfogedarkiv. Skøde- og panteprotokol 1774-88. B 45-SP 7. Viborg rådstuearkiv. Brandtaxation 1781. D 33-220. Landsarkivet, Viborg.
20. *Danmarks Jordemødre*. Red. W. Nellemann (1935). Med en historisk oversigt over jordemodervæsenets udvikling i Danmark af Gordon Norrie, s. 80ff.
21. Ehrencron Müller: *Dansk Forfatterlexikon* (se note 8).
22. Viborg rådstuearkiv. Dokumenter til rådstuerettens justitsprotokol 1781-1800. D 33-8. Landsarkivet, Viborg. Paul G. Ørberg: *Mælkeprøven, Skalk* 1997 nr. 3 s. 27f.
23. Niels Blicher: *Topographie over Viium Præstekald*, udg. af Blicher-Selskabet ved Ella Jensen (1978) s. 153 og 209. I sin bog, 9. kap. § 3, fremsætter Blicher – utvivlsomt inspireret af Rogert – et forslag til »Jordemodervæsenets fremme«. Anf. værk s. 167.
24. A. C. Krog: *Viborg By* (1779) s. 180.
25. Kaj Birket-Smith: *Lægekunsten gennem Tiderne* (1945) s. 163.
26. Jyske registre 42.589 og 45.105 (Nygaard).
27. Niels Blicher, anf. værk s. 153.

28. *Fogtmans Reskripter* 1792 20.4.
29. *Den Viborger Samler* 28. april 1794, nr. 17.
30. Henrik Gerner (1742-87), søofficer og konstruktør, var beundret i samtiden for sin ædle og uegennyttige karakter. Hans begravelse udviklede sig til en storstilet demonstration fra reformvennernes side over for de konservative kræfter i samfundet. DBL.
31. Carøe, anf. værk.
32. A. Heise: Fra Peter Daniel Bruuns Familiearkiv, i: *fyske Samlinger* 4. rk. bd. 1 (1911-14).
33. *Memoirer og Breve X*, s. 163.
34. Sophie Wilhelmine Bertha Oehlenschläger 1782-1818.
35. Daniel Bruun: *Slægts- og Barndoms minder fra Viborg-Egnen* (1925) s. 25.
36. *Den Viborger Samler* 3.7.1824.

Navnet, det er stadig Jensen

Om danske navneregler og om skiftende tiders muligheder for at ændre navn

Af Karl Peder Pedersen

Danmark har siden enevældens dage været et gennemreguleret land, og staten har i stort og småt søgt at styre danskernes adfærd og dagligdag. I artiklen beskrives det, hvorledes staten i 1770'erne begyndte at blande sig i, hvad vi danskere skulle kalde os, idet man gerne ville have, at alle brugte faste efternavne – det ville nemlig lette administrationen. Det førte til de mange sen-efternavne, som man siden 1903 har prøvet at slippe af med ved at give folk mulighed for at skifte efternavn. Det er imidlertid kun lykkedes i beskedent omfang, og trods en mere liberal holdning siden 1980 er danske navneregler stadig indviklede og besværlige, sådan som det også fremgår af artiklen, der følger udviklingen helt frem til 2000.

For 20 år siden fik Danmark en ny navnelov, der dengang var udtryk for en markant liberalisering af den ganske restriktive navnelovgivning, som indtil da havde været gældende i kongeriget. Loven vedtoges af Folketinget i foråret 1981 og trådte i kraft den 1. april 1982, og fra den dato fik kvinder ikke længere uden videre mandens efternavn, når de giftede sig, ligesom børn heller ikke automatisk udstyredes med faderens efternavn. Forklaringen på den liberale 1981-navnelov har givetvis meget at gøre med, at man godt 10 år tidligere var begyndt at tildele danskerne personnumre, og i takt med at de toges i brug af forvaltningen, mistede navnene deres administrative betydning. Dermed blev det muligt for politikerne at imødekomme befolkningsønsket om nemmere navne- og navneændringsregler, sådan som det skete i 1981.

I årene efter 1981 var der almindelig tilfredshed med de nye regler, men det har i de seneste år ændret sig, og man er begyndt at diskutere en revision af loven. Baggrunden er nogle markante udviklingstendenser, man har kunnet iagttage op gennem 1990'erne. I stigende grad er det blevet almindeligt, at forældre tildeler deres børn efternavne, som er kombinationer af deres egne efternavne. Det er for så vidt til at leve med, men hvad nu hvis børnene senere gør det samme, ja så har vi 4-

leds efternavne, og selv om sådanne ikke er ukendte fra adelige slægter, f.eks. Krag-Juel-Vind-Frijs, så vil det ikke være særligt heldigt, hvis mastodontefternavne skulle få større udbredelse. Ifølge journalist Per Munch på *Politiken* har så godt som alle bladets praktikanter anno 2000 dobbelt-efternavne, og det affødte følgende reaktion fra navneforskeren Michael Lerche Nielsen: »Det er en skrækkelig situation. Det hænger sammen med tiden. Begge forældre vil have en fod med i spillet. På længere sigt bliver det noget værre mismask, hvor man efter nogle generationer fuldkommen taber slægtslinien.«.¹

Set på baggrund af den aktuelle navngivningstendens kan man godt forstå Lerche Niensens bekymring, men det er nok et stort spørgsmål, hvor langt denne udvikling vil gå. Mon ikke folks naturlige forfængelighed sætter en stopper for lysten til at gå rundt med klodsede og mere eller mindre indholdstomme kæmpeefternavne? Jeg tror det. Det er da heller ikke dette perspektiv, der har sat de danske navneregler på den politiske dagsorden, men derimod, at der på navneområdet er opstået en problematisk gråzone, som man vanskeligt i længden kan leve med.

Da Folketinget i 1981 vedtog navneloven, var det helt i tidens ånd, at folk, når de giftede sig, beholdt deres hidtidige efternavne, men sådan er det ikke længere. I løbet af 1990'erne er det blevet stadig mere almindeligt, at ægtefolk opgiver deres gamle efternavne til fordel for et nyt, fælles navn bestående af begges efternavne. Tendensen er ganske parallel til det, der kendes fra navngivningen af tidens børn. Hvad der kom først – forældrene eller børnene – skal jeg ikke kunne sige, men mon ikke det skete i skøn forening? Forklaringer på dette fænomen er det ikke her min opgave at give, andet end at konstatere, at mange åbenbart synes at have behov for på denne tydelige måde at signalere ud til en bredere kreds, at de ikke er singler.

At erhverve sig allianceefternavne er imidlertid ikke så nemt, som man skulle tro. For børns vedkommende går det nogenlunde let; de har nemlig i henhold til navneloven ret til begge deres forældres efternavne, enten hver for sig eller i kombination med bindestreg imellem; i sidste tilfælde kræver det dog navnebevis fra statsamtet. Vanskeligere er det for forældrenes vedkommende, idet de ikke har samme ret som barnet til at få den anden parts efternavn, og derfor heller ikke til at lade de to efternavne kombinere. I navnelovens forstand betragtes sådanne allianceefternavne som nye efternavne, da ingen af parterne har båret dem før. Det betyder, at folk i en række tilfælde, enten ikke kan få det ønskede efternavn, fordi det er forbeholdt andre (se mere om dette senere), eller også kan det kun tildeles ved navnebevis, og det har siden 1992 kostet 3.000 kr. Stillet overfor disse alternativer vælger en del at bruge det

ene efternavn som mellemnavn og det andet som efternavn. Det er uden bindestreg, og derfor uden videre i orden. Det rejser imidlertid nogle praktiske problemer, fordi mange benytter de to efternavne som om de var kombinerede, og dermed opstår der en uoverensstemmelse mellem det, folk kalder sig, og det, de hedder officielt. Det er naturligvis ikke videre heldigt, og derfor åbnede Indenrigsministeriet i 1998 mulighed for, at man på folkeregistret kan få registreret mellemnavne, der i realiteten bruges som efternavne, som første led i efternavnet. Indførelsen af disse såkaldte adresseringsefternavne sikrede bedre overensstemmelse mellem det efternavn, folk faktisk bruger, og det officielle efternavn, og det er naturligvis en administrativ og praktisk foranstaltning, som ikke mindst postbudene er glade for. Til gengæld fik navnelovens



Tegneren Jørgen Saabyes kommentar til den nyeste udvikling på navneområdet. Tegning i *Politiken* lørdag den 31. juli 1999. Gengivet med venlig tilladelse af Jørgen Saabye.

skarpe skelnen mellem mellem- og efternavne et kraftigt skud for boven, og det er ikke heldigt. Det er ikke mindst dette perspektiv, der har fået politikerne til at interessere sig for sagen. Inden vi ser nærmere på dette, skal vi dog først kigge nærmere på navnelovgivningens over 200 år lange historie.²

Sit navn kan man ikke løbe fra

Før 1903 eksisterede der i Danmark kun én legal mulighed for at ændre navn, nemlig via en kgl. bevilling, men den var der kun få, der benyttede sig af, både fordi bevillinger var dyre, og fordi regeringen førte en restriktiv navnepolitik. Denne linie finder vi de første tegn på helt tilbage i 1770'erne, og den blev fastholdt til langt op i 1900-tallet. Kort sagt gik navnepolitikken ud på at få folk, der var i familie med hinanden, til at føre samme efternavn og til at bruge dette fra generation til generation. Tonen blev første gang slået an i Struenseeårene, hvor der den 8. november 1771 udsendtes et reskript til de slesvigske myndigheder, som påbød indførelsen af faste slægtsnavne (efternavne) i hertugdømmet. På det tidspunkt herskede i Slesvig, som i øvrigt også i kongeriget, den gamle navneskik, der gik ud på, at efternavne dannedes derved, at der til faderens fornavn føjedes et søn eller datter, og det betød, at hver generation fik nye efternavne (patronymer). Når regeringen ønskede at ændre på denne tradition, var det ifølge reskriptet, fordi de skiftende efternavne »i henseende til legitimering ved arvesager førte til usikkerhed og vidtgående stridigheder, og for så vidt det angik førelsen af skøde- og panteprotokoller kunne [de] give anledning til uorden«.³

Regeringens ønske om at komme patronymerne til livs bundede altså i, at de forvoldte administrative forviklinger og problemer, og dette argument gik igen, da man i 1790 indskærpede 1771-reskriptet over for beboerne i Tørning Len. Her holdt man åbenbart stædigt fast ved den gamle navneskik, men det var efter Danske Kancellis mening ikke godt, da det »ofte skal forårsage tvistighed og forvirring såvel i formynder- og arvegangssager som i udskrivningssager.«⁴

Mens regeringen således flere gange søgte at ændre den navngivningspraksis, der var i Slesvig, lod man foreløbig kongerigets indbyggere i fred. Nord for Kongeåen videreførtes den gamle navneskik uhindret ind i det 19. århundrede, men i 1828 gik det ikke længere. Den 30. maj dette år udsendte Frederik 6. en dåbsforordning, og her siges det i § 18, at ethvert barn herefter skulle døbes »ei alene med fornavn, men og med det familie- eller stamnavn, som det i fremtiden bør bære«. Hverken selve forordningsteksten eller det opfølgende cirkulære af 4. oktober 1828 giver nogen nærmere begrundelse for, hvorfor det var vigtigt at få ind-

ført faste familienavne, men mon ikke motiverne har været de samme som i de slesvigske reskripter, dvs. hensynet til en effektiv administration og behovet for at mindske mulighederne for fejltagelser og misforståelser.

I dåbsforordningens § 18 stod det skrevet sort på hvidt, at alle nye borgere skulle udstyres med efternavn, men *hvem* skulle bestemme, hvad barnet skulle hedde? På det punkt er forordningen tavs, og derfor fulgtes den snart op af cirkulæret af 4. oktober 1828, der rummer en række præciserende bestemmelser. På det konkrete spørgsmål gav cirkulæret det svar, at, såfremt familien ikke allerede havde et fast slægtsnavn, lå afgørelsen hos barnets far. Han kunne oven i købet vælge mellem flere muligheder, nemlig hans eget efternavn, hans eget fornavn vedhæftet -sen (patronym) eller for det tredje det stednavn, som familien havde tilknytning til. Dertil kom yderligere en regel om, at *alle* søskende skulle bære samme efternavn, og det betød for kvindernes vedkommende efterhånden et farvel til den gamle tradition med et efternavn bestående af faderens fornavn efterfulgt af datter. Endelig sagde cirkulæret, at det valgte efternavn »*bliver at vedligeholde i familien, hvis ingen bevilling til afvigelse erhverves*«.

Målet med de danske navneregler anno 1828 var helt klart at få indført faste efternavne overalt, således som det var tilfældet hos adelen og vel også i vid udstrækning hos byernes borgere. Herudover kan spores en tendens til, at statsmagten også i videre forstand ønskede at blande sig i navngivningen. I den tidligere citerede § 18 pålægges det nemlig præsterne at se til, at børnene ikke døbes til »*upassende navne*«, og her sigtes til både for- og efternavne. Under andenbehandlingen af navneforandningsloven i februar 1898 mente folketingsmedlem Oscar Hansen at vide, at bestemmelsen var foranlediget af en sag med en mand, der havde ønsket at hylde den gode danske akvavit ved at lade sin datter døbe Snapsiana, men om det er en skrøne er ikke til at vide.⁵

I 1828 og årene derefter var der sikkert en del rundt omkring, der mente, at regeringen med de nye navneregler havde stukket sin næse i noget, som ikke kom den ved, og en del steder fortsatte man i den gamle skure. De nye bestemmelser stødte mod de århundredgamle navnetraditioner på to områder: dels kravet om, at alle søskende skulle have samme efternavn, dels bestemmelsen om, at det valgte efternavn skulle gå videre til næste generation. For det førstes vedkommende synes der ikke at have været den store modstand, og efter 1828 forsvandt de kvindelige patronymer lige så stille og erstattedes af de samme efternavne, som mændene havde. Tungere lå det med det andet punkt, for her valgte man en del steder at fortolke reglerne derhen, at hver ny generation

skulle kunne vælge efternavn blandt de tre muligheder, der var nævnt i 4. oktober 1828-cirkulæret. Dette blev der imidlertid sat en stopper for med Kultusministeriets cirkulære af 6. august 1856, hvor det siges, »at det er en følge af såvel sagens natur, som af det udtrykkelige indhold af ovennævnte kancellicirkulære [af 4. oktober 1828], at det faste familie- eller stamme-navn, der efter forordningen af 30te maj 1828 éngang er blevet valgt, ikke blot skal komme til anvendelse for alle børn i den samme generation, men også for alle følgende generationer i den samme familie, medmindre bevilling til afvigelse erhverves«.

Når indskærpelsen af 1828-navnereglerne fandt sted netop i det herrens år 1856, var det ingen tilfældighed, for den var led i en større plan, der gik ud på at stramme kraftigt op på de offentlige myndigheders personregistreringspraksis. Året før havde det danske monarki nemlig ved vedtagelsen af fællesforfatningen af 1855 igen bragt sig på kollisionskurs med de tyske stater, og udskrivningsmyndighederne måtte derfor forberede sig på krigstilstand. I forbindelse med gennemgangen af lægdsrullerne havde man opdaget, at mange værnepligtige manglede efternavn, og forklaringen viste sig at være den, at navnet ikke havde stået på deres dåbsattester. Det var nemlig »hyppigt tilfældet, at i de døbeattester, der afgaves til brug for udskrivningsvæsenet, såvelsom de fortegnelser over konfirmerede drenge, der afgaves i henhold til værnepligtslovens § 9 og Justitsministeriets cirkulære af 27. december 1849, enten intet familienavn er anført, eller dette af vedkommende embedsmand er på egen hånd dannet efter faderens fornavn«. Det er klart, at dette måtte føles alarmerende, og derfor udvirkede Justitsministeriet, der var øverstansvarlig for udskrivningsvæsenet, at Kultusministeriet i maj 1856 indskærpede præsterne altid at notere både for- og efternavn på dåbsattesterne. Tilsvarende pålagde Justitsministeriet en måned senere alle udskrivningsinstanser altid at registrere de værnepligtiges fulde navn samt derudover gerne fødested (i parentes) og stilling. Dermed kunne man være sikker på at have så mange oplysninger om den enkelte værnepligtige, at de var entydigt identificerede, og således at man kunne imødesee en presset indkaldelsessituation uden at behøve at være bange for kaos.⁶

Med 6. august 1856-cirkulæret fik præsterne lodret ordre til altid at døbe børnene til det efternavn, deres far havde. Det betød, at de i forvejen meget udbredte sen-efternavne blev totalt dominerende, i og med at der nu helt blev lukket af for den løbende tilgang af tilnavne og stednavne, som efterhånden blev til efternavne. Perioden efter 1850 var uden tvivl et af værst tænkelige tidspunkter for en sådan udvikling, for i disse årtier flyttede folk i hundredtusindvis væk fra landet og ind til byerne og ikke mindst til København. Netop i situationer, hvor man skal indgå i nye

sammenhænge, er navnet vigtigt som kendemærke og identifikationspunkt, og derfor var det højst uheldigt, at så mange hed det samme.

Det vil ikke være helt forkert at konkludere, at den danske stat i årtierne efter 1850 nåede det navnepolitiske mål, den havde sat sig under enevælden, nemlig at få alle danskere udstyret med faste slægtsnavne.⁷ Men når det er sagt, kan man samtidig lynhurtigt konkludere, at løsnin-gen så sandelig langt fra var problemfri, og det er baggrunden for, at Rigsdagens politikere snart begyndte at tage sagen op. Inden vi følger denne debat, skal vi se lidt nærmere på den kgl. bevilling, der frem til 1903 var den eneste mulighed, der overhovedet eksisterede, for officielt at skifte navn.

Den kongelige navnebevilling

»Lov er lov og lov skal holdes«, siger et gammelt ord, men som bekendt har det til alle tider været muligt at sprænge loven, enten ved kriminelle handlinger, eller ved at erhverve sig en allerhøjeste tilladelse til i konkrete tilfælde at fravige dens bestemmelser (kgl. bevilling). På navneområdet var det forholdsvis sjældent, at folk benyttede sig af denne udvej, og det hang både sammen med at bevillinger var dyre,⁸ og at de var relativt vanskelige at opnå. Under Folketingets drøftelser om navneændringer i 1882 fik man justitsminister Nellemann til at rykke ud med, hvilke betingelser ministeriet stillede for at udstede navnebevillinger, og hans svar lød, at ansøgeren skulle kunne godtgøre »en rimelig retlig interesse« i relation til det ønskede navn. Det var dog ikke altid nok, for sjældne efternavne betragtedes som beskyttede, og de blev ikke tildelt andre, medmindre der forelå samtykke fra de pågældende bærere af navnet.⁹

For bevillingers vedkommende var sagsgangen den, at ansøgningerne med de fornødne bilag i form af dåbsattester mv. indleveredes til det amt, hvor man boede – for Københavns vedkommende til overpræsidenten. Herfra gik papirerne, forsynet med amtmandens eller overpræsidentens indstilling, videre til Danske Kancelli, eller efter 1848 til Justitsministeriet, hvor sagen afgjordes. Når den kgl. bevilling forelå, sendtes den tilbage til amtmanden eller overpræsidenten, som udleverede den til ansøgeren. Navnebevillingssager har derfor normalt sat sig spor mindst to steder, nemlig i Danske Kancellis og Justitsministeriets arkiver, der rummer de fyldigste sager, samt hos amtet og overpræsidenten, hvor de pågældende journalsager normalt kun indeholder indstillingskoncepter. Endelig kan man også finde meddelelser om navneændringer i kirkebøgerne, men det er dog ikke altid tilfældet, for først med navneloven af 1904 indførtes en fast og ufravigelig procedure på dette område.

Kort sagt benyttede folk sig kun af bevillingsvejen, hvis det var meget magtpåliggende for dem at få et nyt navn. Det skete hyppigt i forbindelse med adoptioner, hvor de nye forældre ønskede at give adoptivbarnet deres eget efternavn, samt i situationer, hvor børn født af ugifte kvinder indlemmedes i den familie, som kvinden senere stiftede, og samtidig ved kgl. bevilling tildeltes stedfaderens efternavn. Dette forudsatte dog altid mandens udtrykkelige accept, og også i en række andre situationer skulle der foreligge accept fra én eller flere personer, før navnebevilling kunne udstedes. Eksempelvis søgte 4 voksne søskende i 1871 om at måtte få deres stedfars efternavn. Justitsministeriet afslog ønsket med den begrundelse, af der ikke forelå samtykke fra stedfaderen, og en sådan var ret så umulig at fremskaffe, da manden var død. Ministeriet stillede dog i udsigt, at man ville tage sagen op igen, så snart man modtog skriftlig accept fra stedfaderens nærmeste slægtninge.¹⁰

Ønskede fraskilte kvinder at få deres ungpigeefternavn tilbage, var det ikke muligt uden ved bevilling, der da som regel også blev meddelt uden videre. Bevilget blev også den københavnske pengemand Mads Peder Pedersens ansøgning i 1875 om at måtte kalde sig Mads Peder Max Rangoon »til erindring om et ophold i byen Rangoon i Indien«. ¹¹ Helt så heldig var Pionina Brixia Gelefine Veronika Henriksen ikke. Hendes forældre havde på denne iøjnefaldende måde ønsket at hyldede de første socialdemokratiske frontkæmpere Pio, Brix og Geleff, men da hun blev voksen, søgte hun i 1890 om at slippe af med det monstrøse navn og blot kalde sig Inger Taastrup. Så langt ville Justitsministeriet dog ikke gå; man gav hende alene tilladelse til at kaste de tre første fornavne væk.¹²

Nogle af disse navnebevillingssager bragte også mere eller mindre pinlige afsløringer for dagen. F.eks. ansøgte ægteparret Christian og Wilhelmine Winge i 1865 om, at datteren Christine måtte få deres efternavn. Sagen var den, at de havde fået denne pige, før de var blevet gift, og det havde åbenbart været en så pinlig sag, at de havde bestukket jordmoderen til at opgive falske forældre. Senere var de blevet gift og havde fået 5 ægte børn, men først i 1865 – vel i forbindelse med Christines konfirmation – røbede de sagens rette sammenhæng og søgte – og fik – bevilling, så også deres ældste datter kunne blive en rigtig Winge.¹³

I 1903 indførtes, som vi snart skal se det, en nemmere mulighed for at få nyt efternavn, men i en række situationer var bevillinger stadig eneste udvej helt frem til 1961, hvor de afskaffedes. Inden vi ser på navneudviklingen i 1900-tallet, skal vi først følge den politiske debat, der udspandt sig på Rigsdagen efter 1870, og som ledte frem til navneloven af 1904.

Kampen på Rigsdagen for en nemmere måde at skifte efternavn på

Som vi tidligere har været inde på, cementerede 1856-cirkulæret senefternavnene, og den eneste udvej for at ændre navn var via den kgl. bevilling. Det var mange utilfredse med, og i midten af 1870'erne bragte flere sagen op i Rigsdagen. I 1874 modtog man en henvendelse fra 476 beboere i Jylland, og året efter ansøgte 75 personer i Præstø Amt, om *»at det må blive tilladt den, som ønsker det, at antage et passende slægtsnavn, uden at det derfor foreskrevne gebyr bliver at erlægge«*. I Folketinget var stemningen positiv, og flere ordførere foreslog bl.a., at Kultusministeriet skulle udarbejde en vejledning i navnesager og *»en ordbog over gode danske navne, mellem hvilke man kunne give befolkningen valget«*. Med gode anbefalinger overlod man sagen til kultusminister Worsaae, der også var positiv: *»Jeg skal med fornøjelse bidrage mit til at fremkalde en forandring i så henseende«*, udtalte han fra tingets talerstol. Worsaaes velvilje kom imidlertid snart til kort over for Justitsministeriet, der var meget betænkelig ved at gøre navnebevillinger gratis. Man advarede om, at *»en pludselig og massevis navneforandring vil medføre så store ulemper, såvel i det private samkvem, som for den offentlige orden, at den for at kunne retfærdiggøres, må støtte sig til meget alvorlige grunde«*. Herefter argumenterede man for, at sådanne grunde ikke forelå for indeværende, og i oktober 1878 måtte Kultusministeriet slukøret konkludere, at *»under disse omstændigheder finder ministeriet, at der ikke for tiden fra regeringens side kan foretages noget i anledning af de omhandlede til Folketinget indkomne andragender«*.¹⁴

I 1881-82 vakte en ny forespørgsel i Folketinget igen sagen til live, men det satte ikke gang i de to ministerier. Justitsminister Nellemann var fortsat meget afvisende, mens den nye kultusminister Scavenius var mere positiv, da han udtalte, at *»jeg finder det ligesom de [dvs. ordførerne] uheldigt, at den altovervejende del af befolkningen ikke har virkelig faste familienavne, så man kan kende den ene familie fra den anden. Kunne man virke hen til, at dette forhold kunne lidt efter lidt forandre sig, ville jeg betragte det som heldigt. Jeg skal derfor ikke have noget imod at gå den vej, det ærede medlem for Vejle Amts 2. Kreds [Berg] opfordrer mig til, nemlig at nedsætte en kommission for at udarbejde en ordbog over fremtidige navne«*. Det, som Scavenius her sigtede til, var det genfremsatte forslag om at udarbejde en positivliste over efternavne, som på forhånd var godkendte, og som derfor uden videre kunne stilles til rådighed for folk, der ønskede at ændre efternavn.¹⁵

Efter folketingsdebatten i begyndelsen af 1880'erne skete der imidlertid intet, og det skyldtes ikke alene, at man i Justitsministeriet var modstandere af sagen, men nok så meget, at de to ministerier ikke kunne enes om, under hvilket ressort navneændringer hørte. Og endelig kom,

få år senere, det store opgør mellem højreregeringen og det venstredominerede Folketing, der pludselig satte en helt anden dagsorden for det politiske og parlamentariske liv i Danmark, og dette fejede hårdt og brutalt navnelovsprojektet helt af banen.

Først i midten af 1890'erne dukkede navnedebatten igen op til overfladen, ikke mindst foranlediget af det nyoprettede, meget aktive Genealogisk Institut, der i 1894-95 opfordrede justitsministeren til at nedsætte en navnekommission.¹⁶ Da det ikke skete, tog den sjællandske provst og MF'er Michael Nielsen sagen i sin egen hånd, og den 11. marts 1897 fremsatte han et 6-paragraffer stort forslag til lov om navneforandring. Forslaget gav folk ret til som nyt efternavn at antage det evt. tilnavn, som ens far eller farfar havde været kendt under, ligesom man fik ret til at få navnet på ens ejendom, såfremt den – vel at mærke – også havde været ejet af ens far og farfar. Der var ikke tale om en permanent ordning, men kun om en mulighed, der skulle stå åben ét års tid, men nok så epokegørende var det, at disse navneændringer *ikke* skulle ske ved bevilling, men ved at herreds- og byfogederne, i København magistraten, fik bemyndigelse til at udstede navnebeviser, der i øvrigt skulle være gratis.¹⁷

Provst Niensens udspil fik en meget positiv modtagelse, og i det udvalg, der efterfølgende nedsattes for at se på forslaget, var der stemning for at gå endnu videre. Nu skulle man også kunne få papir på tilnavne, som man *selv* var kendt under, ligesom man også frit skulle kunne tage navn efter den ejendom, man ejede og beboede. I både Michael Niensens og udvalgets forslag var det grundlæggende synspunkt dog, at folk *alene* skulle kunne få navne, som de på en eller anden måde var særligt knyttede til. Men under den videre debat i Folketinget i 1897-98 begyndte man umærkeligt at forlade denne position, og i det reviderede lovforslag, som udvalget barslede med i februar 1898, havde kun retten til at overtage ens fars eller farfars til- eller efternavne overlevet. Derimod tog man den gamle idé fra 1870'erne op igen, nemlig at man skulle kunne vælge sig et nyt efternavn fra en særlig godkendt navnefortegnelse. Selvom der var stor tilslutning bag lovforslaget i Folketinget, fandt man, at der var behov for at få især brugen af tilnavne undersøgt nærmere i en kommission, og derfor sluttede 3.-behandlingen den 4. marts 1898 med vedtagelsen af en dagsorden, der opfordrede regeringen til at nedsætte en sådan kommission.¹⁸

Præcis to måneder senere udpegedes teologiprofessoren Fredrik Nielsen, historieprofessoren Johannes Steenstrup og folkemindeforskeren Axel Orlík til dette hverv, og de gik straks i gang. I løbet af maj 1898 sendte de spørgeskemaer ud til 122 personer over hele landet, som de

mente kunne fortælle om den lokale brug af tilnavne og efternavne, og på grundlag af disse besvarelser udarbejdedes en samlet fremstilling, der lå klar i februar 1899 og som samtidig udkom i bogform.¹⁹ Her finder man også to lovudkast udarbejdet af hhv. Nielsen/Steenstrup og Olrik, men det var dog ingen af disse, der blev lagt til grund, da man i Justitsministeriet det følgende år udarbejdede regeringens forslag til navneforandringslov. I efteråret 1900 var man klar til at fremsætte lovforslaget i Folketinget, men da dette skulle godkendes i statsrådet den 26. oktober 1900, stødte det på stærk modstand fra helt uventet hold, nemlig fra kongen selv. I statsrådsprotokollens referat af mødet, fremgår det, at »Hans Majestæt syntes, at der ikke var grund til at begunstige lysten til at forandre navn, der som oftest udspringer af forsængelighedshensyn, og mente, at den som ønskede at antage et nyt navn, i alt fald bør betale en navneskat«. ²⁰ Justitsminister Goos prøvede, så godt han kunne at overbevise kongen om, at loven kun var en ganske ubetydelig justering i forhold til den kendte praksis, men det lykkedes ham tydeligvis ikke at overbevise den gamle herre. Videre i statsrådsprotokollen står der nemlig: »Uagtet Hans Majestæt formente, at der ikke er nogen stor trang til en sådan lov, med hvilken Hans Majestæt ikke sympatiserer, ville Hans Majestæt dog, da sagen er uden politisk betydning, ikke modsætte sig dens fremme, og approberede således lovforslaget til fremsættelse for Rigsdagen«. ²¹

Lovforslaget blev fremsat i november 1900, og det indeholdt følgende fire muligheder for at vælge nye efternavne: 1. Tilnavne, som ens far og bedstefædre havde båret. 2. Navnet på ens ejendom, såfremt den tidligere havde tilhørt ens eller ens kones forældre eller bedsteforældre. 3. Navne på nordiske landsdele, øer, sogne, byer eller mindre bebyggelser. 4. Navne fra en fortegnelse over de »med dansk sprogtone stemmende navne«, som Justitsministeriet ville lade udarbejde. ²²

Goos' forslag vedtoges med nogle mindre ændringer i Folketinget den 1. februar 1901, hvorefter det gik videre til Landstinget, hvor man havde en række betænkeligheder. Navnlig fandt en række Højre-folk ikke beskyttelsen af eksisterende slægtsnavne tilstrækkelig god, og desuden mente de heller ikke, at straffede skulle have lov til at ændre navn. Resultatet blev, at man ikke nåede at behandle forslaget til ende inden rigsdagsårets udløb, og dermed bortfaldt det.

Albertis navnelov af 1904

Da Rigsdagen igen trådte sammen i efteråret 1901, var der få måneder tidligere sket det, at Christian 9. langt om længe havde besluttet sig til at udnævne et ministerium med parlamentarisk flertal bag sig, og Venstre kom nu efter mange års ørkenvandring til magten. En af de mest mar-

kante nye ministre var manden med det italienskklingende navn, Peter Alberti, der i 1901 blev justitsminister, og som i de følgende år gennemførte en række vidtrækkende reformer. Navneændringer var i dette store spil en lille ting, men på den anden side var det klar venstrepolitik, og i maj 1903 slog han til. Tilbage i 1901 havde daværende justitsminister Goos bedt Johannes Steenstrup og sprogforskeren Verner Dahlerup om at lave en liste over godkendte navne, og den lå klar i 1902, hvor den også blev trykt.²³ Det var disse 16.700 efternavne, Alberti i maj 1903 gav fri. Samtidig realiserede han idéen fra de tidligere lovforslag om, at navnene skulle kunne erhverves på en nem og billig måde. Sagsbehandlingen uddelegeredes til landets borgmestre, by- og herredsfogeder (efter 1919: politimestrene) og for Københavns vedkommende til overpræsidenten; de fik mandat til at udstede navnebeviser – også kaldet øvrighedsbeviser – formedelst 4 kr. i gebyr. Hver embedsmand fik pligt til at føre en navneforandringsprotokol, hvori alle navneændringer registreredes, og desuden skulle de relevante kirkebogs-, lægdsrulle- og strafferegisterførere, og efter 1924 også folkeregisterførere, underrettes. Derimod skulle intet indberettes til Justitsministeriet, og det ville derfor ikke kunne forhindres, at samme efternavn blev givet til flere personer.²⁴

Da Alberti i maj 1903 indførte denne nemme navneforandringsmulighed, skete det ikke i form af en lov, men med hjemmel i kgl. resolution af 26. marts 1903, og dermed byggede han for så vidt på den gamle bevillingspraksis, hvor navnebevillinger var nådesakter. Det var ikke holdbart, og derfor gik man også samtidig i Justitsministeriet i gang med at udforme det forslag til navneforandringslov, som fremsattes i Landstinget den 4. november 1903, og som efter vedtagelsen her videresendtes til Folketinget, hvor det i marts 1904 også vedtoges med stort flertal. Om Christian 9. også i forbindelse med dette lovforslags fremsættelse ytrede sig kritisk, fremgår ikke af de offentliggjorte statsrådsforhandlinger, men vi kan da i hvert fald konstatere, at han ikke vægrede sig ved at underskrive den vedtagne lov, for det gjorde han den 22. april 1904, og dermed havde Danmark fået sin første *navneforandringslov*.

Når Albertis lovforslag gik glat gennem Rigsdagen, hang det sammen med, at Højre ved valget i 1903 havde mistet sit landstingsflertal, men nok så vigtigt var det også, at forslaget bedre end forløberne tacklede problemet omkring sikringen af de ibrugværende efternavne mod »overgreb« fra nye brugere. Løsningen gik i al sin enkelhed ud på, at man i stedet for at operere med en liste over tilladte efternavne, indførte en liste over forbudte – eller forbeholdte – navne, og samtidig bortfaldt de restriktioner for valg af nyt navn, som tidligere forslag havde rummet. Den administrative ordning fra 1903 har man fastholdt uænd-

ret, dog med den tilføjelse, at alle navneændringer løbende skal indberettes til Justitsministeriet.

Albertis navnelov trådte i kraft den 1. juli 1904, men først fra den 1. juli 1906 fik folk mulighed for at bruge den, og det skyldtes, at der jo først skulle udarbejdes en liste over navne, som *ikke* kunne vælges. Det tog man fat på i juni 1904 på den måde, at Justitsministeriet opfordrede alle, der ønskede at forbeholde sig deres efternavne, til inden den 1. juli 1905 at meddele dette til ministeriet. Der anmeldtes i alt 7.391 navne, og alle disse henvendelser, der ofte rummer interessant slægtshistorisk materiale, befinder sig i dag på Rigsarkivet.²⁵ Efter fristens udløb udarbejdedes en alfabetisk fortegnelse, som både blev trykt i *Lovtidende* og som selvstændig publikation.²⁶ Fortegnelsen er siden løbende udvidet med tillæg over nye forbeholdte navne, og disse supplementslister blev i mange år frem til 1987 publiceret i *Lovtidende*. Samtidig udgav man også med års mellemrum fuldstændige navnefortegnelser; den sidste, der er fra 1987, rummer 69.000 forbeholdte efternavne.²⁷

I 1904 var én negativliste imidlertid ikke nok, for der var også en række historiske navne, som Justitsministeriet mente, man under alle omstændigheder skulle frede. Derfor sammenstillede man en fortegnelse på knap 500 navne, »*der har været båret af personer, der har gjort sig fortjente af Fædrelandet*«, og som nu også blev forbeholdte. Dermed forhindrede det, at ædle navne som Absalon, Bissen, Bournonville, Tordenskjold og Thorvaldsen skulle blive besudlede ved at blive brugt af gemene borgere.²⁸

Den centrale idé bag 1904-navneloven var, at folk, der ønskede sig et nyt efternavn, kunne vælge lige, hvad det skulle være, når blot det *ikke* stod på en af de to negativlister, samt i øvrigt opfyldte følgende tre *generelle* krav, nemlig for det første at navnet adskilte sig markant fra de forbeholdte navne, for det andet at det var stemmende med dansk sprogtonen og endelig for det tredje at det – med en vending fra 1828-forordningen – ikke var »*upassende*«. Herudover åbnedes mulighed for, at man kunne antage efternavne og tilnavne, som ens fædre eller bedstefædre var kendt under, ligesom ejere af ejendomme lovformeligt kunne bære navnet på deres besiddelse, men i begge disse sidste tilfælde stod muligheden kun åben i en kort periode. Navneloven gav endelig også fraskilte kvinder et retskrav på at få deres ungpigeefternavn igen, hvis de skulle ønske dette.

1904-navneforandringsloven var *ikke* tænkt som en permanent ordning, men som en overgangsløsning. Den tog alene sigte på, at rigtig mange mennesker i løbet af en kortere årrække skulle benytte sig af de nemme muligheder for at få nye efternavne, og når man så på den måde

havde fået sen-navnene betydeligt decimeret, kunne der indføres en permanent ordning med bevillingen som eneste navneændringsmulighed. Denne frist blev i loven fastsat til 10 år fra bestemmelsernes ikrafttræden, dvs. til 1. juli 1916; det gjaldt dog ikke for fraskilte kvinder, idet loven gav disse en permanent ret til efter ansøgning at få deres ungpigenavn tilbage.²⁹

Blev Albertis navneforandringslov brugt?

I sommeren 1906 trådte de nye navneforandringsbestemmelser som nævnt i kraft. Hvordan mon det spændte af? Stod folk i kø udenfor retsbetjentkontorerne for at få fat i de flotteste navne, eller var de mange Jensen'er, Hansen'er og Petersen'er ret så ligeglade? Det sidste var faktisk tilfældet – interessen ude omkring var meget begrænset. På landsplan blev der i 1906 og 1907 udstedt omkring 700 navnebeviser, hvorefter niveauet faldt til næsten det halve i nogle år. I tabellen kan man følge udviklingen de første 10 år.

Udstedte navnebeviser i Danmark 1906-1915³⁰

1906:	700
1907:	740
1908:	410
1909:	360
1910:	370
1911:	590
1912:	620
1913:	650
1914:	900
1915:	520

I alt blev der de første 10 år udstedt ca. 6.000 navnebeviser omfattende omkring 20.000 personer. Der var altså lange udsigter til at slippe af med sen-navnene, og i 1911 indrykkede professor Johannes Steenstrup et op-råb i *Kraks Vejviser*, som han indledte med ordene: »Der råder i Danmark en navneskik, som er til største besvær for vort samfundsliv. Den tilintetgør de enkeltes særpræg, og forvandler i høj grad folket til en ensartet masse«. Steenstrups opfordring til at udskifte sen-efternavnene med mere individuelle navne bar frugt i den forstand, at antallet af navnebeviser udstedt af Københavns Overpræsidium fordobledes, og året efter udsendte Kraks Forlag en lille bog, hvor man udover et genoptryk af Steenstrups appel bragte en liste med 9.400 navne, som folk »temmelig sikkert« kunne få navnebevis på.³¹

Fulde Navn før Navneforandringen:	1) Kristen Overgaard Jensen
Bopæl og Livsstilling:	Eget Bo, Holbækvej, Roskilde. Chauffør
Født: naar? hvor? Forældres Navne:	Hjæstrup By, d. 26/9 1887, af Forældre Husmand Jens Jensen og Hustru hne Kristine Kristen- sen Overgaard
Døbt (eller navngivet): naar? hvor?	Selthøj Kirke, 9/10 1887.
Hvis ikke indfødt af Fødsel, Dato af paagæl- dende Lov:	
Rullebetegnelse:	2. 372. V. 210
Ægtefællens Navn, forsaavidt Ægteskab ikke er endelig opløst:	2) Laura Olivia Marie, født Hansen
Er Ægtefællen enig i Navneforandringen?	Ja.
Fulde Navn og Alder paa Børn under 18 Aar:	3) Jens Peter Heino Overgaard Jensen f. 4/9 1916.
Hvis mindreaarig, hvem har givet Samtykke til Navneforandringen?	
Ifald Navneforandringen ikke er begæret af vedk. selv, da af hvem?	
Det ved Navneforandringen antagne Slægtnavn?	Ansbo
Fulde Navn efter Navne- forandringen:	1) Kristen Overgaard Ansbo 2) Laura Olivia Marie Ansbo 3) Jens Peter Heino Overgaard Ansbo
Dato for Bevisets Ud- færdigelse:	11. August 1926.
Underretning s. D. til	
1. Hvilken Præst eller anden Fører af Bogen over Fødsler?	1) Wisby-Selthøj. 2 og 3) Kalundborg.
2. Hvilke Udskrivningschef?	Plm. i Roskilde (for 1) 2) Witzhusknudt
3. Hvilken Fører af Straffe- register?	Plm. i Helsingør-Rors Herred (for 1). Plm. i Kalundborg (for 2)
Anmærkning:	4) Folkeregistret, Roskilde. 5) Navnefort til Justitsministeriet.

På samme tidspunkt begyndte man også i bredere historiske kredse at debattere navneloven. Således kritiserede den kendte personalhistoriske redaktør og forfatter H. Hjorth Nielsen på Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i 1913 retsbetjentenes forvaltning af loven, og han fandt også navnebeskyttelsen for svag. Derfor foreslog han, at der nedsattes »*et sagkyndigt udvalg til varetagelse af alle navnesager fra hele landet, således at disse ikke som nu ligge i hænderne på politimestrene*«. ³² Hjorth Nielsen talte ikke for døve øren, tværtom var der opbakning bag hans synspunkter, og DHF nedsatte et internt navneudvalg med arkivar Anders Thiset som formand og Hjorth Nielsen som et af medlemmerne. ³³ Dette udvalg offentliggjorde i marts 1915 et lovforslag, der foreslog afgørelsen af alle navnesager henlagt til et kontor i Justitsministeriet. Samtidig anbefalede man, at der oprettedes et 3-personers sagkyndigt navneråd, hvor alle navnebevillinger og -beviser skulle godkendes. Når man valgte at udforme et konkret lovforslag, hang det sammen med, at navneloven jo skulle revideres senest i sommeren 1916. Revisionen blev imidlertid ikke så omfattende, som man havde håbet på – den gik blot ud på en 5 års forlængelse – og derfor fik DHF's forslag ikke som sådant den store betydning. Det betød dog ikke, at man i Justitsministeriet sad kritikken overhørig. Navnekontor og navneråd blev der ikke noget af, men i realiteten trak man afgørelserne tilbage til ministeriet, i og med at alle navneforandringsssager fra august 1916 skulle indsendes til forhåndsgodkendelse, således »*at det i højere grad end hidtil kan undgås, at der udfærdiges øvrighedsbevis på sådanne navne, der enten på grund af fremmed sprogtone eller på grund af lighed med beskyttede navne, ikke burde være udfærdigede*«. I Justitsministeriet tilsluttede man sig altså DHF-udvalgets kritik af retsbetjentene, som jo havde en klar økonomisk interesse i at udstede flest mulige navnebeviser, eftersom gebyrpengene gik ubeskåret i deres lommer. At det i nogle tilfælde kunne få dem til at gå ganske vidt i deres accept af nye navne, er der ingen tvivl om, men det blev der altså nu sat en stopper for. Nok så vigtigt var det, at man ved den nye procedure forhindrede, at man flere steder udstedte navnebeviser på samme navn. Det havde der faktisk været eksempler på, for retsbetjentene kunne jo i sagens natur ikke vide, at et navn var forbeholdt, *før* de modtog listen over nye reservede navne fra Justitsministeriet. ³⁴ Som konsekvens af, at den reelle afgørelse i navnebevissagerne

I august 1926 fik familien Jensen på Holbækvej i Roskilde navnebevis på at hedde Ansbo. Som det fremgår af den næstnederste rubrik, skulle navneændringen meddeles til to sognepræster (kirkebøger), to politimestre (strafferegistre), én udskrivningschef (lægdssulle) samt ét folkeregister. Endelig skulle der indsendes et navnekort til Justitsministeriet (Landsarkivet for Sjælland m.m., Roskilde Politi. Navneforandringsprotokol 1903-61, fol. 145).

Bundsgaard.

Øb. 1/1905, Esbjerg

Bev. 1910, Nr. 7300, K 1846/35

N 740/38

N 170⁹⁸/60

Et af de mange kort i Justitsministeriets store kartotek over forbeholdte navne. Af kortet ses det, at efternavnet Bundsgaard blev forbeholdt ved navnebevis også kaldet øvrighedsbevis (øb) helt fra begyndelsen i 1905, hvor byfogeden i Esbjerg udstedte et sådant. I 1910 har en eller flere personer fået kgl. bevilling på også at bære navnet, og der henvises til Justitsministeriets journal. Senere er der i 1938 og 1960 også sket noget, men skal man finde ud af hvad, skal man søge under de pågældende journalnumre (Civilretsdirektoratet).

centraliseredes, oprettedes i Justitsministeriet et seddelkartotek over forbeholdte navne, og det er i brug den dag i dag, hvor det befinder sig hos Civilretsdirektoratets 4. kontor, der har overtaget navneændringsområdet fra Justitsministeriets departement.

I 1916 blev navneforandringsloven forlænget i 5 år, fordi man ikke mente, at der var tilstrækkeligt mange mennesker, der havde benyttet sig af den. Dertil kom, at man også ville afvente de nye familieretlige regler, som den skandinaviske civillovskommission forventedes at barsle med i løbet af nogen tid. Netop i 1916 var antallet af navnebeviser rekordstort (ca. 1.500) – givetvis fordi mange havde ændret navn i begyndelsen af året af frygt for, at loven *ikke* ville blive forlænget. I 1917 og 1918 lå tallet på godt 700, og selvom omfanget i de følgende år steg lidt, kunne man ved lovrevisionen i 1921 konstatere, at der fra lovens ikrafttræden i 1906 og til udgangen af 1920 kun var udstedt ca. 10.000 navnebeviser til i alt ca. 33.000 personer, og derfor besluttede man at forlænge loven i endnu 10 år. Op gennem 1920'erne udstedtes alt i alt ca. 3.000 navnebeviser, og derfor forlængedes loven i 1931 endnu 10 år. Heller ikke i 1930'erne var omfanget stort. Godt 2.500 beviser blev det til, og derfor besluttede man i 1940 at forlænge loven »indtil videre«. ³⁵

11 NOV 1921

Kjøbenhavn, den 11/11 1921.
Hermed 4 Bilag.

Til Overpræsidenten i Kjøbenhavn.

Sergent Søren Lyngsøe Hansen
og Hustru Anette Dorthea, født Jen-
sen, ansøger om Navneforandring for
os selv samt for vor Datter Anna
Lise Lyngsøe Hansen.

Undertegnede Sergent ved 1. Gene-
ralkommandos Stab Søren Lyngsøe Han-
sen, født i Viborg den 24/1 1891, og
Hustru Anette Dorthea, født Jensen,
født i Fredericia den 23/9 1888, an-
søger om for os selv samt for vor
Datter Anna Lise Lyngsøe Hansen, født
i Kjøbenhavn den 5/5 1919, at faa ud-
færdiget Navnebevis for Navnet
Lyngsøe, saaledes at vore fulde
Navne bliver:

Søren Lyngsøe,
Anette Dorthea Lyngsøe og
Anna Lise Lyngsøe.

Vi har ikke tidligere erholdt
Bevis for Navneskifte.

-4- Daabsattester samt Vielsesattest
vedlægges.

Bopæl: Olfert Fischersgade 25^{St.}

Kjøbenhavn K.

Telf.: Palæ 1419 x.

S. Lyngsøe, Anette Hansen

*Andersent bekræftelse
at navnet er optaget*

Mange forsøgte forgæves at få nyt efternavn. Det gjaldt bl.a. familien Hansen, der i 1921 søgte Københavns Overpræsidium om at få efternavnet Lyngsøe. Det blev imidlertid afslået i Justitsministeriet, fordi dette navn allerede var optaget. (Landsarkivet for Sjælland m.m., Københavns Overpræsidium. Nj-sag 452, 1921).

De nyeste navnelove fra 1961 og 1981

Under besættelsen og de nok så hårde første efterkrigsår lod man navnelov være navnelov, og først i 1952 tog man sagen op. Nu skulle det være slut med for evigt at forlænge 1904-loven. Der nedsattes et udvalg under Justitsministeriet, som fik til opgave at komme med forslag til en helt ny navnelov, der kunne afløse Albertis navneforandringslov og de andre navneregler. Hele 8 år tog det, før betænkningen lå klar, men så gik det til gengæld hurtigt. Udvalgets udkast til lovforslag blev omgående ekspederet videre til Folketinget, hvor det vedtoges uden den store debat, og Danmark fik dermed den 17. maj 1961 sin første rigtige navnelov. Med den nye lov overflyttedes behandlingen af navneforandringsager fra politimestrene til amterne (efter 1980 statsamterne), og her ligger ansvaret stadig. Også fra Justitsministeriet blev der flyttet kompetence ud til amterne, men en række sager skulle dog fortsat forelægges ministeriet til endelig afgørelse. Alle nye efternavne skulle også fortsat indrapporteres til det store landsdækkende kartotek over forbeholdte navne. Med 1961-loven ophørte muligheden for at få nyt navn ved kgl. bevilling, og samtidig indskrænkedes den besværlige regel om, at folk kunne erhverve sig et allerede forbeholdt navn, såfremt samtlige bærere af det pågældende navn sagde ja skriftligt.

Endelig udvidede 1961-navneloven mulighederne for at foretage navneskifte blot ved anmeldelse til kirkebogsføreren. Siden 1908 havde stedfædre, der ønskede at give stedbørn deres efternavn, kunnet gøre dette ved blot at meddele det til kirkebogsføreren.³⁶ Denne lette navneændringsvej var blevet udvidet i 1930'erne, men det var først i 1961, at den blev inkorporeret i navnelovskomplekset, ikke mindst ved at fraskilte kvinder nu kunne generhverve sig deres ungpigeefternavn på denne nemme måde, hvorimod de tidligere skulle have bevilling.

Den nuværende navnelov af 29. april 1981 lavede ikke om på sagsgangen i navnesager, men den udvidede mulighederne for at ændre navn ved navneanmeldelse. Ad denne vej kan man nu erhverve sig et nyt fornavn, et efternavn, som man tidligere har båret, eller et efternavn, som en af forældrene har haft.³⁷ Navneloven bygger stadig på det gamle system med forbeholdte navne, men det er dog begyndt at blive gennemhullet, i og med at loven giver *alle* et retskrav på at kunne få nogle bestemte efternavne, primært efternavne som ens bedsteforældre eller oldeforældre har båret. Forud for vedtagelsen af den nye navnelov blev der ført en større debat, bl.a. i dette tidsskrifts spalter, og Selskabet for dansk genealogi og Personalhistorie protesterede officielt i en henvendelse til Folketinget over den krænkelse af slægtsnavnene,

der efter selskabets mening lå i bestemmelsen om, at børn kunne få efternavne, som en af forældrene tidligere havde erhvervet sig ved ægteskab.³⁸

Jeg er dansker, jeg hedder Jensen

Op gennem 1900-tallet fortonede det mål, der hed færre sen-efternavne, sig lidt efter lidt. Det viste sig efterhånden også at være helt urealistisk, for, som det nyeste tal fra 1999 viser, bærer 58% af alle danskere stadig sen-efternavne.³⁹ Efterhånden har der udkrystalliseret sig et nyt navnepolitisk mål, der går ud på at give folk adgang til at få lige præcis de navne, de gerne vil have, men her støder man på den barriere, der hedder forbeholdte navne. Den har man, som nævnt i indledningen, siden 1998 søgt at omgå ved en administrativ bestemmelse om adresseringsmellemlavne, men det er naturligvis ikke videre heldigt, at ikke alt vedrørende navne- og navneændringer er reguleret af navnelovgivning. På det seneste har navneloven også været inddraget i den aktuelle indvandrerdebat. Lister over forbeholdte navne omfatter jo også de mange sen-efternavne, og det betyder, at en indvandrer, der gerne vil skifte navn fra f.eks. Arulmurukananthavadivel⁴⁰ til Jensen eller et andet godt dansk navn, vil få nej til et sådant ønske. Navneloven blokerer derfor for den integration, der ellers er et af tidens vigtigste politiske mål. Justitsminister Frank Jensen vedgik da også i februar 2000 åbent i Folketinget, at »navneloven er jo en ældre lov, som på mange måder trænger til en revision«, og senere under spørgetiden meddelte han, at man overvejede at nedsætte et udvalg, der kunne udarbejde et forslag til en ny navnelov.⁴¹ Endnu er dette udvalg ikke blevet nedsat, så man kan derfor vanskeligt fornemme, i hvilken retning arbejdet med en ny navnelov vil gå. Spændende bliver det, om det vil lykkes for kommende navnelove i løbet af et par hundrede år at komme de mange sennavne til livs.

Noter:

1. Per Munch: Efternavne holder bunkebrøllup, *Politiken* den 3. december 2000.
2. Gode fremstillinger af dansk navneret og -lovgivning finder man bl.a. hos O. A. Borum: *Familienet* 1, 1936, s. 160-206, Ib Lunøe: *Dansk Personnavneret*, 1944 og i *Betænkning om en ny lovgivning om personnavne afgivet af det af Justitsministeriet den 20. marts 1952 nedsatte udvalg*, *Betænkning nr. 254*, 1960. Også hos Fredrik Nielsen, Axel Olrik og Johannes Steenstrup: *Dansk Navneskik*, 1899, findes s. 107-132 oplysninger om disse spørgsmål.
3. *Chronologische Sammlung der im Jahre 1771 er-gangenen Königlichen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein* ect., 1771, No. 32, Kiel 1800.
4. Kancellipromemoria til biskoppen i Ribe af 15. maj 1790. Se J. H. Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger ...*, X Deel, 1822 (Schous Forordninger).
5. *Rigsdagstidende* 1897/98. Folketingets Forhandlinger, sp. 3489.
6. Cirk. af 6. maj og 7. juni 1856. Citatet stammer fra sidstnævnte cirkulære.
7. Hvorledes navnebestemmelserne fra 1828 og 1856 blev ført ud i livet rundt om i Danmark

- er undersøgt og beskrevet af Ole Degn i artiklerne: Jens Sørensen søn, Søren Jensen eller Søren Sørensen. Jyske lokalsamfunds reaktioner på navnelovene af 1828 og 1856, i: Mæve Drewsen m.fl. (red.): *Det store i det små*, 1997, s. 58-69, og: De danske efternavne på -sen. Landbefolkningens reaktioner på navnelovene af 1828 og 1856, *Personalthistorisk Tidsskrift* 2001:1, s. 14-34.
8. Gebyret var efter 1875 33 kr. og 66 øre, og selv om det ikke lyder af meget i vore dages penge, var det et ganske stort beløb. Dertil kom sagførerrhonoraret.
 9. Beskyttelseshensynet udtrykkes på den måde, at man ved tildelingen af nye efternavne »ikke derved gribe ind i andres rettigheder til visse navne«. *Rigsdagstidende* 1881/82. Folketingets Forhandlinger, sp. 1367.
 10. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Overpræsidium. Visdomsbog 1869-1946, s. 191 (Journalsag 293/1871).
 11. Sst., s. 193 (Journalsag 6/1875).
 12. Sst., s. 194 (Journalsag 976/1890).
 13. Landsarkivet for Sjælland, Københavns Overpræsidium. Visdomsbog 1858-68, s. 243 og journalsag 248/1865. I Helligåndskirkens kirkebog over fødte 1849-1854, s. 189 (3-6-22) finder man Christine Antonie Villis døbt den 20. januar 1850. Som forældre er anført kontorist Carl Sørensen og ugift fruentimmer Wilhelmine Villis, og som faddere faderen og jordemoderen madame de Place. Af journalsagen fremgår det, at jordemoderen var taget til Amerika, og hun kunne derfor ikke straffes. Christian Winge var fuldmægtig i Generalpostdirektionen.
 14. *Rigsdagstidende* 1874/75. Folketingets Forhandlinger, bd. 3, sp. 5885 og 5891 og Tillæg B, sp. 1195-96; *Rigsdagstidende* 1875/76. Folketingets Forhandlinger, bd. 1, sp. 936 og Kultusministeriets skrivelse ang. et forslag om foranstaltninger til indførelse af virkelige slægtsnavne af 18. oktober 1878.
 15. *Rigsdagstidende* 1881/82. Folketingets Forhandlinger, sp. 1380.
 16. Landsarkivet for Sjælland, Genealogisk Institut. Forhandlingsprotokol 1887-1909, s. 15 (mødet den 20. februar 1894). Institutet fungerede, navnlig efter 1904, som konsulent for mange personer, der ønskede navneændringer, og disse sager findes stadig i dets arkiv henlagt i alfabetisk orden (ca. 25 pk.). Afleveringssagen rummer en alfabetisk oversigt over alle sagerne.
 17. *Rigsdagstidende* 1896/97. Folketingets Forhandlinger, sp. 5300, 5412-5414, 5690-5706 og 6776. Tillæg A, sp. 3993-3996 (Forslag til lov om navneforandring fremsat den 11. marts 1897 af Michael Nielsen).
 18. *Rigsdagstidende* 1897/98. Folketingets Forhandlinger, sp. 698, 919-950, 965 og 3170; Tillæg A, s. 2419-2422 (Forslag til lov om navneforandring fremsat den 27. oktober 1897 af Svend Høgsbro m.fl.) og Tillæg B, sp. 755-766 (Betænkning over forslag til lov om navneforandring af 8. februar 1898).
 19. Fredrik Nielsen, Johs. Steenstrup og Axel Olrik: *Dansk Navneskik. Betænkning afgiven af den af Justitsministeriet den 4. maj 1898 nedsatte Kommission*, 1899 (169 s.).
 20. Hvorvidt Christian 9. også opfattede det som udtryk for upassende forfængelighed, da hans sønnesøn i 1905 ændrede navn fra Christian Frederik Carl Georg Valdemar Axel til Haakon for at blive konge af Norge, får stå hen i det uvisse.
 21. Harald Jørgensen (udg.): *Statsrådets Forhandling 1872-1912*, bd. 12, 1978, s. 505-506.
 22. *Rigsdagstidende* 1899/1900. Folketingets Forhandlinger, sp. 1269, 1303-1307, 1410-1442, 2685-2725, 2745, 2878-2892, Landstingets Forhandlinger, sp. 787-788 og 1089-1127; Tillæg A, sp. 2259-2274 (Forslag til lov om navneforandring fremsat den 9. november 1900 af justitsminister Goos) og Tillæg B, s. 605-612 og 2159-2166 (Betænkning over forslag til lov om navneforandring af 23. januar 1901 og Beretning fra Landstingets udvalg angående forslag til lov om navneforandring af 22. marts 1901).
 23. Verner Dahlerup og Johs. Steenstrup: *Navnebog. Til Vejledning ved Valg af nye Slægtsnavne*, 1902 (108 s.).
 24. Begg. nr. 107 ang. udfærdigelse af navnebeviser af 30. maj 1903 og cirk. nr. 110 af 30. maj 1903 og nr. 150 af 1. juli 1903.
 25. Rigsarkivet, Justitsministeriets 1. kontor. Materialet omfatter dels »Fortegnelse over de anmeldte navne 1904-05« (2 bd.), hvori de mange efternavne blev indført i kronologisk orden, efterhånden som de anmeldtes, dels »Navneanmeldelser 1904-05« (14 pk.), hvor sagerne ligger i samme rækkefølge som i protokollerne. Der findes altså ikke noget alfabetisk navnerregister, der kan bruges som indgang til sagerne.
 26. Begg. nr. 170 af 16. juni 1906 (Fortegnelse I).
 27. Efter 1987 findes tillægslisterne fremlagt hos statsamtene; i dag kan de også læses på internettet (Retsinformation og Civilretsdirektoratet). Den sidste fuldstændige fortegnelse udgaves af Familiedirektoratet og har titlen: *Bekendtgørelse om forbeholdte navne*, 1987 (427 s.).
 28. Begg. nr. 170 af 16. juni 1906 (Fortegnelse II).
 29. I bemærkningerne til lovforslaget udtrykkes det på denne måde: »Det ligger i hele lovforslagets tankegang, at den adgang til navneforandring, hvorom der er tale, kun bør stå åben inden for et bestemt afgrænset tidsrum. Det er, ligesom tilfældet også har været med tidligere forslag, meningen gennem den foreslåede ordning at tilvejebringe det grundlag, der er nødvendig for, at den i og for sig

- ønskelige fasthed på navneområdet kan blive gennemført på en tilfredsstillende måde». Rigsdagstidende 1903/04. Tillæg A, spalte 2465.*
30. Tallet fra 1906 omfatter alene perioden 1. april-31. december. Desuden omfatter tallene 1906-08 også navnebevillinger. Tabellen bygger på følgende kilder: Fortegnelser over forbeholdte navne bragt som bilag til bkg. af 16. juni 1906, 4. juni og 9. nov. 1907, 24. april og 12. okt. 1908, 19. marts og 30. sep. 1909, 31. marts og 30. aug. 1910, 22. marts og 22. sep. 1911, 22. marts og 20. sep. 1912, 27. marts og 30. sep. 1913, 28. marts og 31. okt. 1914, 28. maj og 6. dec. 1915 og 26. april 1916 (*Lovtidende*).
 31. *Kraks Navnebog 1912*.
 32. H. Hjorth Nielsen: Nogle Virkninger af Navneloven af 22. April 1904, *Personalhistorisk Tidsskrift* 6. rk. 4. bd., 1913, s. 187ff.
 33. Dansk Historisk Fællesforenings Aarsmøde i Sorø 13-15. juni 1913 og Dansk Historisk Fællesforenings Aarsmøde i Aalborg 12-14. juni 1914, *Fortid og Nutid* 1, 1914-16, s. 43 og 96.
 34. Cirk. nr. 140 af 26. august 1916, jf. cirk. nr. 97 af 10. juni 1916.
 35. Lov nr. 85 af 31. marts 1916, lov nr. 209 af 15. april 1921, lov nr. 23 af 11. februar 1931 og lov nr. 66 af 19. februar 1941. Under bemærkningerne til den sidstnævnte lov findes oplysninger om antallet af navnebeviser 1906-40 (*Rigsdagstidende* 1940/41. Tillæg A, sp. 2703-04 (Forslag til lov om Tillæg til lov om navneforandring af 22. april 1904)).
 36. Børneloven af 27. maj 1908 §11.
 37. Der er dog visse undtagelser, således kan man normalt ikke erhverve navne, som de pågældende har giftet sig til.
 38. *Personalhistorisk Tidsskrift* 1981:1, s. 117-120 og samme 1981:2, s. 240-243. Se også i sidstnævnte nummer Torben Kisbyes artikel: Slægtsnavne og patronymer, s. 121-132.
 39. Per Billesø: *20.000 slægtsnavne i Danmark*, 1999, s. 13.
 40. Dette efternavn er det længste uden bindestreg, der findes i Danmark (Per Billesø: *20.000 slægtsnavne i Danmark*, s. 14).
 41. Besvarelse af § 20-spørgsmål nr. US 46. Om indvandreres ønske om navneændring fra Kristian Jensen af 8. februar 2000.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, cand. mag. et lic. jur., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland. Har skrevet en række bøger og artikler om dansk landbo-, koloni- og forvaltningshistorie, bl.a. ph.d.-afhandlingen *Enevældens amtmand* (1998) og artiklen: Den gode forbindelse, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1997 (s. 143-159). Adresse: Landsarkivet for Sjælland, Jagtvej 10, 2200 København N.

»Men Mandens Historie er sælsom«

Træk af Frederik Carl von Warnstedts liv 1750-1772

Af Karen Hjorth

Johan Friderich Struensees og Enevold Brandts historier først som favoritter ved Christian 7.s hof og senere som skurke er velkendt og ofte beskrevet. Der var en tredje favorit, Fritz Warnstedt, som hørte til inderkredsen om kongen, men han reddede livet, fordi han var så heldig at falde i unåde ved hoffet inden 1772.

Den 6. maj 1768 drog kong Christian 7. med et stort følge ud på en udlandsrejse, der varede næsten ni måneder og førte ham til en række byer i Tyskland, til Nederlandene, Frankrig og England, hvor han blev modtaget af sin svoger, kong George 3. Selskabet opholdt sig i England i tre måneder fra 10. august til 14. oktober. Efter yderligere to måneders ophold i Frankrig gik rejsen tilbage til Kongeriget kort efter nytår 1769. Selv om dele af rejsen foregik incognito, var det ingen hemmelighed, hvem den rejsende var og modtagelserne rundt omkring var en konge værdig. Imens sad de tre dronninger, Sophie Magdalene, kongens far-mor, Juliane Marie, hans stedmor og Caroline Mathilde hans gemalinde hjemme i København.

Rejsen er velbeskrevet af samtiden i breve, erindringer, rapporter, aviser, indberetninger og lignende samt af mange senere historieskrivere.¹ Senest er den kommet med i en historisk roman, *Livlægens besøg*, af Per Olof Enquist.

Rejseselskabet var imponerende. Det talte 55 personer. Greve J. H. E. Bernstorff, der var udenrigsminister, overkammerjunker von der Lüche, baron H. C. Schimmelmann, der på rejsen blev udnævnt til skatmester, overhofmarskal, greve Fr. von Moltke, hofmarskal, greve Conrad Holck, der var kongens favorit, overskænk Gustav Holck, overjægermester von Gram, generalløjtnant Hauch, staldmester Krogh, staldmester Fr. Ludvig Ernst von Bülow, gehejmekabinetssekretær Andreas Schumacher, livlægen von Berger, statsråderne Carstens og Ehlers, justitsråd Ste-mann, generaladjutant von Düring, kammerjunker von Lüttichau, kancelliråderne Temler og Sturz, livlæge på rejsen, Johan Friderich Struen-

see, rejseprædikant Chr. Schönheyder, rejsekasserer Texier, kammertjener Brieghel med flere tjenere, kuske og lakajer samt kammerpagen Friederich Carl von Warnstedt.

Barndom

Fritz, som han blev kaldt, var 17½ år gammel, født i 1750 og næsten jævnaldrende med kongen. Han havde været page ved hoffet fra 1757. Hans fars familie havde fået ham anbragt dér for at få ham forsørget på passende vis. Familien tilhørte det bedre samfundslag, faderens søster var hofdame, hans farfar havde været amtmand og faderen havde været ritmester, men var blevet degraderet til fænrik i 1740, da han var kommet i »altfor familiær omgængelse« med en præstedatter fra Husum. Årsagen til degraderingen var, at han giftede sig med hende i modstrid med det militære reglement. Reglerne var gode nok, for de skulle sikre, at de militære personer giftede sig fornuftigt og passende, således at de kunne forsørge en familie. Det kunne Johan Ludvig von Warnstedt hverken før eller efter ægteskabet med en pige under sin stand og slet ikke da familien voksede med 6 børn. Warnstedts oberst karakteriserede ham som »en slet husholder«. Den militære karriere, som på hans fars forbøn hos kongen kom i gang igen efter degraderingen, gjorde ham til kompagnichef i slutningen af 1743 og førte familien til Norge samme år. Ti år senere var den økonomiske situation stadig håbløs. »Jeg er en gældbunden mand, der ikke har lyst til at formere verden mere, tre sønner og to døtre er mer end nok for en mand af mine vilkaar«.² Således skrev Johan Ludvig von Warnstedt i en ansøgning til kongen i marts 1754 om tilladelse til at rejse til København for at finde forsørgelse til sine sønner, hvoraf den ældste var 10 år og den yngste 4. Et af børnene var død som spæd og en af de 3 sønner døde snart efter. Det hører med til historien, at rejsen ikke kunne foretages uden et tilskud af den kongelige kasse. Warnstedt kom til København for at få anbragt drengene, hvor de gratis kunne få opdragelse og uddannelse, men hvordan han egentlig klarede den sag vides ikke, for på sin 50 års fødselsdag 14. april 1755 druknede han i Frederiksholms Kanal. Kone og børn opholdt sig afventende i provinsen og endelig fik de nyheder om ham. »I den lange kolde vinter har jeg opholdt mig her (Stubbe-købing) i haab om at faa tidender fra min mand, har udstaaet meget ondt, der har bragt mig i yderste armod og elendighed, men da faar jeg den højtbedrøvelige tidende, at min mand skal være funden død i Kjøbenhavns kanal og begravet. Min nød og jammer er ubeskrivelig, jeg har ikke det, jeg kan helde mit hoved til eller skjule mig og børns legemer med og er her blandt fremmede«.³ I denne forfatning tog fru

Warnstedt til København på opfordring af C. E. von Beulwitz, der var hendes mands svoger. Familien kunne eller ville åbenbart ikke hjælpe hende. Hun sendte et bønskrift til Frederik 5., hvor hun skrev: »Den bedrøvelige og særdeles ynkværdige tilstand jeg fattige enke med 4 uopfødte børn er sat udi veed den alviidende Gud er større end jeg med pennen kand udføre, jeg tør ikke allerunderdanigst opholde Deres Majestet med omstændelig at anføre det alt sammen for at bevæge Deres majestæt til naade imod mig men maa sandfærdig bekiende, at jeg med mine fattige børn aldeeles intet haver at leve af, men vi alle maa crepere om Deres Majestet ikke i naade vil forbarme sig over os«. ⁴ Hendes bøn var, at kongen ville optage hendes ældste søn, den 12-årige Hans Wilhelm ved søkadetterne eller hvor det ellers måtte behage majestæten og at hun måtte få en lille pension til sig selv og de tre andre børn.

Hendes anstrengelser lykkedes. I slutningen af året blev den ældste søn, Hans Wilhelm, optaget som »volontair« på Søkadetakademiet, men der skulle ikke gøres indstilling om en pension. Hvordan hun har oprettholdt livet for sig selv og de tre andre børn er ukendt. Ifølge den ældste søns erindring mange år senere var hun hos overhofmarskal A. G. Moltke og udenrigsminister J. H. E. Bernstorff for at få yderligere hjælp og det var ifølge Hans Wilhelm von Warnstedts erindringer den sidstnævnte, der sørgede for, at den yngste søn, den 6-årige Frederik Carl eller Fritz, blev page hos kong Frederik 5.

At hun faktisk var hos Moltke, er ved et tilfælde for nylig dokumenteret. I en regnskabsbog fra 1756, som har tilhørt greve Adam Gottlob Moltke, og som dukkede op i forbindelse med ompakning af et arkiv i Rigsarkivet, kan man se, at madam Warnstedt har været hos ham den 26. september 1756 og at hun har fået 10 rdl. Det er et beskedent beløb, der siger noget om hendes fortvivlede situation et år efter hendes ankomst til København. ⁵ Men nu var begge sønner anbragt. Det har været et hårdt liv for dem. Kadetakademiet var i Hans Wilhelms tid en forfærdelig, overfyldt og beskidt institution. Fritz var heldigere. Han levede ved hoffet sammen med de andre pager. Hans Warnstedt beretter, at Frederik 5. blev opmærksom på den kønne dreng og gjorde ham til »premier page«. På sit dødsleje skal han have anbefalet, at Fritz blev page for den unge Christian 7.

Selv om der var pligter, var der også mulighed for et frit liv. I et brev til vennen »N« mindedes Fritz »vore forrige frie børneår, da vi på Fredensborg løb omkring, samlede insekter eller roede til Steenholdts mølle, eller om morgenen før solens opgang løb i duggen til vores dam i skoven, opkastede dér en vold om den gamle bøg, kogte tevand, fi-

skede, kyste vildtet bort osv. O, disse timer vil i vores hele liv være os uforglemmelige, ligesom det venskab, hvormed vi alle, og vi to især da forbandt os«. ⁶

Rejsen med kongen

Fritz's minder fra den tidlige barndom og fra rejsen med kongen er overleveret til eftertiden gennem tre rejsebrev fra England til vennen »N«. De tre breve dukkede op, da J. K. Høst i *Statsvennen* 1822 no. 24-29 på grundlag af *Statsjournalen* 1770 havde beskrevet Christian 7.s rejse. De blev aftrykt i følgende numre som et supplement til rejseberetningen. ⁷ Hvem der var ejer af brevene oplyses ikke, kun at de er kommet fra »en hæderlig vennehaand«. Om de stadig findes, er således uklart. De giver nogle korte, men præcise øjebliksbilleder fra rejsen og de fortæller om Fritz's held, som skulle medføre store fordele for ham og hans søskende.

Det første er dateret 21. august 1768 i London. »Om min nuværende stilling skal jeg sige dig noget, og om mine Forhaabninger? ... Jeg gaar nu maaske mine Ønskers og Forhaabningers Opfyldelse i Møde. Jeg allerede halv K ... baner mig og mine søskende maaske en Vei til Lykken, som var saa ganske tilsluttet for vore retskafne Forældre, og syntes at være ligesaa tilsluttet for os«.

Årsagen til at Fritz så fremtiden tegne sig lysere var den, at kongen, Christian 7. på rejsen var blevet afhængig af hans selskab. Fra slutningen af juli opholdt Fritz sig hos kongen dag og nat, når denne var i sit værelse. Hans seng blev overalt placeret ved siden af kongens og da Christian 7. kun sov meget lidt, måtte Fritz hver nat tale med ham eller læse for ham. I England var de gået i gang med Carl 12.s. historie af Voltaire. Rygtet om, at han sov i kongens soveværelse var løbet ud allerede i Holland og Fritz blev antaget for at være et »fruentimmer« og kongens maitresse. Når han gik tur, pegede folk på ham og snakkede. Det blev fortalt ham, at der havde været diskussioner om hvorvidt han var mand eller kvinde. Damerne syntes, han var »hæslig«, mens mændene beundrede hans »nordiske skønhed«. Selv erklærede han, at »jeg elsker Kongen, som om han ikke var konge og ikke kunne gøre min Lykke.«

Fritz fortalte om fornøjelige timer i kongens selskab, hvor Christian udfoldede fantasi og vittighed og det gjorde indtryk på Fritz, at kongen var en meget skarp iagttager. Det, han ikke brød sig om, blev gjort til genstand for latterliggørelse. Han kunne blive ved med underholdningen hele natten og Fritz tilstod, at han svedte af angst for at falde i søvn og således mishage kongen. Meget af det, Christian gjorde og sagde, kunne Fritz hverken forklare eller forstå og det var helt tydeligt ikke no-

get han kunne tale om med de andre i rejseselskabet. Kongen var Kongen og hans tilstand kunne ikke diskuteres. I disse situationer tog Fritz sin tilflugt til erindringen om det frie pageliv i gamle dage, som er citeret ovenfor.

Kritiske øjne

J. H. E. Bernstorff, udenrigsministeren, hadede denne rejse, som han var tvunget med på. Også han iagttog kongen, som stort set opførte sig godt. Han deltog føjeligt i begivenhederne og lagde mærke til alt. Bernstorff bemærkede dog også, at intet af alt det, der blev sat i værk til ære for ham, gjorde indtryk. Kun de mest »frivole« fornøjelser syntes at behage ham. Fra sin tilbagelænedede position studerede Bernstorff også personerne i kongens inderste kreds. Grev Holck var den absolutte favorit i begyndelsen af rejsen, men i august noterede Bernstorff, at pagen



Angelica Kaufmann. »Da Kongen i gaar aftes blev meget sildig ude, saa tilbragte jeg resten af aftenen hos den berømte konstnerinde Angelica Kaufmann. Denne Angelica er en af de interessanteste koner som jeg nogensinde har kiendt. Hun er tysk født. Taler engelsk, fransk, italiensk og har den mest prydede forstand og den behageligste belæsenhed. Hun spiller claver og harmonica, til denne synger hun himmelsk. Hendes udvortes er overhoved meget interessant.

Melankoli, ømhed og genie udtrykker sig i hendes ansigt.

Jeg har tilbragt mange fornøjelige timer i hendes hus«, skriver Warnstedt (*Statsvennen* 1822 no. 41.) Billedet af

Angelica Kaufmann er et sortkunstblad efter maleri af den engelske maler Richard Houston 1768. Uffizierne, Firenze. Gengivet efter Sv.

Cedergreen Bech: *Struensee og hans tid*. København 1972.

Warnstedt vandt »terræn«. ⁸ Hans opstigen medførte, at han den 30. juli fik sine diætpenge fordoblet med tilbagevirkende kraft fra 2 til 4 rdl. om dagen. ⁹

Oplevelser

Fritz havde sin mening om de riger og lande som selskabet gennemrejste. I Holland var der smukt, rigt og rent. Han blev helt bedøvet af Amsterdam, der var så stor og livlig en by med en tummel, som han aldrig før havde oplevet. Ved kongens indtog var der så mange mennesker i gaden, at det måtte sammenlignes med Biblens fortælling om dengang græshopperne faldt over Ægypten. Tidens største violinist, Essen, spillede flere gange for dem og kongen blev modtaget hos en samler, der optrådte i slåbrok og tøfler for at gøre besøget uformelt.

Landskaberne ved Rhinen var de smukkeste egne Fritz havde set. Det var noget så romantisk med floden, bakkerne og borgruinerne på bjergtoppene. Det værste Fritz så, var egnene i det nordlige Frankrig, hvor der var fattigt, usselt og forfaldent. Folk var klædt i pjalter og stod ved skiftstederne og tiggede. I byerne var modtagelsen fornem, men det slørede ikke elendigheden. Fritz's observationer står i stærk kontrast til det »officielle« program, der blev udfoldet, da rejseselskabet efter England kom til Paris, Fontainebleau og Versailles og deltog i hoffets forlystelser og underholdning. Man må tænke på, at der endnu var 20 år til revolutionen.

Fra Calais gik turen i en engelsk fregat til Dover. Undervejs sad Fritz oppe i masten for »langt fra at se det kiære Engeland«. Det kendte han nemlig fra litteraturen og han indrømmede, at selv om han havde kedet sig bravt, når professor Schlegel havde undervist pagerne i litteratur, så måtte han nu glæde sig over den verden, han havde lært at kende hos Pope, Thomson og Addison. ¹⁰ Tænk, nu var han, Fritz, i Tom Jones's fædreland! ¹¹ England var vidunderligt. Bakker og dale, floder og bække, frugtbart og blomstrende, især de blomstrende gærder gjorde indtryk. Folk var rige, åbne, nysgerrige og højrøstede. De stak hovederne ind i kongens vogn for at se nøjere på ham. Dertil havde dette land en særlig fordel, »aldrig har jeg haft en Idee om saa mange skønne Piger«. De fulgte de kongelige vogne på de mest pragtfulde heste i galop over grøfterne. »Jeg var som i Himmelen«. Et stykke af vejen red Fritz selv på en hest, blev varm og tørstig og drak engelsk øl, for meget desværre, så han blev fuld og måtte sættes ind i en vogn igen.

Selskabet blev indlogeret i St. James's Palace, som var en gammel rønne sammenlignet med Christiansborg. Fritz sov ikke længere sammen med kongen, men havde sit kammer lige ved siden af hans, for han måt-

te stadig underholde kongen om natten, når han kom tilbage fra baller og fester.

Selskabet var i teatret og så tidens mest berømte skuespiller, Garrick, i Shakespeares Richard 3. og umiddelbart derefter i en komedie, hvad der gjorde Fritz meget forundret. Der var koncerter med berømte musikere. De besøgte de populære offentlige forlystelsessteder, Vauxhall og Ranelagh ved Themsen i Londons udkant. I Vauxhall-haverne lagde Fritz mærke til, at der foregik mangeartede udsvævelser i dunkle buskadser.

Han var dybt betaget af London, hvor gaderne var brolagte og fortovene brede. I vrimlen af mennesker lagde han især mærke til borgerskabets døtre, der havde sådan nogle dejlige skikkelser, klædt i skønne klæder og med solhat.

Fritz var på udflugt til Richmond med Struensee, Sturz og Texier samt nogle englændere og »et meget interessant Selskab af engelske Damer«. Beskrivelsen af det engelske landskab og de engelske damer går for Fritz op i en højere enhed med brug af superlativer. Han var virkelig »tændt«. Selskabet så hanekamp, men det faldt absolut ikke i Fritz's smag. Den engelske rævejagt syntes han derimod godt om, det var vildt og farligt, men den herligste fornøjelse af verden. Til kongen blev der valgt en ældre, solid hest og den blev han så glad for, at han ville købe den og have den med hjem. Og sådan blev det, ejeren skænkede den til kongen, selv om det var hans bedste hest og som tak fik han en gulddåse med juveler.

Hestevæddeløbene forundrede Fritz. Det gik forrygende stærkt. Drengene, som red hestene, blev vejet og de letteste fik bly i lommerne, så alle havde den samme vægt.

Den engelske have

De engelske landhuse og parker gjorde også et stort indtryk, mest Blenheim, som var blevet bygget til hertugen af Marlborough. I parken blev Fritz især tiltrukket af et vandfald, der var det største, han nogensinde havde set. Han stod en hel time og betragtede det.

Selskabet var på besøg på landstedet Stowe i Buckinghamshire, der tilhørte jarl Richard Grenville-Temple. Der var Fritz meget betaget af anlægget af de forskellige huse, rotunder og templer og specielt af alle point de vue'erne. Hans beskrivelse af Stowe er en gennemgang af den romantiske, engelske have, men den viser især Fritz's iagttagelsesevne. Han har beskrevet elementerne i haveanlægget og deres virkning meget nøje. Det er ikke til at vide, om han har haft en guide med, som har forklaret detaljerne, eller om han selv har opdaget dem. Han havde i hvert

fald blik og interesse for det. Fem år senere begyndte Fritz at studere forstvidenskab og han blev siden en meget kyndig forstmand.

I haven var et område, som blev kaldt »de elyseiske marker«.¹² Gennem det åbne område løb en bæk. Træerne, som dannede baggrund for markerne var plantet så langt fra hinanden, at lyset faldt igennem dem og på den måde »udbreder Glæde«. På den ene side af lunden, var en åben plads, hvor bækken dannede en større overflade og på dette sted var der flere andre åbninger, der ledte blikket ud til fjerne egne. På grund af den perspektiviske virkning kom disse egne til at synes endnu fjernere. For enden af en åbning var en dorisk buegang, ved en anden en bro over bækken og langt borte et slot. Templerne i de »elyseiske marker var viet til »gammel dyd« og Englands store mænd. Fritz havde lært, at opholdet i Elysium var lyst og glæde, men dette engelske Elysium var »Eensomhed«. Det var stemningsfuldt og mærkværdigt.

»Den rivende Bæk, som gennemstrømmer Dalen, et Skin, som den anden Bæk, der udgyder sig i den første, tilbagekaster, den mørkegrønne græsbeegroede Plads, de store Britters Brystbilleder, den Mangfoldighed af Træer, deres sindrige Inddeling, hvorved ethvert Træe bliver en tydelig Gienstand, alt dette, tilligemed den store Mængde af andre Ting, som saavel inden- som udenfra falde i Øinene, udbreder over Alt en saa besynderlig Yndighed, at Indbildningskraften neppe kan forestille sig den«. Den lyse skovs modsætning, den tætte elleskov var et andet afsnit af haven. Her stod vandet stille og solen kunne ikke trænge igennem træerne. Stemningen forhøjedes af udgåede træer, forkrøblede graner, nøddekrat, laurbær og af kravlende og hængende vedbend overalt. Her var sandelig en følsom rejsende med sans for det, han så, men »nu nok om Stove«.

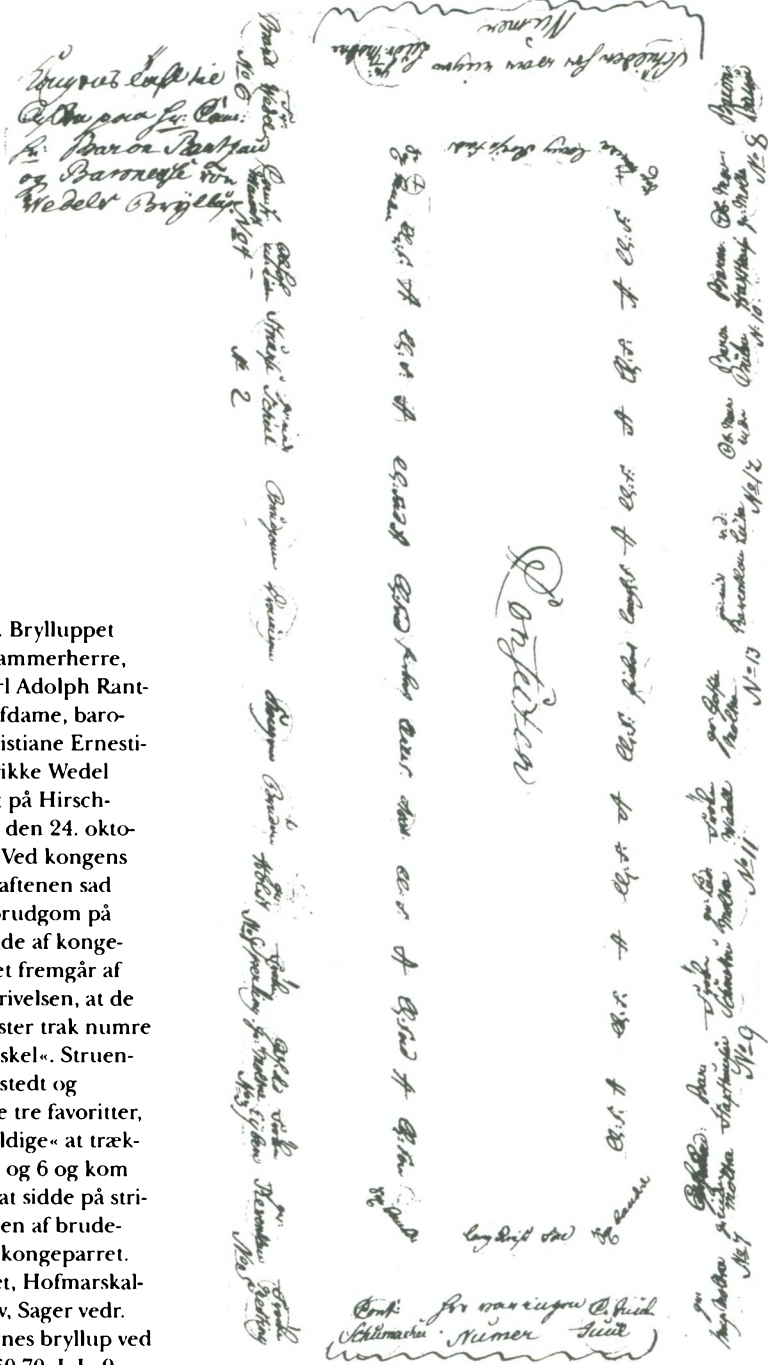
Opholdet i England var ved at være slut. Christian 7. gav et stort og ødselt afskedsbal. Folk samledes uden for St. James's Palace og hujede og skreg af glæde, velsignede den danske konge, der kastede mønter ud og »forbandede deres egen«.

Gunst

Mens Fritz sugede til sig og »oplevede«, blev Christian 7.s kedsomhed bare større og større kunne Bernstorff notere. Hele Europa stod på pinde for ham, men intet behagede ham, intet betog ham og ingenting gjorde indtryk. I kongens omgivelser så man, at Struensee og Warnstedt færdedes sammen og syntes at være forbundne.¹³

Så rejste selskabet igen til Frankrig og lod sig underholde ved det franske hof. Der er ikke bevaret beretninger om dette ophold fra Fritz Warnstedt, men Bernstorff skrev fortsat. I slutningen af november 1768

Bordplan. Brylluppet mellem kammerherre, baron Carl Adolph Rantzau og hofdame, baronesse Christiane Ernestine Frederikke Wedel blev holdt på Hirschholm Slot den 24. oktober 1770. Ved kongens taffel om aftenen sad brud og brudgom på hver sin side af kongeparret. Det fremgår af taffelbeskrivelsen, at de øvrige gæster trak numre »uden forskel«. Struensee, Warnstedt og Brandt, de tre favoritter, var så »heldige« at trække nr. 2, 4 og 6 og kom derfor til at sidde på stribe ved siden af brudeparret og kongeparret. Rigsarkivet, Hofmarskallatets arkiv. Sager vedr. hofdamernes bryllup ved hoffet 1760-70, I. L. 9.



kan han fortælle, at det eneste kongen bryder sig om, er at underholde sig med pagen, kammertjeneren og lægen. Warnstedt rangerer nu meget højt i kongens gunst, iagttog Bernstorff, men da han hverken havde nogen særlig uddannelse, konversationsevne eller var synderlig belæst og desuden knap kunne fransk, forudså Bernstorff, at Warnstedt ikke ville være i stand til at fastholde sin position.¹⁴

For Fritz så det anderledes ud. Han var kommet i hoffets allerinderste kreds og kunne se frem til at få sine forhåbninger opfyldt. Han var fortsat nødvendig for kongen og tæt på ham. Han klædte ham af og på og hjalp ham i bad. Umiddelbart efter hjemkomsten fra den store rejse i januar 1769 blev han udnævnt til kammerjunkere. Fra sin privilegerede position var Fritz nu i stand til at sikre sine søskende, således som han havde håbet. Enkefru Warnstedt var død i 1764 og hendes to døtre må have levet under meget spartanske forhold derefter, men i april 1769 fik Christiane Louise og Sophie Hedevig von Warnstedt hver en kongelige pension på 500 rdl. om året af Partikulærkassen.¹⁵ Broderen, Hans Wilhelm, blev i marts kaptajn i det danske Livregiment og i maj 1770 generaladjutant hos kongen.¹⁶ Selv blev Fritz kammerherre og chef for kongens rejsestald fra maj 1770. Samtidig havde han fået jagtfrihed i de kongelige skove og vildtbaner. Her kunne han nu frit dyrke sin lyst til jagt, som han havde prøvet det i England.

Fra denne tid var der en anden stjerne, som steg højere på himlen, nemlig J. F. Struensee. Han satsede mere målrettet. Intrigerne ved hoffet tog til. Fritz var fortsat en af »les trois favoris«, Struensee, Brandt og Warnstedt. Han var derfor også med på kongeparrets rejse til Holsten i sommeren 1770. Bernstorff måtte nøjes med at studere hoffet på afstand, men det hindrede ham ikke i at følge med. Han kunne fortælle, at inderkredsen, som samledes om kongens og dronningens bord »la société chérie«, bestod af fru Gähler, hr. og fru Bülow, Brandt, Warnstedt og Struensee, men nu var det Brandt, som Fritz så ud til at være forbundet med, hvad der ikke syntes at passe Struensee. Når man kørte ud havde kongen og dronningen ofte selskab af Struensee og Warnstedt i deres vogn. Det var også dette lille selskab, der iført ens rejsedragter mødtes med prinsessen af Wales, Caroline Mathildes mor i Lüneburg midt i august.¹⁷

Ugunst

Midt på efteråret 1770 var der tegn på at Fritz's aktier dalede. Det var kongens svoger, Carl af Hessen, der brugte denne betegnelse i sin observation af »markedet«.¹⁸ Det falder sammen med, at Fritz fik pålagt mere forpligtende opgaver. Han var rejsestaldmester med en gage på

1500 rdl. og nu skulle der arbejdes for pengene. Han fik ordre til at lave en plan for en bedre og mere økonomisk indretning af rejsestalden. »Favoritterne er i dårligt humør, fortæller man mig«, skrev Bernstorff til sin nevø A. P. Bernstorff i december 1770.¹⁹ Den 26. januar 1771 kunne han videresende det nyeste rygte: »Warnstedt har mistet sin plads i kongens inderkreds«.

Bernstorff var vel underrettet. Den 14. februar 1771 kom en kgl. resolution skrevet med kongens egen hånd, at staldmester F. C. von Warnstedt skulle være løjtnant ved Kyrassererne.²⁰ Dagen efter blev faldet formildet med en pension på 1000 rdl., der skulle opveje, at hans staldmestergage på 1500 rdl. blev inddraget sammen med de 1000 rdl., han yderligere havde haft årligt af Partikulærkassen.

Hans fald var stort og hårdt, mente Bernstorff. Hans beretning om det bærer præg af medfølelse. At gøre en kammerherre og staldmester til second-løjtnant samme dag som han har underholdt kongen i badet, hvilken ide og hvilken hårdhed.²¹ »De som giver den slags råd er ufor-skammede. Hvad bliver deres skæbne en skønne dag?«

Fritz fik ordre til øjeblikkeligt at forlade hoffet. Årsagen til hans fald kendte ingen uden for den snævre hofkreds og der blev korresponderet en del for at komme på sporet af den. Louise Plessen, dronningens tidligere overhofmesterinde, skrev gentagne gange i februar og marts til Bernstorff for at få nyt: »Kender De endnu ikke grunden til Warnstedts unåde og fru Holsteins uvenskab. Begge begivenheder gør mig nysgerig ved deres ejendommelighed«. ²²

Ansigt til ansigt

Bernstorff kunne have spurgt Fritz selv, for de traf hinanden til middag hos prins Carl af Hessen i Slesvig først i marts 1771. Men sådan spurgte man ikke. Bernstorff nøjedes med at konstatere, at Warnstedt måske var en smule forlegen ved at gense ham, men overraskende virkede Fritz mere tilfreds end Bernstorff nogen sinde havde set ham. »Man tror«, skrev Bernstorff umiddelbart efter mødet, at Warnstedt er faldet i unåde fordi han havde advaret general Gähler om at han var ved at falde i unåde. Det var kun rygter. Gähler bevarede sin position, indtil han blev rettet med i Struensee's fald.

Slut på hofkarrieren

Unåden gik over og et par måneder efter blev Fritz kaldt tilbage til hoffet. Bernstorff mente, at det var Struensee, der havde arbejdet for det, men dronningen skulle være imod beslutningen. Fritz kom imidlertid ikke ind i inderkredsen igen. Det var hans andet held, for det sparede

ham for at blive revet med i faldet, da Struensee blev væltet nogle få måneder senere. Han blev ikke arresteret, formentlig fordi han blev betragtet som uskadelig og måske ungdommeligt naiv.

Fritz forlod København meget hurtigt, 21 år gammel og meget kloge-re end da han hang i masten og spejdede mod England. Han vendte tilbage til Slesvig og Holsten og begyndte en forstuddannelse. I 1776 blev han jægermester i Rendsburg og Steinburg amter samt i Syd-Ditmarsken. Samme år giftede han sig med Johanne Frederikke Vilhelmine Rumohr. Gennem hende arvede han godset Løjtmark ved Slien, hvor han døde 5. september 1811.

Forklaring

Fra Slesvig begyndte han at korrespondere med sin yngste søster, Sophie Hedevig, som han i 1770-71 havde sikret et rigt ægteskab med lensgreve Frederik Ludvig Schulin, eneste levende efterkommer af Bernstorffs forgænger som udenrigsminister, Johan Sigismund Schulin. Fritz og Sophie vekslede breve til hendes død i 1807.²³ Han bad hende fortælle, hvad der skete ved hoffet og hun rapporterede villigt fra sit travle selskabsliv i København. I deres lange korrespondance kom Fritz aldrig med en afsløring eller forklaring på sin forvisning. Han gav udtryk for foragt for de nye magthavere og deres medløbere, men han avancerede dog og modtog de sædvanlige udmærkelser. I 1788 læste han en Struensee-biografi og skrev til sin søster, at forfatteren viderebragte falsk viden. Der var kun få, der kendte sandheden om mange afgørende enkeltheder i begivenhedsforløbet. Måske var han »den eneste i verden, der kendte dem. Måske vil jeg en dag skrive mine bemærkninger«. ²⁴ Det gjorde han desværre aldrig.

Struensees version af hændelsesforløbet med Fritz's forvisning står i hans »Memoire om Kongens Tilstand«. ²⁵ Han omtaler heller ikke grunden, men oplyser, at han og flere forsøgte at få Fritz tilbage hos kongen, men at dronningen til sidst satte sig imod det, fordi hun mente, at Fritz var for eftergivende over for kongens vilde ideer. Struensee berettede ellers, at Fritz ikke ville gå med kongen ned i København og smadre ruder, da han et par dage insisterede på det. En eller anden situation har vendt Christian 7. mod Fritz Warnstedt og så var der ingen hjælp at hente, når man hverken havde familie eller magtfulde venner i ryggen. De fleste syntes, at Fritz var elskværdig og omgængelig, men han rangerede lavt i deres omdømme og var helt underkastet kongens luner. »Min fætter i 18. led« kaldte Rantzau-Ascheberg ham nedladende. Da Enevold Brandt i sommeren 1771 mente sig tilsidesat, skrev han til Struensee, at han var sat i en situation så uværdig, »som ikke engang Warnstedt har haft den«. ²⁶

Uopklaret

Hans to ældre søskende har heller ikke efterladt udsagn om grunden til hans fald. Da Fritz var død i 1811, bad en af hans sønner farbroderen Hans Wilhelm fortælle noget om deres tidligste år. Han fortalte da om Fritz's utrolige held, at komme fra »saa at sige intet« og blive regentens yndling og om de fordele, det også havde haft for hans søskende. Hans dybe fald medførte krænkelser gennem mange år, man følte, at familien Warnstedt blev glemt, men Fritz endte dog alligevel som en højt agtet kongelig embedsmand. Ved at skrive den lille biografi til nevøen blev den 68-årige Hans Wilhelm von Warnstedt, der selv bestemt ikke havde haft et almindeligt liv, eftertænksom og sluttede sit brev: »Men Mandens Historie er sælsom«. ²⁷

Litteratur

De her anvendte kildeudgaver indeholder en rigdom af oplysninger til det sene 1700-tals historie og deres navneregistre er en god og hurtig indgang.

Louis Bobé: *Efterladte Papirer fra den reventlouske Familiekreds i Tidsrummet 1770-1827*. Bd. I-X 1895-1931.

Aage Friis: *Bernstorffske Papirer*. Bd. I-III 1904-13.

Holger Hansen: *Inkvisitionskommissionen af 20. januar 1772*. Bd. I-V 1927-41.

Holger Hansen: *Kabinetstyrelsen i Danmark 1768-1772*. Bd. I-III 1916-23.

Noter:

1. Til denne fremstilling er især anvendt Sv. Cedergreen Bech: *Struensee og hans tid*. København 1972.
2. W. Ørbæk: *Hans Wilhelm Warnstedt*. København 1936, s. 16.
3. Louis Bobé: *Efterladte Papirer fra den reventlouske Familiekreds*. Bd. IV, s. 286 f.
4. Rigsarkivet, Søetaten, Alm. Indkomne sager, 1755, 24. september.
5. Rigsarkivet, Privatarkiver, A. G. Moltke.
6. *Statsvennen* 1822 vol. 3 no. 40.
7. Samme, no. 40-42.
8. Aage Friis: *Bernstorffske Papirer*. Bd. III, Nr. 1583. Til Ditlev Reventlow 4. august 1768.
9. Holger Hansen: *Kabinetstyrelsen i Danmark 1768-1772*. Bd. III, nr. 2014.
10. Alexander Pope, James Thomson, Joseph Addison, forfattere i 1700-tallets England.
11. Henry Fielding (1707-54): *The History of Thomas Jones*.
12. I græsk-romersk religion var Elysium det sted, hvor de frelste sjæle levede i evig salighed.
13. Som note 8, nr. 1586, 22. august 1768.
14. Samme, nr. 1604, 29. november 1768.
15. Holger Hansen: *Kabinetstyrelsen*. Bd. III, nr. 1864.
16. Samme, nr. 1395 og 1399.
17. Aage Friis: *Bernstorffske Papirer*. Bd. I, nr. 729.
18. Samme, bd. II, nr. 1007.
19. Samme, bd. I, nr. 755.
20. Kyrassererne er tungt pansret rytteri.
21. *Bernstorffske Papirer*. Bd. III, nr. 1658.
22. Samme, bd. II, nr. 1308.
23. Deres breve findes i arkivet på Frederiksdal.
24. Bobé bd. V, s. 276.
25. Holger Hansen: *Inkvisitionskommissionen af 20. januar 1772*. Bd. II, s. 172 f.
26. Samme s. 521.
27. *Personalthistorisk Tidsskrift*, 10. rk. III, 1936.

Karen Hjorth, f. 1943, cand.mag., arkivar og seniorrådgiver i Rigsarkivet. Har senest skrevet en række kildeintroducerende artikler til antologier om kvindehistorie, *Søg og I skal finde* (1991), *København, kvinder og kærlighed* (1993), *Bur, kvindeliv i perspektiv* (1996) og *Handlingens kvinder* (2001). Desuden *Tolder og kvinde. En kollektiv biografi*. (1998). I færd med at skrive en monografi om Frederiksdal og familien Schulm. Adresse: Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.

Landsoldater og nationalrekrutter. To typer udskrevne 1767-1802

Af Karsten Skjold Petersen

I perioden 1767-1802 fandtes to typer udskrevet mandskab i den danske hær. At de eksisterede side om side, og hver især havde adskillige benævnelser, har siden afstedkommet en del forvirring. Denne artikel har til formål at afklare begreberne.

Som bruger af lægdsruller, stambøger og folketællinger vil man træffe begge typer udskrevne. Den første og mest almindelige type var *landsoldaten*. Han kan i kilderne optræde under følgende betegnelser: kantonist, Landausschuss, landudskudsmand, enrouleret eller slet og ret national. Var han udskrevet til rytter- eller dragonregimenterne, kan han også optræde som (land-)rytter eller (land-) dragon.

Den anden type var *nationalrekrutten*, der kan gemme sig bag betegnelserne: landrekrut, augmenteret, udskreven geworben eller »af landet leveret«.

Udskrivning af landsoldater til Landmilitsens nationale regimenter havde været fast praksis siden oprettelsen af Frederik IV's landmiliti i 1701. Ved siden af disse bestod hæren af hvervede regimenter. Den hvervede hær var den rigtige hær. Den udførte al garnisonstjeneste, den uddannede Landmilitsen, og den havde rollen som felthær i tilfælde af krig.

I 1760'erne diskuteredes det ivrigt i statens og hærens ledelse, hvordan hæren skulle rekruttere soldater. Skulle riget have en hvervet eller en udskreven hær? Eller skulle man fortsat have begge dele? For visse dele af hærens ledelse, herunder feltmarskal Claude Louis de Saint Germain, var Preussen det store forbillede. Den franske general Saint Germain var i 1761 blevet indkaldt for at reformere den danske hær. Her fik han rang af feltmarskal og blev hurtigt hærens øverstkommanderende. Han ønskede, at der skulle udskrives flere bønderkarle, og at de skulle gøre virkelig tjeneste i længere tid. Saint Germain og hans fæller mødte imidlertid hård modstand fra godsejerkredse, der sad tungt på magten i de civile regeringsorganer. Selv i hærens ledelse sad højstående officerer, der samtidig var godsejere. Godsejerne frygtede, at en mere omfattende udskrivning ville dræne landbruget for arbejdskraft.

Saint Germain's forslag til en nyordning af hæren blev godkendt i april 1767. Hærordningen indebar sammensmeltningen af de nationale og de hvervede regimenter.¹ Ordningen indebar også, at der i 6 år årligt skulle udskrives 670 bønderkarle som nationalrekrutter. Hærordningen var udtryk for et kompromis, og Saint Germain har givetvis ønsket sig mere gennemgribende reformer af udskrivningen.

Allerede i maj-juni gennemførtes nedlæggelsen af de nationale regimenter. Antallet af hvervede infanteriregimenter fastsattes til 14.² Til hvert infanteriregiment skulle tilknyttes en udskreven bataillon á 500 mand, i alt 7.000 mand. Artilleriet blev ligeledes forøget med 2 sådanne batailloner. Til de ny nationalbatailloner skulle udskrives én landsoldat til 12 års tjeneste af hver 46 tdr. htk. Stavnsbåndet opretholdtes i fuldt omfang.

Garnisonstjenesten blev dog fortsat udført af de hvervede. Landsoldatens tjeneste begrænsede sig til den berømte søndagseksercits, samt til 3 dages kompagnisamling og 9 dages regimentsamling om året i maj-juni. Resten af tiden gik han hjemme og passede sine civile gøremål.

Udover udskrivningen af *landsoldater* til nationalbataillonerne skulle der årligt udskrives i alt 670 *nationalrekrutter* (580 i Danmark og 90 i Hertugdømmerne) til 6 års tjeneste ved de hvervede regimenter, d.v.s. én af hver 529 tdr. htk. for de danske landsdeles vedkommende.³ I Holsten var udskrivningsbyrden ikke nær så hård. I modsætning til landsoldaterne, der skulle blive i deres lægd og kun bruges i overordentlig påkommende tilfælde, skulle nationalrekrutterne gøre stadig tjeneste i garnisonen. Ved udpegning af frimænd kom nationalrekrutterne dog i første række. Ved regimenterne var det almindeligt, at ca. halvdelen af den faste styrke var permitteret som frimænd 11 af årets 12 måneder.⁴ Nationalrekrutterne var hermed selvkrevne til at gå hjemme hele året uden for eksercertiden. Som en slags hvervepenge måtte regimentet som et engangsbeløb betale 20 rd. pr. rekrut. Pengene gik imidlertid ikke til nationalrekrutten selv, men direkte i lommen på dennes godsejer. Nationalrekrutten fik derimod løn fra regimentet for den tid, han gjorde tjeneste. Daglønnen var 6 skilling. Efter endt tjeneste skulle rekrutten leveres tilbage til det gods, hvorfra han var udskrevet.

I 1774 udstedtes *Forordning ang. en nye og bedre Indretning ved Land-Militien i Danmark* af 14. september. Nyordningen medførte betydelige ændringer. De særskilte nationalbatailloner opløstes, og det udskrevne mandskab inkorporeredes i feltregimenterne. Ordningen med nationalrekrutterne bragtes til ophør, og rekrutterne hjemsendtes.⁵ Tjenestetiden for landsoldaterne fastsattes til 12 år. Tjenesten omfattede en årlig eksercertid på 17 dage. Derudover skulle landsoldaten eksercere nogle timer hver

søndag uden for høstsæsonen. Dog kun de første 2 år af den samlede tjenestetid. Derefter skulle han blot deltage i den årlige eksercertid.

Hærplanen af 1774 medførte i det hele taget en reduktion af den tjenstgørende styrke. Denne fik stadigt sværere ved at overkomme garnisonstjenesten, hvorfor man i 1776 besluttede at forøge hæren igen. Ved infanteriet skulle der ved nytår 1778 oprettes to nye regimenter.⁶ Alle infanteriets kompagnier skulle endvidere forøges med 10 mand. Det nye mandskab skulle primært tilvejebringes ved en genindførelse af nationalrekrutterne. Af hver 400 tdr. htk. i Danmark skulle der som en engangsforeteelse udskrives en rekrut til 10 års tjeneste, i alt ca. 800 mand.⁷ Resten af udvidelsen skulle skaffes ved herved. Selvom nationalrekrutterne havde forrang ved udtagning af frifolk, var de at betragte som hvervede. Til bekræftelse af denne status modtog de 20 rd. i håndpenge. Hertil blev givet 2 rd. årligt til at dække rejseomkostninger til og fra eksercerpladsen. Landsoldaterne fik dækket deres transportudgifter af lægdet.

I 1777 ændredes landsoldaternes øvelsespraksis.⁸ Den årlige eksercertid blev forøget til 21 dage, og hvert tredje år skulle hele regimentet samles i kantonement eller lejr til store fællesøvelser med andre enheder. Øvelserne skulle afholdes på skift mellem landsdelene: Det ene år afholdtes lejrøvelser med de sjællandske og fynske enheder nær København, det andet år med de jyske enheder nær Kolding og det tredje år med de »holstenske« nær Rendsborg.

Ved hærplanen af 1785 skete der ingen ændringer i den almindelige udskrivning af landsoldater. Derimod blev udskrivningen af nationalrekrutter gjort permanent. Af hver 532 tdr. htk. skulle der årligt udskrives en nationalrekrut til 8 års tjeneste, 580 mand fra Danmark og 240 fra Hertugdømmerne.⁹ Nationalrekrutten modtog denne gang kun 16 rd. i håndpenge, men havde stadig forrang ved udtagelse af frifolk. Efter en indledende rekrutskole på 3 uger skulle alle soldater årligt deltage i en 4 ugers øvelse. Til gengæld for denne forøgelse af eksercertiden afskaffedes søndagseksercitsen helt for landsoldaterne.

I forbindelse med ophævelsen af Stavnsbåndet ændredes aflønningen af nationalrekrutterne. Håndpengene blev afskaffet, og systemet med dagløn under eksercertiden blev opgivet til fordel for en fast årlig dusør på 5 rd.¹⁰ Nationalrekrutterne fik desuden fortsat deres 2 rd. årligt i transportpenge.

Ved 1789-hærplanen blev fordelingen af nationalrekrutterne mellem regimenterne gjort forskellig.¹¹ De københavnske regimenter fik hver 65 om året og de jyske hver 27 mand. I Hertugdømmerne fik to af regimenterne (det Oldenborgske og 2. Jyske) hver 50 mand. De sidste tre måtte klare sig uden.



Rytterregimenterne skulle fortsat bestå af 288 hvervede (inkl. nationalrekrutter) og 288 nationale menige. Fordelingen af nationalrekrutter blev imidlertid også her gjort forskellig. 5 af regimenterne skulle årligt have 16 mand, det sjette regiment skulle blot have 2, medens det sidste slet ikke fik nogen. Hærens øvrige afdelinger skulle ligeledes forsynes med nationalrekrutter fremover: Artilleriet og Husarregimentet hver 48 mand årligt, Livgarden til Hest 6 og Livgarden til Fods 44, de 3 nye lette infanteribatailloner og de 3 jægerkorps hver 20 mand. Bortset fra artilleriet havde ingen af de sidstnævnte afdelinger endnu modtaget udskrevne landsoldater.

Den sidste ændring af mandskabets sammensætning inden århundredskiftet angik Livgarden. Da nationalrekrutter her ikke blev udskrevet til frifolk i samme omfang, afkortedes deres tjenestetid.¹² Ved Livgarden til Hest til 6 år og ved Livgarden til Fods til 7 år. Da det samtidig bestemtes, at al hvervning skulle ophøre og de to gardeafdelinger udelukkende forsynes med landsoldater og nationalrekrutter, måtte der kompenseres ved en forøgelse af den årlige rekrutudskrivning.¹³ Det stærke nationale element havde længe været et særkende ved Livgarden.

I 1802 godkendtes en ny værnepligtsordning, der indebar en afskaffelse af nationalrekrutterne.¹⁴ For landsoldaterne nedsattes den samlede tjenestetid til 6 år, hvoraf de første 2 skulle være regulær tjeneste. De sidste 4 skulle folkene kun deltage i årlige øvelser af 4 ugers varighed. Regimenterne permitterede dog fortsat halvdelen af mandskabet 11 af årets 12 måneder. Da regimenterne beholdt deres styrke, måtte udskrivningen sættes op for at opveje den kortere tjenestetid. Den hvervede styrke skulle gradvis indskrænkes ved naturlig afgang. Indtil denne reduktion blev mærkbar, kunne de udskrevne nøjes med at være indkaldt til fast tjeneste det første år. Med den kraftige forøgelse af den aktive tjenestetid for det udskrevne mandskab forsvandt dettes militspræg, og hæren fik hermed karakter af en egentlig værnepligtshær.

Kongeligt approberet tegning af uniform for grenader 1785. Musketererne havde samme uniform om end en anden hat. Om bønderkarlene, der var udskrevet som landsoldater og nationalrekrutter, har taget sig lige så godt ud, er tvivlsomt. Rigsarkivet, Landetaten, Generalitets- og Kommissariatskollegiet, Depechekontoret, Kgl. resolution nr. 31/1785.



Kongeligt approberet tegning af uniform for musketer 1789. De trekantede hatte, som havde præget den danske hær siden århundredets begyndelse, forsvandt for menige med den nye uniform. Rigsarkivet, Landetaten, Generalitets- og Kommissariatskollegiet, Depechekontoret, Kgl. resolution nr. 137/1789.

Noter:

1. Reskript af 4.4.1767, kongelig resolution nr. 130 af 22.4.1767 samt forordning af 21.8.1767.
2. Forordningen omtaler 16 geworbne regimenter, men dette er inklusiv de 2 norske (Nordenfjeldske og Søndenfjeldske).
3. August-forordningen forudsatte udskrivning af højst én nationalrekrut af hver 500 tdr. htk. Det endelige tal fastsattes landsdel for landsdel ved Generalitets- og Kommissariatskollegiets skrivelse af 17. oktober 1767. De 529 tdr. er et beregnet gennemsnit heraf. Udskrivningen af nationalrekrutter skulle kun stå på i 6 år. Udskrivning af 90 nationalrekrutter i Hertugdømmerne blev fastsat ved forordning af 14.9.1767.
4. I hele den omhandlede periode havde store dele af hærens mandskab orlov uden for den årlige eksercertid. Som frifolk/frimænd skulle de ernære sig selv ved civilt arbejde, men stadig stå til rådighed for regimentet.
5. Ved Generalitets- og Kommissariatskollegiets skrivelse af 7.5.1774. Hjemsendelserne skulle være tilendebragt ved juni måneds udgang.
6. Reskript af 11.5.1776.
7. Generalitets- og Kommissariatskollegiets skrivelse af 20.7.1776 og reskript af 11.9.1776. Kompagniudvidelsen skulle gennemføres fra 1. maj 1777. Ved reskript af 22.1.1780 gennemførtes en tilsvarende udskrivning af nationalrekrutter i Hertugdømmerne.
8. Kgl. resolution af 24.4.1777.
9. Hartkornstallet fastsat ved forordning af 13. maj 1785.
10. Forordning af 20.6.1788, stk. 37 og 42b.
11. Den ændrede fordeling af nationalrekrutterne fastlagdes ved kancellicirkulære af 6.2.1790.
12. Kgl. resolution af 25.7.1798.
13. Kgl. resolution af 22.2.1799 og Generalitets- og Kommissariatskollegiets skrivelse af 23.2.1799.
14. Forordning af 11.6.1802. En tilsvarende forordning for Hertugdømmerne udkom 31.12.1802.

Skolereduktionen i 1740 i Sjællands stift

Af Carl E. Jørgensen

Med udgangen af 1739 lukkede 40 af landets 59 latinskoler. Den såkaldte »skolereduktion« byggede i høj grad på de sjællandske biskoppers indsats for sagen, ligesom det i Sjællands stift var muligt for den nedsatte skolekommission at gøre konkrete erfaringer, idet Slangerup latinskole allerede lukkede i 1736. Reduktionen på Sjælland blev vellykket og et forbillede for reduktionen i de øvrige stifter.

Sjællands stift havde en central betydning for den store skolereduktion, der fandt sted i 1740 og som resulterede i, at 40 af landets 59 offentlige latinskoler blev omdannet til såkaldte kristendomsskoler, hvor kristendom havde erstattet latin som hovedfag. Sjællands stift blev model for, hvad der kunne og fra et vist tidspunkt skulle ske med latinskolerne, og stiftets biskopper var ikke bare medlemmer af den skolekommission, der blev nedsat i 1733 for at tilrettelægge reformen, men både Christen Worm og hans efterfølger fra 1737 Peder Hersleb havde skolesagen på hjerte og fremførte deres synspunkter på en måde, så de blev afgørende for resultatet.

Worms forudsætninger for at varetage skolesagen var store. Han var student fra København 1689 og blev nogle år senere hører ved Vor Frue skole, som latinskolen hed i København. Omend på afstand hørte han vel om nedlæggelsen af Stege latinskole i 1697, og da han blev præst ved Skt. Nikolaj kirke, oprettede han i 1706 Skt. Nikolaj kirkes skole. Året efter etablerede han en tilsvarende skole for Frue sogn, da han var blevet præst dér. I 1711 blev han biskop over Sjællands stift og dermed tilsynsmyndighed for stiftets latinskoler, heriblandt skolen i Slangerup. Den store brand i Slangerup 1724 dannede baggrund for nedlæggelsen af byens latinskole, og biskoppens rolle i den forbindelse blev betydelig. Erfaringerne tog han med sig i sit arbejde i skolekommissionen: 15/3 1736 bifaldt kongen ændringerne af skoleforholdene i Slangerup og 3 uger senere, 7/4 1736, indgav Worm til kommissionen et fuldt færdigt forslag til omdannelse af skoleforholdene i hele stiftet. Grundlaget for arbejdet var de indberetninger, som i 1732 var blevet indhentet fra skolerne.¹

Dette materiale gennemgik Worm samvittighedsfuldt. Mange steder

var en indtægt anslået til at ligge mellem to beløb, og i så fald valgte Worm konsekvent det største af beløbene til sin sammenfatning. Mest betød det for rektoratet i København, hvor brudepenge m.m. var anslået til 200-300 rdl, og Worm noterede 300. Accidenserne (biindtægterne) blev ofte rundet opad: For rektor i København fra 24 til 50 rdl, for konrektor sammesteds fra 10 til 20 rdl. Ved en række af de store skoler skønnede Worm selv over, hvor meget eleverne forærede lærerne i Skt. Thomaspenge, nytårsgave osv.: Rektor i Sorø fik 80 rdl, hørerne sammesteds 30-50 rdl, rektor i Helsingør 50 rdl. Mens lærernes friboliger ikke takseredes, blev det omregnet i penge, hvis lærerne nød fri kost hos privatfolk eller på et hospital. Rektor havde glemt det i Sorø (52 rdl); Vordingborgrektoren havde husket det, men Worm skønnede, at det skulle nedsættes fra 52 til 34 rdl. De lærere, der havde udeladt degneindtægterne, fik et passende beløb lagt til: Fjerdelektiehøreren i Roskilde 40 rdl, rektorerne i Ringsted, Køge, Holbæk og Store Heddinge henholdsvis 60, 60, 70 og 100 rdl. For Præstørektorens vedkommende var Worm ked af at skønne, for her var rektor ikke alene degn, men også sognepræst.

Et par småfejl kan også findes i Worms arbejde,² men alt i alt må det betegnes som grundigt og sobert. Som Worm må vi nok også i dag erkende, at lærere kunne have private indtægter, som ikke hørte opgørelsen til. Det kunne således for rektorerne være ganske indbringende at antage privatelever og udfærdige testimonium (vidnesbyrd) til dem som privatister, når de var klar til indskrivning ved universitetet.³ I forsøg på at sikre lærere og elever ved de større skoler acceptable økonomiske forhold ønskede Worm 6 af de sjællandske latinskoler nedlagt og deres indtægter flyttet:⁴

	<i>rektor</i>	<i>hører</i>	<i>elever</i>
Korsør	90 rdl	50 rdl	80 rdl
Slangerup	150 rdl	20 rdl	25 rdl
Skælskør	85 rdl		30 rdl
Store Heddinge	120 rdl		4 rdl
Nykøbing S	160 rdl		34 rdl
Præstø	90 rdl		10 rdl

Rektor i Rønne havde opgivet sin indkomst til 35 rdl, mens rektor i Nexø anførte 36 rdl,⁵ men disse skolers forhold reguleredes først efter 1740.

Kommissionen kunne ikke gå ind for reduktionen, men ad omveje kom Worms forslag kongen for øre, og kommissionen fik pålæg om at undersøge, om man på landsplan kunne løse problemerne med skolerens økonomi og ungdommens undervisning ved at erstatte et antal latinskoler med kristendomsskoler. Et forsigtigt forslag blev indgivet i sep-

tember 1736. Efter dette skulle 9 sjællandske latinskoler nedlægges; udover dem, som Worm havde foreslået, drejede det sig om skolerne i Holbæk, Kalundborg og Næstved. Forslaget løste ikke de økonomiske problemer og tilfredsstillende ikke han satte kommissionen i gang igen. Det videre arbejde blev forsinket af Worms død, men da først hans efterfølger Peder Hersleb havde fået sat sig ind i tingene, gik det hurtigt. I løbet af efteråret 1738 indgav han sit forslag direkte til kongen, og nu skulle også latinskolen i Ringsted ophøre. Derpå fik han kommissionens samlede forslag gjort færdigt og indgivet, og 3/10 1738 accepterede kongen forslagene.

Biskop Hersleb forstod meget vel, at de tal han arbejdede med, kunne være unøjagtige. Efter at den afgørende forordning om skolernes fremtid var udsendt 17/4 1739, udbad Hersleb sig 16/5 1739 nye oplysninger om skolernes økonomi.⁶ Rektorerne fik samtidig pålæg om at afslutte regnskaberne inden nytår og sende ham dem, for så vidt det gjaldt en skole, der skulle nedlægges. På disse skoler skulle rektor orientere lærerkræfter og elever om nedlæggelserne, så de fik tid til at planlægge fremtiden. Lærerne skulle snarest meddele, om de ville søge embede ved kristendomsskolerne.

På grundlag af svarene udarbejdede Hersleb sammen med stiftamtmand Niels Gersdorff et detaljeret forslag til ændring af skoleforholdene i stiftet. Det indleveredes 10/9 1739 til skolekommissionen, hvor man med rette fandt, at det var udarbejdet »med stor flid, billighed og akkuratess«. Det ekspederedes 17/9 til kongen med en erklæring om, at kommissionen ikke havde fundet noget at erindre.⁷

I kancelliet fandt en mindre korrektion sted, så Dueholm kloster spares for at udrede kostpenge til lærerne i Roskilde. De trufne beslutninger forkyndtes i reskript af 9/10 1739.⁸ Fra de nedlagte skoler overførtes:

	<i>kongetiender m.v.</i>	<i>degnepensioner</i>
Holbæk		60 rdl
Kalundborg	82 rdl	50 rdl
Korsør	50 rdl	12 rdl
Nykøbing S	50 rdl	30 rdl
Næstved	80 rdl	70 rdl
Præstø	50 rdl	12 rdl
Ringsted	112 rdl	52 rdl
Skælskør	20 rdl	18 rdl
Slangerup	70 rdl	30 rdl
Store Heddinge		12 rdl

En ny beregning af samtlige degnepensioner til skolerne indbragte ca. 100 rdl, og ved nedlæggelse af nederste lektie i København blev hørerens løn på 46 rdl disponibel. Endelig pålagdes det hospitalerne i Helsingør og Slagelse at udrede henholdsvis 200 og 100 rdl, så der i alt kunne disponeres over ca. 1300 rdl. Beløbet fordeltes på følgende måde:

	<i>Hidtidig løn</i>	<i>Tillæg</i>	<i>Ny løn</i>
København, rektor	800 rdl	0 rdl	800 rdl
konrektor	200 rdl	197 rdl	397 rdl
Helsingør, rektor	240 rdl	176 rdl	416 rdl
ny konrektor		286 rdl	286 rdl
Roskilde, rektor	700 rdl	0 rdl	700 rdl
konrektor	350 rdl	92 rdl	442 rdl
Slagelse, rektor	220 rdl	118 rdl	338 rdl
ny konrektor		195 rdl	195 rdl
Vordingborg, rektor	230 rdl	70 rdl	300 rdl
hører	30 rdl	19 rdl	49 rdl
ny hører		50 rdl	50 rdl
Køge, rektor	160 rdl	100 rdl	260 rdl

Elevindtægter flyttedes fra Kalundborg og Korsør til Slagelse (211 rdl), fra Næstved til Vordingborg (60 rdl) og fra Ringsted til Køge (90 rdl).

Skoleforholdene i de enkelte byer

Holbæk

I 1732 indberettede rektor Torkil Baden, at Holbæk latinskole havde behov for endnu en lærer; stillingen kunne forenes med klokkeriet ved næste embedsledighed. Til gengæld forsikrede han, at der med 3 lærere ville kunne udrettes lige så meget i Holbæk som med 5 lærere ved andre, større skoler.⁹ Da det for alvor gik op for borgerne i Holbæk, at deres latinskole skulle nedlægges, opfordrede en kreds af borgere magistraten til at prøve at få afgørelsen ændret. Magistraten skrev 30/7 1739 til skolekommissionen derom; man henviste til, at skolen stort set blev finansieret af borgerne selv og tilbød at føre skolen videre udelukkende på byens bekostning. Kun velegnede elever skulle have adgang til skolen og ingen før de magtede en tålelig latinsk stil.¹⁰ Hvad der kunne få betydning for sagen var, at Peder Pedersen i 1723 havde stiftet et stort legat med en formue på 2000 rdl, hvoraf renterne gik til skolens elever; i fundatsen stod direkte, at legatet ikke måtte flyttes til nogen anden skole. I reskriptet om de sjællandske skoleforhold 9/10 1739 overlod kongen til testators arvinger at afgøre, om legatet skulle hjælpe eleverne i en dansk

At jeg og iindberømt skal give mine unge bændes bilskriv om
 Præceptis og Holmbøger, da

1) Er det fornødent at Holmbøger, i sær Muleum og Verba
 Stephani, skilte alle hånd skano af ugn og or uingst rare at
 kuffe gamle, og de or dog bøger, si ikke hånd iudseer.

2) Har det at ønske at disse Holmbøger skal offentlig for de gaa uige
 blæk oplagt midt og fra Donaten af, for iblandt andet Polymytha
 i Tit. Ind. 3 pt. Pterind, skilte mig, skalmid, salt for læst i mine bær
 dem, og midt i hande det saa i det sidste oplag. Nem et nomen skilte
 i et genere i Muleo, i et andet i Gramat. at verbum saax at Præter et
 Lippim i Verb. Steph. et andet i Gramat. Et fornødent skilte at
 skilte i uingst i disse Holmbøger ind i et, og andet igim for
 der uodføreligt klyfthor. Gaa skilte

Muleis fornødent uogst i Indgubelium, saadan det or alle
 fort imod de offentlige; iblandt skilte midt af de mange
 Præcepta Synonymis, som skilte midt om gløse, ind i et, i sær
 et gamle Præcepta, som i uingst forstær. Min bogen or uingst
 et.

Et Gramat. Latina skilte midt i et, e g. et laugst
 in uind Sepon. i conyug, som det ikke uingst til andet midt af de
 fornødent ingenia og gide Lærrum auldringst at et uind for
 ind. Et i Lippim in uingst offentlige eksempel for skilte
 midt reglerne som ind Reg. 1. og midt om regel Inderr. et Seppon
 saax et laugst eksempel som indt quadreret etc.

Et Logica og Metaph skilte et og uingst ind i et, et
 imod skilte in terminis, som i andet discipliner i sær i The

27

Sjællands stifts arkiv indeholder en del oplysninger om stiftets latinskoler. Indberetninger-
 ne fra 1732 (se note 1) rummer således et væld af informationer om skolernes, lærernes og
 disciplenes økonomiske forhold. I flere af indberetningerne – især fra større skoler – kan
 man også finde redegørelser for undervisningens indhold og lærebøgerne. Her ses et lille
 udsnit af indberetningen fra Roskilde latinske skole. Rektor Schnabel beklagede sig over mang-
 lende ajourføring af teksterne i skolebøgerne. Han ønskede også faste regler for afholdelse
 af ferie. Og han foreslog, at de, »som i skolerne har været ved musikken, burde ske nogen
 lemfældighed ved eksamen«; om disse disciple bemærkede han, at »de kan blive gode deg-
 ne, og det kunne sættes i deres testamonii, at de ikke skulle trakte efter andet gejstligt«.

skole i Holbæk eller disciple fra byen, der gik i udenbys skoler. Det sidste
 blev resultatet, men da kongen 6/6 1740 udsendte reskript derom, blev
 det tilføjet, at legatet skulle overflyttes til Holbæk, hvis kongen fandt for
 godt igen at oprette en latinske skole dér.¹¹

Da skolereduktionen stod for døren, ønskede rektor Hans Frederik Heggelund at fortsætte som lærer, og biskop Hersleb overvejede en tid at lade ham komme til Slagelse som konrektor.¹² 18/8 1739 meddelte biskoppen dog, at han ikke blev indstillet. Herefter ønskede Heggelund at blive præst.¹³ Skolen havde på dette tidspunkt kun 16 elever, idet 8 havde forladt den straks efter uddelingen af stipendier 11/6 1739. Rektor havde været så rundhåndet med uddelingerne, at biskoppen senere påtalte det.¹⁴ Så sent som november 1739 oplyste rektor, at han stiledede efter at sende 3 elever til universitetet marts 1740;¹⁵ dispositionen virker uforståelig, for skolen skulle lukke 1/1 1740, og dermed mistede rektor sin dimissionsret. Heggelund havde endnu ikke fået nyt embede og regnede måske med at kunne fortsætte med at undervise og indstille eleverne som privatister. Universitetsmatriklen viser imidlertid, at de tre elever fra Holbæk blev indskrevet i slutningen af december 1739, så sagen fandt en naturlig løsning. I februar 1740 havde Heggelund forladt Holbæk og var blevet præst i Jylland. Snart efter blev han sognepræst i Nøtterøy i Norge, men vendte 1758 tilbage til Danmark og blev sognepræst i Tjæreby.

En del af de resterende 13 elever fortsatte utvivlsomt deres skolegang i den nye kristendomsskole, hvor de let kunne føle sig hjemme. Kristen- domsskolen overtog ikke alene latinskolens bygning og inventar, men fik også den tidligere hører Gert Levin Ruhe som skoleholder.

Ruhe var søn af byens kapellan; han blev student fra latinskolen 1734 og straks efter antaget som hører. Han fungerede åbenbart godt, for op til skolereduktionen var han på tale, da et par konrektorater skulle besættes. Konrektor blev han dog ikke, og biskop Hersleb ønskede 18/8 1739 at få at vide, om han ønskede at blive dansk skoleholder. Det trak ud med svaret, fordi rektor Heggelund var bortrejst, da brevet ankom, og da han havde talt med Ruhe om sagen, havde denne udbedt sig nogle dages betænkningstid, så han kunne rådføre sig med sine venner derom. Hans lyst var ikke stor, og som for at slippe fri erklærede han omsider, at forudsætningen måtte være, at der blev knyttet faste indtægter til degnekaldet.¹⁶ Samme dag som Heggelund sendte svaret, skrev Hersleb en rykkerskrivelse, hvorefter rektor alvorligt foreholdt Ruhe biskoppens godhed, men med det negative resultat, at Ruhe erklærede, at han gik i sit 25. år, havde taget den filosofiske eksamen og ønskede at tage den teologiske også, så han kunne blive præst; han havde ikke lyst til skolearbejdet.¹⁷ Alligevel fik man overtalt Ruhe, og han forblev degn og skoleholder i Holbæk til sin død i 1778. De sidste år var undervisningen behæftet med mangler, men det blev dog endnu værre under efterfølgeren Jens Schreiber, så byfogeden tog sine børn ud af skolen, fordi de

»havde glemt alt hvad de kunne tilforn og derimod lært en hoben udyder og grovheder af de mange gemene og ilde opdragne børn, som gik i skolen«. ¹⁸

Der havde i 1740 været en dansk skole i Holbæk, ¹⁹ men den lukkede eller fik et mere privat tilsnit. I 1784 blev det oplyst, at adskillige af og til havde holdt skole »for små børn med at stave og for større med at skrive og regne, hvilket sidste skoleholderen ikke forstår synderligt af«. Medvirkende til et »alternativt« skolevæsen var det usædvanlige, at kristendomsskolen kun optog betalende elever. ²⁰

Kalundborg²¹

Det stod klart i 1739, at latinskolen i Kalundborg skulle reduceres. Dens rektor, magister Christian Ulrik Abildgaard, erklærede 16/5 1739 i et brev til biskop Hersleb, at han efter 13 års skoletjeneste hellere ville forblive ved skolevæsenet end søge præstekald. Han foreslog selv, at han kunne overtage rektoratet i Randers, idet han havde hørt af Hans Sommerfeldt, kapellan i Randers, at rektor Vintmøller var villig til at afstå sit embede mod pension. Skulle rygtet være forkert, var han overbevist om, at kommissionen selv ville tage initiativ til at få den gamle og uduelige mand fjernet. ²² I skolekommissionen noterede man sig, at Abildgaard nød stor berømmelse hos professorerne, fordi hans studenter var velforberejede, ²³ men Hersleb havde alligevel ikke lyst til at tage den delikate sag op og tilbød i stedet, at Abildgaard kunne blive konrektor i Helsingør. Det var Abildgaard ganske fornøjet med, dog ønskede han løfte om rektoratet, hvis han skulle opleve rektor Clods død. ²⁴ Abildgaard kom til Helsingør og opnåede at blive skolens rektor fra 1748 til sin død i 1771.

Kristendomsskolen fik i folkemunde navnet »Korskolen«; den overtog det gamle grundmurede hus, som latinskolens lærere havde beboet. Den øverste hører, Christen Jacobsen Aarestrup, der var student fra Viborg 1724, ²⁵ accepterede at forestå skolen trods den ringe løn, hvis han også måtte overtage klokkeriet, når det blev ledigt. ²⁶ Han fik ønsket opfyldt og kunne allerede i 1740 forene de tre embeder som skoleholder, degn og klokker. Til gengæld holdt såvel han som hans efterfølgere medhjælpere, og det var vist især dem, der tog sig af undervisningen. Aarestrup døde i 1763. ²⁷ Latinskolens nederste hører, Bertel Prom, blev i 1740 kristendomsskoleholder i Korsør. En del af skolens elever overflyttedes til Slagelse skole og sikredes kost på klostret eller god økonomisk støtte dér. ²⁸

Den danske skole, der havde eksisteret i byen i latinskolens tid, fortsatte sit virke under betegnelsen »Byskolen«. Siden 1730 var Rasmus Jensen Bech skoleholder; han blev i 1745 degn i Rødby. Efterfølgeren

Laurids Mogensen var også fattigforstander; han trak sig tilbage i 1753 på grund af alderdom. Den næste skoleholder var Aarestrups hidtidige medhjælper Asmus Boyesen Cuurland, der var student fra Århus 1745. Af hans bestalling som skoleholder fremgår, at han mod ekstra betaling skulle undervise interesserede i latin.²⁹ Det ser således ud, som om den danske skole snarere end kristendomsskolen kom til at udfylde tomrummet efter latinskolen. Skoleholderne boede i skolehuset, der var af bindingsværk. Cuurland blev i 1773 degn på Refsnæs.³⁰ I 1784 hed skoleholderen Müller; han var student og havde tidligere været huslærer. På samme tid underviste enkelte »uberettigede« i ABC; uberettiget var også den tidligere købmand Rauberg, der underviste formuende folks børn mod betaling.³¹

Korsør

Latinskolen i Korsør døde næsten af sig selv. Rektor Peder Elovius Mangor³² blev i 1739 sognepræst i Spydsbjerg i Norge, og efter at Poul Rasmussen Garb i 1737 var blevet degn i Krummerup, havde hørerembedet stået vakant med en tidligere elev, Jørgen Svindt, som vikar. Han søgte nu om at blive degn eller skoleholder »her eller andet sted på landet«,³³ men hans skæbne kendes ikke.

Latinskolen holdt til i den ene ende af en stor velholdt bindingsværksbygning på 20 fag. Skolen disponerede over to klasselokaler, der lå mellem rektors og hørerens værelser; på første sal stod en kvist på 3 fag yderligere til rektors disposition. I den anden ende af huset disponerede den danske skole over 3 fag til skole og 5 fag til bolig for den danske skoleholder Frederik Loos, der tillige var klokker. Da skolereduktionen nærmede sig, frygtede han, at kristendomsskolen ville påføre ham store tab. Pastor Rold og rektor Mangor havde stor sympati for ham, men mente ikke at han havde den »fuldkommenhed«, som kristendomsskolen behøvede. I stedet foreslog de biskoppen, at Loos nøjedes med degnekaldet – om nødvendigt bare en del af det – for at en anden degn »ikke skulle være klokkeren til fornærmelse eller afgang«.³⁴ Dette ønske kunne biskoppen dog ikke imødekomme.

En tidligere hører ved latinskolen, Knud Hvalsø, ville efter 4 år som huslærer for rådmand Schyttes børn gerne i »rigtig« skoletjeneste igen. Han indsamlede anbefalinger fra en længere række af byens prominente folk og vedlagde dem, da han ansøgte om at blive kristendomsskoleholder.³⁵ Han fik ikke stillingen, men blev i 1741 degn i Nørre Jernløse.

Kristendomsskoleholder blev Bertel Prom, der hidtil havde været andenlektiehører i Kalundborg. Han betegnede sig som en »fattig karl« og ville helst være blevet i Kalundborg, men da han fik tilbudt stillingen i

Korsør, rejste han dertil, forvissede sig om at indtægterne var gode, og accepterede tilbuddet.³⁶ Allerede i 1744 blev han degn i Svallerup.³⁷ Nu fik Frederik Loos igen en chance, og sandelig: Han fik stillingen. De to skoler smeltede sammen, og resten af århundredet var der kun én skole i byen. Om den kunne udfylde hele den store bygning er nok tvivlsomt; allerede inden latinskolen lukkede, mente organist Nicolaj Henrik Thielo, at der ville blive plads nok og ansøgte om at måtte flytte ind, når reduktionen havde fundet sted.³⁸

En gammel underofficer ved navn Hübert var i 1784 medhjælper i kristendomsskolen eller privat skoleholder.³⁹

Nykøbing

I 1720'erne fik rektor Vilhelm Mariager ved sin drikkædighed omtrent ødelagt Nykøbing skole. I 1730 lykkedes det at få gjort ham til degn i Odden, mens den hidtidige degn Niels Haar Wegener overtog rektortet. Da han tiltrådte, noterede han i skolens regnskabsprotokol: »Disse elever [vistnok 7] har ved min indsættelse i præstens, byfogedens og andres nærværelse stedse deklareret sig at blive ved latinen«. Da beneficierne for 1730 skulle uddeles, var kun en enkelt elev kvalificeret, de øvrige var utvivlsomt rejst; to af rektors egne sønner, »som bliver skolens disciple om Gud under dem livet«, fik foreløbig ikke noget.⁴⁰ Der var ingen tvivl om, at rektor ønskede at understrege skolens karakter af latin-skole. På andre felter var han mindre rosværdig. Selv om han i 1739 ønskede at blive præst, fandt han det omsonst at indgive en ansøgning, da han allerede havde søgt kald i 3 år, og biskoppen måtte være vidende om »adskillige omstændigheder i Nykøbing, hvoraf vel flere desværre efterhånden fremdrages«. ⁴¹ Der sigtes sikkert til uregelmæssigheder i regnskabsførelsen; i hvert fald udviser skolens regnskabsbog en del uorden 1734-40. Biskop Hersleb var indstillet på at give ham et godt degnekald, når latinskolen lukkede ved skolereduktionen, men han forstod på den anden side, at det ville blive »tungt at bie først og siden modtage et degnekald«, da han havde mange børn. 29/1 1740 blev han kaldet til det lille embede som kapellan i Næstved, et embede, der nedlagdes ved hans død i 1763.⁴²

Mens rektors tjenestebolig var blevet ødelagt i en stor storm i 1737, var skolehuset i god stand. Det var en bygning på 8 små fag grundmur.⁴³ Bygningen blev i 1740 overtaget af kristendomsskolen; Mogens Pedersen blev degn og skoleholder, men beholdt sin hidtidige stilling som klokker. De følgende skoleholdere var for det meste studenter, men godt fungerede skolen ikke. Bertel Jørgensen Rosendahl lå omkring 1750 konstant i strid med byens gejstlige,⁴⁴ og Broder Risbricht frasagde

sig i 1760 embedet, »da det ikke gav indkomst til det fornødne daglige udkomme til klæder og føde«. ⁴⁵ Men skolen blev opretholdt med fast hånd: 1784 blev forældre, der var uvillige til at sætte deres børn i skolen, truet med bødestraf. Alligevel blev nogle børn sendt i skole hos kateketen. ⁴⁶

Næstved

Næstveds rektor og degn i Skt. Peder sogn, magister Otto Rud, tøvede i 1739 med at tage stilling til sin fremtid, og 18/8 1739 måtte biskop Herseleb gøre ham begribeligt, at der var »to måder til at undgå den hasard at blive en tid lang uden levebrød«: At søge præstekald eller blive konrektor i Slagelse. Rud foretrak det sidste, men forbeholdt sig ret til siden at søge rektorat; ⁴⁷ det var nemlig »tungt at være konrektor, når rektor er yngre«, mente han. ⁴⁸ En kreds af borgere arbejdede på at bevare latin-skolen af hensyn til kirkesangen og af hensyn til de børn, der havde lyst og evner for studier. 5/9 1739 henvendte man sig til kongen og foreslog, at man i stedet nedlagde begge klokkeres og begge organisters stillinger og lod disciple varetage tjenesterne; rektor havde erklæret sig villig til at tage ansvaret for arrangementet. På den måde kunne skolen indkassere de fire mænds hidtidige indkomster og således få råd til at give 10-12 disciple lige så gode stipendier, som man formåede i de store skoler. ⁴⁹ Henvendelsen kunne dog ikke ændre noget i den fremskredne planlægning, og allerede få dage senere lod kongen ekspedere rektor Ruds bestalling som konrektor i Slagelse; ⁵⁰ i 1749 blev han skolens rektor.

Den nederste hører i Næstved, Jørgen Sebbelov, udbad sig i 1739 en ny hørerstilling eller støtte i form af kost på klostret og værelse på Regensen, så han kunne gennemføre et universitetsstudium. ⁵¹ Støtten blev bevilget; Sebbelov blev cand. teol. i 1743, kapellan i Sakskøbing i 1748 og sognepræst i Stokkemærke i 1757.

Christen Ugelris Hersom, student fra Viborg ⁵² og baccalaur, var i 1739 både skolens andenlektiehører og kantor samt degn i Skt. Mortens sogn. I forbindelse med reduktionen ønskede han at overtage kristendomsskolen og begge degnekald i byen. Hans hidtidige degnekald indbragte 80 rdl årlig og rektors degnekald ved Skt. Peder 90-100 rdl årlig, så hans løn ville blive betragtelig, men til gengæld lovede han at ville holde en medhjælper. Han forbeholdt sig desuden ret til senere at søge præstekald. ⁵³ Reskriptet af 9/10 1739 fulgte Hersoms ønsker.

Latinskolen lå på Skt. Peders kirkegård; huset var grundmuret, på 5 fag og 2 etager højt. Skolen var i stueetagen, mens rektor havde 3 mådige kamre på første sal. I forlængelse af denne bygning var der en grundmuret længe på 12 fag. De seks udgjorde den egentlige rektorbo-

lig: Stue, sovekammer, køkken, spisekammer, kælder og loftstue; men her boede den tidligere rektors enke. I resten af huset boede de to høre-re.⁵⁴ Rektorenken tilbød en gave på 100 rdl for at få lov at blive boende, tilbuddet blev modtaget, men når hun døde skulle huset sælges og det indkomne beløb tillige med de 100 rdl sættes på rente til kirkens nytte.⁵⁵

Siden 1731 havde Hans Olufsen Holm⁵⁶ været dansk skoleholder i Skt. Mortens sogn med bopæl i det danske skolehus.⁵⁷ Som sine forgængere lønnedes han med 10 rdl af byen og 10 rdl af fattigkassen; desuden fik han kosten ved godtfolks borde nogle dage om ugen. Med skolepenge stod det sløjt til; ofte kom byens børn i skole ugens første dage, men blev væk de sidste, når pengene skulle betales, og hvis Holm beklagede sig, skete det at børn blev taget helt ud af skolen. Kristendomsskolen spolerede Holms levebrød. 23/9 1740 ansøgte han om at måtte beholde de 10 rdl fra fattigkassen, som han åbenbart havde mistet. Han vilde til gengæld læse gratis med 10 fattige elever. Bønnen blev afslået med den motivering, at degnen nu tog sig af de fattige elever. Et år efter op-hørte Holms skole; han havde de sidste 9 vintre næppe haft 10 elever om ugen og forudså, at han den kommende vinter ville blive helt ruineret.⁵⁸ I 1740 blev han skoleholder i Herstedøster, og senere kom han til Ramløse.⁵⁹

Kristendomsskolen var herefter byens eneste skole, åben for børn i alle aldre. Hersom fik kaldsbrev 21/1 1740 som degn og skoleholder, men holdt en privat medhjælper. Hersom havde gerne set, at Holm var forblevet i byen og havde holdt en slags underskole, eller at der ansattes »et skikkelig fruentimmer for de mindste, dog kun for visse folks: Købmændenes og deres børn, som er over borgerstanden, thi ellers skal vel alle mene at have frihed til at hensætte deres børn til et sådant fruentimmer«! Men denne uskik tog fart: I 1756 klagede sognepræst Jacob Haagen til biskoppen over, at kun få sendte deres børn i offentlig skole; forældrene lod deres børn »gå i såkaldte pogeskoler efter en ringe ak-kord«, så de kun fik dårlig undervisning. I 1780'erne gik kun en snes af byens ca. 300 børn i kristendomsskolen, og stort flere kunne den heller ikke rumme. I 1784 hed det sig, at andre skoler ikke blev tålt.⁶⁰ Hersom nedlagde sine hverv i 1795 og døde i 1799.⁶¹

Præstø

Rektoratet i Præstø blev 25/2 1693 lagt sammen med kapellaniet, og fra 28/9 1705 også med præstekaldet.⁶² Latinskolen var i 1727 »ganske spoleret og øde« og den nyudnævnte sognepræst og rektor Arent Behmann måtte i 5-6 år leje værelse til at holde skole i ude i byen, men så blev latinskolen sat i stand takket være gaver fra borgmesteren i Roskilde og to

lokale købmænd (Johan Hansteen og Jørgen Balling). Bygningen blev ikke stor: 3 fag til skole, 2 fag til bolig for en lærer og 1 fag til forstue og skorsten. Der var behov for en langt større bygning, for kongen havde opgivet at bygge rytterskole for Præstø og Skibinge sogn og i stedet bestemt, at børn af røgterne, som lå i »Præstøbarakken« skulle have fri adgang til latinskolen og sammen med byens borgerbørn og sognets børn uden betaling oplæres i kristendom, skrivning og regning.⁶³

Da skolereduktionen skulle gennemføres, måtte man lade rektor Behmann beholde sine indtægter mod at lade kristendomsskolen betjene forsvarligt. Nogen egentlig skoleholder skulle først ansættes efter Behmanns afgang. Behmann havde en rutineret medhjælper parat, for siden 1728 havde han lønnet Jørgen Schricke for at fungere som hører. I 1737 påtog Schricke sig også at være klokker for et honorar på 4 rdl årlig og fri kost ved de fornemme borgeres bord; fra 1740 opfattedes det, som om det var klokkeren og ikke kordegnen, der var skoleholder.⁶⁴ Schricke blev i 1748 degn i Sengeløse, og det skabte nogen uro, for sognepræsten ville ansætte studiosus Jørgen Holst som skoleholder, men byfogeden beskikkede Niels Pedersen Brügmann som klokker; Behmann var der tilsyneladende ingen, der spurgte. Efter denne reduktion af stillingen ønskede Holst ikke at komme til byen, og i stedet blev studiosus Niels Hammer ansat som skoleholder. 22/8 1750 brændte skolen ned sammen med en stor del af byen. Efter Brügmanns død i 1751 blev Hammer også klokker, men senere afskedigede præsten ham som skoleholder og ansatte studiosus Hans Pulsmid i stedet; samtidig ansøgte han stiftsøvrigheden om, at Pulsmid også måtte blive klokker. Stiftsøvrigheden kunne slet ikke acceptere dette. Man havde samtykket i, at Niels Hammer blev klokker og kunne ikke bare udskifte ham; desuden kunne ingen leve af disse småstillinger enkeltvis, og når kordegnen døde, skulle de 3 stillinger samles til én. Behmann døde i 1752, og den hidtidige klokker i Køng, Stefan Christensen Heegaard, blev den første i det forenede embede som kordegn, skoleholder og klokker.⁶⁵

I 1784 var kristendomsskolen byens eneste skole, og der tålte ingen private skoleholdere.⁶⁶

Ringsted

Latinskolen i Ringsted var i 1740 en tilbygning til kirken; den var ganske forfalden og uden kakkellovn. I et andet hus på 13 fag boede skolens lærere, hvoraf den nederste hører tillige var klokker. Denne bygning kunne passende overgå til den nye kristendomsskole og dens skoleholder.

Ved skolereduktionen kom rektor Peder Lykke til Norge som sogne-

præst i Melhus.⁶⁷ Den øverste hører, Niels Lund, var »en gammel karl«. Han søgte præstekald, men indstilledes til pension; hans videre skæbne kendes ikke.⁶⁸ Klokker og nederste hører Søren Sørensen var også oppe i årene. Han var blevet ansat i 1719, og rektor Lykke indstillede til skolekommissionen, at han som tak for sin 20-årige tjeneste fik lønforbedring, da han på grund af svagelighed ikke dristede sig til at søge degnekaldet.⁶⁹ Da det viste sig, at både rektor og øverste hører »søgte deres promotion andetsteds«, ansøgte Søren Sørensen alligevel om degne- og skoleholderkaldet. Han var 53 år og kunne vanskeligt klare sig for klokkerindtægten alene. Han fik embederne mod at antage en medhjælper; for fremtiden skulle foreningen af stillingerne undgås.⁷⁰ Søren Sørensen døde i 1749; hans efterfølger Peder Motzfeld overtog alligevel alle tre embeder; han døde først i 1805.⁷¹

I 1740 var der en dansk skole i byen,⁷² men dens virksomhed de følgende år kendes ikke. I 1784 var en tidligere underofficer Markus Andersen Sehested skoleholder; hans løn ansloges til 28 rdl, hvortil kom fribolig i skolehuset. Det var på 11 fag bindingsværk med kvist; et gammelt skolehus var solgt, og renterne af det indkomne beløb brugtes til vedligeholdelse af den nye bygning. Der tolereredes ikke private skoleholdere.⁷³

Skælskør

Latinskolen i Skælskør var en ganske lille bygning med 2 fag vinduer ud mod Algade og 1 fag ind til kirkegården.⁷⁴ Den var grundmuret, men havde dog en bindingsværksgavl. Inventaret bestod af et lille kateder, et bord og en bænk og en lille sort tavle; desuden rådede man over 2 leksika. Et problem var, at huset var brøstfældigt, et andet, at det lå uheldigt »yderst i den ene ende af byen på hin side kirken; [i vintertiden var det] alt for ubekvem for små umyndige fra den anden ende af byen at gå så langt«. ⁷⁵ Ifølge reskriptet af 9/10 1739 skulle det gamle skolehus sælges til kirkens bedste, og til gengæld skulle kirken købe eller leje et centralt beliggende hus til skole og lærerbolig. Skolehuset indbragte 66 rdl ved auktionen 19/2 1740.

Rektor Peder Olsen Vording havde ikke fuldendt sine studier; han kunne derfor ikke blive præst, men måtte i 1739 acceptere tilbuddet om at overtage kristendomsskolen. Han mente, at opgaverne ville blive for store for en enkelt person, hvis den daglige korsang morgen og aften skulle fortsætte, hvis tirsdagskatekisationen ikke hørte op, og hvis skriftemålene onsdag, fredag og lørdag stadig skulle opvartes med sang. En god hjælp ville det være, hvis der blev beskikket en medhjælper, der kunne være klokker og bedemand, hjælpe med sangen i kirken og med



Denne lille bygning i Skælskør har ført en meget omtumlet tilværelse. Oprindelig fungerede huset som kirkelade (dvs. opbevaringssted for tiendekorn). Herefter var det i ca. 200 år ramme om Skælskør latinskole. Ved skolereduktionen i 1740 blev huset solgt til købmand Lorentz Petersen, der 8 år senere testamenterede bygningen til byens fattige. Fundatsen, der er skrevet på vers, er anbragt over døren (se fotografiet t.h.). Endnu i midten af 1900-tallet blev ejendommen anvendt som husvildebolig. I 1990'erne er huset blevet overtaget af Skælskør Bymuseum, der anvender det til en skolehistorisk udstilling. Foto Jørgen Mikkelsen.

regnekunsten i skolen (om den forlangtes). En del af degneindtægterne kunne hjælpe med at finansiere projektet.⁷⁶ En konkurrerende skole var derimod ikke ønskelig, og da byfogeden, byens eneste magistratsperson, ansatte (eller planlagde at ansætte) en skrive- og regnemester, skrev Vording et ubehersket brev til biskop Hersleb. Denne gav Vording medhold i, at én skole var tilstrækkelig i Skælskør, men understregede, at byens øvrighed i denne sag havde lov til at gøre, som den fandt for godt. Brevet sluttede med en alvorlig påtale af Vordings tone. Vording havde kort forinden fået skriftligt tilsagn om at måtte overtage Stege degnekald, »men forsøm nu ikke det degne- og skoleembede, I nu skal føre på det sted, I er«. Til Stege kom han ikke, muligvis på grund af det utilbørlige tonefald.⁷⁷ Ellers var han en afholdt mand; han døde i 1749 og kaldtes endnu 10 år senere af sogneprest P. Friis Edvardsen en »umistelig mand

i henseende til ungdommens undervisning, hvis lige næppe kommer«. Forfatteren oplyser også, at 3-4 fattige elever i den danske skole stadig »klædes i sort og gør opvartning i koret hver søndag og helligdag«. ⁷⁸

I 1780'erne var der problemer på skolen, fordi undervisningen blev givet af ustandseligt skiftende vikarer; i 1784 blev vikaren på rejse til universitetet hvervet til soldat! Under disse forhold lod de formuende folk deres børn undervise privat af en vagtmester Lund. ⁷⁹

En dansk skole eksisterede i 1740, og biskoppen nægtede at hjælpe med at få den lukket, skønt man skulle tro, at én skole i byen måtte være tilstrækkelig, ⁸⁰ efter alt at dømmes lukkede den alligevel kort efter.

Slangerup

Slangerups brand i 1724 satte byen meget tilbage på alle måder, og på den baggrund ansøgte sognepræst Zwergius 15/11 1735 kongen om at måtte nedlægge latinskolen og i stedet etablere en god dansk skole. Den danske skole, man allerede havde, nød godt af, at Claus Ebbesen, borger i Frederiksborg, havde skænket et hus til skoleholderen og stiftet et legat, der skulle sikre 8 fattige elever undervisning. Renteindtægten på 8 rdl var imidlertid ikke tilstrækkelig til at holde en ordentlig skoleholder, så man havde måttet tage til takke med nogle, der var udelige og uerfarne. ⁸¹ Latinskolen var til gengæld temmelig overflødig: Høreren var udelig på grund af alder og havde i mange år ikke haft nogen elev. Rektor havde et par elever, men forventede ikke flere, »fordi de fattige borgere som mestendels er arbejdsmænd, mere er hengivne til agernes end til sindets dyrkelse med boglige kunster og derfor hverken vil eller kan lade deres børn, som de behøve til ploven og andet arbejde, studere«. Rektors lærdom og levned var der ikke noget at klage over, så han kunne blive præst. Kongen sendte forslaget til udtalelse hos stiftsøvrigheden – i realiteten biskop Worm – og her blev det anbefalet. Skolens indtægter opgjorde man for rektors vedkommende til 107 tdr. korn og 45 rdl; hørerens indkomst var 11 tdr. korn og 8 rdl, mens eleverne havde indtægter på 23 rdl.

6/4 1736 gav kongen lov til, at latinskolen måtte ændres til dansk skole. Stiftsøvrigheden skulle tage sig af sagen, og allerede 13/4 1736 forelå retningslinierne: Sognepræst og byfoged skulle antage en egnet skoleholder, der skulle undervise de fattigste elever gratis. Mere velstående elever skulle betale 2 sk ugentlig for at lære at læse og 4 sk, hvis de også skulle lære at skrive og regne. Skoleholderen skulle være degn og have fri bolig og degneløn, i alt ca. 100 sldr. 4-6 fattige elever skulle betjene sangen i kirken og til gengæld have fortrinsret til elevernes indkomster. ⁸²

Latinskolen havde ved nedlæggelsen kun én elev, Niels Gad. Biskop Worm kunne sikre ham optagelse i Vor Frue skole i København, men ingen økonomisk støtte. Selv skaffede han sig undervisning på Frederiksborg skole, der ellers ikke var offentlig, og søgte med anbefaling fra denne skoles rektor igen biskop Worm om hjælp til beneficier.⁸³ Allerede i 1737 blev Gad student fra Frederiksborg.

Rektor Niels Hansen Hager blev allerede i maj 1736 kaldet til sognepræst i Skyom, mens høreren Michael Kylling (student fra Nyborg 1699) fik pension.⁸⁴ Sognepræst og byfoged indstillede i juni 1736 Johan Henrik Licht til stillingen som skoleholder, men biskop Worm kasserede ham på grund af hans »begangne forseelse«.⁸⁵ I stedet antoges studiosus Niels Kindstrup Bang 26/6 1736 som skoleholder;⁸⁶ i 1748 blev han også klokker, men han drev ikke skolen godt. Skønt der var omkring 125 børn i byen, stod skolen ofte tom, og i 1749 måtte sognepræst og byfoged formane forældrene til at sende deres børn til degnen.⁸⁷ Kristendomsskolen var i 1784 byens eneste skole.⁸⁸

Store Heddinge

Tilbage af den oprindelige latinskole i Store Heddinge var der i 1713 kun en øde plads. Skolen var henvist til de 7 fag stuehus, som var de eneste rester efter en større degnebolig. Rektor Niels Reimert blev ved sin ankomst til byen i 1717 indkvarteret i en gård, der tidligere havde tilhørt kirkeværge Søren Ingvorsen. Men da bygningen blev solgt på auktion midt i 1730'erne, og intet var til leje i byen, måtte rektor med hustru og 5 børn også skaffe sig plads i de 7 fag degnebolig. Hans »boskab« måtte være andetsteds: »Kornlade og lo får han leje, men fæhus til hans kreaturer kan han ikke få til leje«. Til de ynkelige forhold hørte, at lønnen var ringe, og at rektor »formedelst den stærke sang, som kirken behøver« for egen regning måtte ansætte en hører, der kunne »assistere i kirken med sangen, i skolen med de første elementer at lære og på landet katekisere i de to mindste landsbyer«. Niels Reimert ansøgte »i dybeste ydmyghed« om at måtte bevare degnekald og skoletjeneste ved reduktionen.⁸⁹ Han fik ønsket opfyldt, blev boende i de 7 fag stuehus og holdt skole dér. Som medhjælper antog han i 1741 Andreas Pedersen Raff, der senere blev hans efterfølger.

Bornholm

Under det store arbejde med skolereduktionen synes man helt at have glemte Bornholm, hvor der var latinskoler i Neksø og Rønne; fra begge skoler forelå der endda indberetninger fra 1732. Fejlen blev først opdaget, da biskop Hersleb modtog Rønne skoles regnskaber til revision. I

dem indførte han 17/11 1739 direktiver for protokollens fremtidige førelse, hvis skolen skulle vedblive som latinskole, »hvilket beror på den allernådigst anordnede skolekommissions udfald«. ⁹⁰ Helt i overensstemmelse med sandheden var notatet ikke, for Hersleb vidste naturligvis både som biskop og som kommissionsmedlem, at sagen om stiftets skolevæsen var helt færdigbehandlet og ekspederet af kongen ved reskriptet af 9/10 1739. Kommissionen tog da heller ikke senere spørgsmålet op, men da der i 1742 skulle ansættes en ny rektor i Rønne, indstillede Hersleb til kongen, at ingen blev udnævnt til degn og skoleholder i Rønne, uden at han var i stand til at føre disciplene frem til optagelse i 4. eller 5. lektie i en stor latinskole, mens en hører skulle tage sig af den danske skoles undervisningsfag. Samtidig indstilledes, at Neksø skole skulle være en rent dansk skole. ⁹¹

Sammenfatning

Af 17 reducerede lærere i Sjællands stift fik eller bevarede de fem præsteembede, to blev konrektorer og syv overtog kristendomsskoler; en ældre hører fik pension og en yngre fik støtte til fortsatte studier. Alene en vikar, som man næppe følte nogen forpligtigelse overfor, måtte klare sig selv. Ventepenge blev der knap nok tale om som i andre stifter. Det virker, som om hele reduktionen forløb temmelig smertefrit. Ændringerne medførte, at de bevarede latinskoler fik tilført så betydelige midler, at en række lønninger kunne forbedres mærkbart. Værdifuldt var det også, at der blev oprettet 3 nye lærerembeder: Konrektorater i Helsingør og Slagelse og en hørerstilling i Vordingborg.

Der vides ikke meget om de »reducerede« elever forhold. De, der var nået længst, satte farten op og søgte at blive dimitteret, mens tid var. Efter 16 års pause kom der i 1739 en student fra Skælskør, og i Kalundborg blev fire dimitteret i 1739, mens der i årene siden 1730 kun var blevet dimitteret 6 i alt. Yderligere nåede Holbæk kort før årsskiftet 1739/40 som nævnt at dimittere 3. Som næstbedste løsning blev elever overflyttet til en af de blivende latinskoler; biskop Worm hjalp tøvende Niels Gad, mens biskop Hersleb hjalp to navngivne elever fra Kalundborg og én fra Næstved til optagelse i Slagelse og til fri kost på klostret, mens de andre elever, der blev optaget fra Kalundborg, ikke fik kost, men skulle have desto mere i penge. ⁹² Ligesom i andre stifter var eleverne fattige, og mange kom for skoleindtægternes skyld; det var derfor naturligt, at nogle forlod skolen efter sidste uddeling af stipendier som i Holbæk, og endelig må det antages, at der også var elever, der fortsatte i kristendoms-skolen.

Den tunge betegnelse »kristendomsskole« gik hurtigt ud af brug og er-

stattedes på forskellig vis: »Kirkens skole« eller »Korskolen«, men i det daglige talte man blot om »degnens skole«. Skoleholderne var med kun meget få undtagelser det næste halve århundrede folk, som var blevet indskrevet ved universitetet som studenter. Uddannelsesmæssigt stod skoleholderne således ikke tilbage for latinskolernes personale, og var der end dårlige pædagoger iblandt, så var de næppe talrigere end i det system, der havde fungeret før. På den anden side var der selvfølgelig heller ikke tale om, at degneskolerne betød undervisningsmæssige fremskridt. Enkelte steder træffes betegnelsen »Fattigskolen« for degnens skole. Glosen klinger ikke smukt i vore øren, men den klarlægger visse forhold af betydning: Ligesom i latinskolens tid havde skolegangen fortsat et socialt islæt, dels fordi undervisningen var gratis for fattige elever, dels fordi eleverne i et vist beskedent omfang stadig havde småindtægter fra legater og milde gaver. Desuden deltog elever stadig som kor ved kirkelige handlinger; det kan ikke fejle, at de må have haft indtægter deraf. Sådan var det blevet bestemt for Slingerups vedkommende i 1736, og fra Skælskør er der vidnesbyrd om, at sortklædte elever endnu i 1759 varetog kirkesangen. Sådan må situationen også have været i andre byer.

Op til 1740 var der dansk skole i de fleste købstæder. I de reducerede byer i Sjællands stift overlevede kun den danske skole i Kalundborg. Afviklingen af de danske skoler gjorde byerne fattigere på undervisningstilbud. At private skoleholdere drev beskedne virksomheder hist og her, og at velstående folk antog huslærere, ændrer ikke dette forhold.

Sammenfattende må det siges, at skolereduktionen i Sjælland stift blev gennemført, som tiden ønskede det. Det skete konsekvent og danede forbillede for, hvordan skolevæsenet i resten af landet skulle indrettes.

Noter:

1. Landsarkivet for Sjælland, Sjællands bispearkiv (herefter omtalt som SBA), Gruppe C: Indberetninger om de latinske skolers tilstand med biskoppens betænkning, 1732 (herefter: Indberetning 1732). Om skolekommissionens virke i øvrigt, se Carl E. Jørgensen: *Latinskolereduktionen 1740, Uddannelseshistorie 2001* samt *Personalthistorisk Tidsskrift* 1999, s. 67ff.
2. Worm glemte at anføre 12 rdl for en hørreløn i Roskilde og skrev 4 i stedet for 18 rdl for en hørreløn i Helsingør.
3. Rektor Baden i Vordingborg skrev i et fortroligt privatbrev til biskop Worm: »Skønt Deres Højærværdighed ser, at min visse løn kan ikke nær være 200 rdl, så har jeg dog derudi kendt Guds underlige forsyn, at mig sådanne disciple er sendte, som jeg for min å parte flid kunne have noget af, så at jeg med det og (det andet) uvisse af byen har kunnet nå årlig imod 400 rdl«. SBA, Indberetning 1732.
4. Det kongelige Bibliotek, Gammel kongelig Samling 1073 fol: *En Samling af adskilligt hørende til Historiam Academiæ et Scholasticæ*, s. 207.
5. SBA, Indberetning 1732.
6. Datoen fremgår af svarene fra skolerne: SBA, VIIB. Kommissionen for de lærde Skolers Reduktion i Danmark og Norge (herefter: Komm), »Sjælland«; jf. *Fra Arkiv og Museum*, V, 1912-15, s. 616-17.
7. Stiftsøvrighedens skrivelse og kommissionens følgeskrivelse findes som indlæg til forordningen af 17/4 1739. Rigsarkivet, Danske

- Kancelli, Sjællandske Registre (herefter: Sjæll. Reg.) nr. 140.
8. Sjæll. Reg. nr. 354 med indlæg; trykt i: L. Fogtman: *Kongelige Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve* (herefter: Fogtman), IV 1, s. 731f.
 9. SBA, Indberetning 1732, Holbæk 28/6 1732.
 10. Albert Thomsen: Da Holbæk mistede sin latinskole, *Fra Holbæk Amt*, X, 1939, s. 65ff.
 11. *Fra Arkiv og Museum*, V, 1912-15, s. 617-18; Albert Thomsen: *Holbæk Købstads Historie*, 1936f, s. 379; Fogtman, IV 1, s. 735.
 12. SBA, Komm: Forklaring om de angående docentibus i de reducerede Skoler (herefter: »Forklaring«).
 13. SBA, Komm: »Holbæk«, 5/9 1739.
 14. SBA, Kopibog 23 og 27/2 1740.
 15. SBA, Komm: »Holbæk«, 10/11 1739.
 16. SBA, Komm: »Holbæk«, 5/9 1739.
 17. SBA, Komm: »Holbæk«, 8/9 1739.
 18. Albert Thomsen: *Holbæk Købstads Historie*, 1936f, s. 479-81.
 19. SBA, Kopibog 8/3 1740.
 20. *Danske Samlinger for Historie ...* (herefter: Da. Sl.), 2 rk. III, 1873-74, s. 151.
 21. Johs. C. Jessen: Kalundborg skolevæsens historie indtil 1850, *Fra Holbæk Amt* 1954, s. 5ff.
 22. SBA, Komm: »Kalundborg«, 16/5 1739.
 23. SBA, Komm: »Forklaring«.
 24. SBA, Komm: »Kalundborg«, 30/5 1739.
 25. J. Chr. Sixhøj: *Viborg Katedralskoles dimittender* (herefter: Sixhøj), 1962, nr. 927.
 26. SBA Komm: »Kalundborg«, 30/5 1739.
 27. Anders Petersen: *Sjællands Stifts Dagnehistorie*, 1899 (herefter: Petersen: Degne), s. 215.
 28. SBA, Kopibog 27/2 1740.
 29. *Fra Holbæk Amt* 1954, s. 24-25.
 30. Petersen: Degne, s. 85.
 31. Da. Sl., 2 III, s. 154.
 32. Sixhøj nr. 911.
 33. SBA Komm: »Korsør«, 9/7 1739.
 34. SBA Komm: »Korsør«, 28/5 1739.
 35. SBA Komm: »Korsør«, 9/7 1739 med bilag.
 36. SBA, Komm: »Kalundborg«: Abildgaard til Hersleb 22/5 1739, Prom til samme 30/5 1739.
 37. Petersen: Degne, s. 87.
 38. SBA, Komm: »Korsør«, 20/6 1739.
 39. Da. Sl., 2 III, s. 151.
 40. Landsarkivet for Sjælland, Nykøbing Sj. latinskole, Regnskabsbog 1692-1739. Rektors to sønner var kun 7-8 år gamle; de forlod først skolen ved dens lukning og blev begge studenter fra Vordingborg 1743.
 41. Brev fra rektor Wegener til biskoppen, SBA, Komm: »Nykøbing«, 22/9 1739.
 42. SBA, Kopibog 6/2 1740, S. V. Wiberg: *Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, II, 1870 (repr. 1960), s. 438.
 43. SBA, Komm: »Nykøbing«, 28/5 1739.
 44. Petersen: Degne, s. 74.
 45. Petersen: Degne, s. 218.
 46. Da. Sl., 2 III, s. 152.
 47. SBA, Komm: »Næstved«, 20/8 1739.
 48. SBA, Komm: »Forklaring«.
 49. Sjæll. Reg. nr. 140: Indlæg til forordningen af 17/4 1739.
 50. Kongen til stiftsøvrigheden 9/10 1739; indlæg til forordningen af 17/4 1739, Sjæll. Reg. nr. 140.
 51. SBA, Komm: »Næstved«, 29/7 1738, 1/6 og 20/8 1739.
 52. Sixhøj nr. 969.
 53. SBA, Komm: »Næstved«, 1/6 1739.
 54. SBA, Komm: »Næstved«, 1/6 1739.
 55. Landsarkivet for Sjælland, Næstved latinskole, Dokumenter og breve 1643-1806 (21/11 1739 og 21/1 1740).
 56. Født 3/11 1711 som søn af brygger i København Oluf Holm og Ane Hansdatter (gammel håndskreven note i Petersen: Degne, s. 75, hvor han omtales).
 57. SBA, Komm: »Næstved«, 1/6 1739.
 58. Rasmus Nielsen: *Næstved Købstads Historie*, IV, 1932, s. 195.
 59. Petersen: Degne, s. 75.
 60. Da. Sl., 2 III, s. 150.
 61. Petersen: Degne, s. 219-20.
 62. SBA, Komm: »Præstø«, 26/5 1739.
 63. SBA, Komm: »Præstø«, 16/5 1739.
 64. SBA, Komm: »Præstø«, 21/5 1739 med bilag; Petersen: Degne, s. 28.
 65. N. V. Nielsen: *Præstø Købstads og Klosters Historie*, 1899, s. 349ff.
 66. Da. Sl., 2 III, s. 154.
 67. Petersen: Degne, s. 222.
 68. SBA, Komm: »Ringsted«, 20/8 1739, indlæg til Sjæll. Reg. nr. 354, 9/10 1739.
 69. SBA, Komm: »Ringsted«, 28/5 1739.
 70. SBA, Komm: »Ringsted«, 20/8 1739 og 16/3 1740.
 71. Petersen: Degne, s. 222.
 72. SBA, Kopibog 8/3 1740.
 73. Da. Sl., 2 III, s. 149-50.
 74. Erling Petersen: *Latinskoleliv i Skælskør, Årbog for historisk samfund for Sorø amt*, 1992, s. 53ff.
 75. SBA, Komm: »Skælskør«, 29/5 1739.
 76. SBA, Komm: »Skælskør«, 13/10 1739.
 77. SBA, Kopibog 6/2 og 8/3 1740.
 78. P. Friis Edvardsen: *En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstads gamle og nu værende Tilstand ...* 1759 (repr. 1983), s. 330-35; Petersen: Degne, s. 224.
 79. Da. Sl., 2 III, s. 156.
 80. SBA, Kopibog 8/3 1740.
 81. SBA, Kopibog 1736, »Resolutioner«, s. 43ff.
 82. SBA, Kopibog 1736, »Resolutioner«, s. 201.
 83. SBA, Kopibog 1736, s. 347-50.
 84. Kylling henvendte sig i maj 1740 til biskop Hersleb og bad om »noget at leve af«, for-

- mentlig i håb om et skoleembede, men fik som svar, at det ikke var muligt. SBA, Kopibog 7/5 1740.
85. SBA, Kopibog 1736, s. 309, jf. s. 289-92.
86. SBA, Kopibog 1736, s. 333.
87. Arne Sundbo: *Frederikssunds og Købstaden Slangerups Historie*, I, 1931, s. 214-221.
88. Da. Sl., 2 III, s. 151.
89. SBA, »Indberetninger 1732«, 26/6 1732 og Komm: »Store Heddinge«, 21/5 1739.
90. Landsarkivet for Sjælland, Rønne Statsskole, Regnskabsbog 1715-1807, s. 44.
91. SBA, Indberetning 1732.
92. SBA, Kopibog 27/2 1740.

Carl E. Jørgensen, f. 1930, cand. mag. i historie og dansk, tidligere rektor for Fredericia Gymnasium. Har skrevet bøger og artikler om skolehistoriske og posthistoriske emner. Senest er de lokale konsekvenser af den omfattende skolereduktion i 1740 blevet undersøgt og resultaterne publiceret i *Persønshistorisk Tidsskrift* (Ribe stift 1997, Fyn og Lolland-Falsters stift 1999), *Vejle Amts Årbog* 1994 (Vejle), *Århus Stifts Årbog* 1998 (Århus stift), *Fra Viborg Amt* 1999 (Viborg stift) og *Vendsyssel Årbog* 2000 (Ålborg stift). En større sammenfatende artikel kommer i *Uddannelseshistorie* 2001. Adresse: Regulusvænget 1, 7000 Fredericia; e-mail: carl.jorgensen@vip.cybercity.dk

Småstykker

– om udgivelsen af Dansk Kvindebiografisk Leksikon

Af Grethe Ilsøe

Dansk Kvindebiografisk Leksikon *består af tre bind med alfabetisk ordnede biografier og et supplementsbind (bd. 4), som indeholder oversigter og temaartikler der trækker hovedlinjer og detaljer frem i det store danmarksbillede. Første og sidste bind udkom i 2000, bind 2 og 3 i 2001. Værket anmeldes samlet i næste nummer af Personalhistorisk Tidsskrift.*

Baggrund

I takt med forskningens og almenhedens stigende interesse for kvinde- og ligestillings spørgsmål er behovet for biografiske og personalhistoriske oplysninger om danske kvinder i fortid og nutid vokset markant. Den stigende efterspørgsel af data er baggrunden for initiativet til udarbejdelsen af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (DKL) som et nationalbiografisk værk. DKL kan dermed betragtes som en udbygning og delrevision af *Dansk Biografisk Leksikon*, hvis 3 udgaver i alt omfatter ca. 20.000 personer, heraf 5% kvinder. DKL biograferer godt 1.900 kvinder. 1.200 er nyoptag.

Initiativgruppen

Initiativet blev i 1991 taget af forskere fra KVINFO, Kvindehistorisk Samling (KS) på Statsbiblioteket i Århus, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA), Landsarkivet for Sjælland, Det Kongelige Bibliotek, Cekvina og Danmarks Lærerhøjskole. De overordnede målsætninger for DKL skulle være: integrering og formidling af nye forskningsresultater primært inden for kvindeforskningen, samt et videnskabeligt niveau svarende til niveauet i *Dansk Biografisk Leksikon*.

Pilotprojekt

I forbindelse med en analyse af genrebegreb og optagelseskriterier i en række udenlandske kvindebiografiske leksika iværksattes et pilotprojekt, der dækkede 1920'erne og blev publiceret 1994 i *Når baner brydes. Et pi-*

lotprojekt til *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. 1920'erne blev valgt som projektperiode, fordi der her med baggrund i kvindernes valgret i 1915 og loven fra 1921 om lige adgang for kvinder og mænd til offentlige stillinger skete afgørende ændringer i kvindernes samfundsmæssige position. Projektet gav mulighed for dels at skønne over leksikonets totale omfang, dels at formulere optagelseskriterierne og at gøre forsøg med indarbejdelse af de specielle kvindevilkår i en række prøvebiografier. Endelig opnåede man gennem projektarbejdet at få overblik over kilde- og forskningssituationen på en række centrale områder som den offentlige sektor, arbejderbevægelsen og kvindebevægelsen.

Database

I forbindelse med afslutningen af pilotprojektet ydede Carlsbergfondet en toårig bevilling på 2 mill. kr. til opbygning af en personalhistorisk database over betydningsfulde kvinder fra perioden 1850 til i dag. Hensigten var at skabe både et arbejdsredskab for den kommende leksikonredaktion og et redskab for forskere, der er interesseret i perioden 1850 og frem. Basen indeholder nu ca. 6.000 poster, der er søgbare på KVIN-FO, KS og ABA. I sommeren 2000 er basen med Kulturministeriets og Carlsbergfondets godkendelse overdraget til Statsbiblioteket i Århus, der har påtaget sig at ajour- og videreføre basen i det omfang, man kan skaffe midler til opgaven.

Bevilling og redaktion

I 1996 fik initiativgruppen, der nu konstitueredes som Komitéen til Udgivelse af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, den endelige bevilling fra Carlsbergfondet, Kulturministeriet, Statens Humanistiske Forskningsråd og Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd på i alt 11,5 mill. kr. November 1996 påbegyndte redaktionen arbejdet, der afsluttedes april 2000. 30 fagkyndige konsulenter og 450 forfattere har været tilknyttet projektet. De færøske og grønlandske konsulenter har desuden fungeret som eksterne redaktioner.

Optagelseskriterier

Ligesom i *Dansk Biografisk Leksikon* er det grundlæggende optagelseskriterium i DKL, at den biograferede har ydet en for sin tid væsentlig indsats i det danske samfund. Ministerudnævnelse er eneste automatiske optagelseskriterium. Da den kvindelige karriere langt op i 1900-tallet må opfattes som et normbrud, er der ved optaget inden for alle samfundsområder lagt vægt på pionérstatus. Takket være den omfattende kvinde- og kønsforskning, der har fundet sted siden 1970'erne og som i



Forsiden af bd. 4, *Alle Tiders Danske Kvinder*: Det er et pressefoto 1954 af den cigaretrygende handelsminister Lis Groes, der danner baggrund for billederne af dronning Margrete Sambiria fra ca. 1280, biskop Lise-Lotte Rebel ved indsættelsen 1995, hjemmestrikkerske og klokker på Danebod Højskole Kirsten »Kimer« i egen kreation 1932, maleren Anna Ancher (u.å.) samt forsiden på Rødstrømpebevægelsens blad *Kvinder* 23/1979. Foto Rosinante Forlag.

høj grad har fokuseret på kvindeuddannelse og kvindeorganisering, er det således kvinderne fra pionérgenerationerne i ligestillingskampen, der tegner sig for ca. halvdelen af de 1.200 nyoptag.

Ny persondataviden

Ud fra den betragtning, at fødsler og yngelpleje udgør et basalt element i kvinders tilværelse generelt og har betydning for karrierestart og –forløb, medtager DKL som noget nyt oplysninger om den biograferedes børn i det indledende genealogiske afsnit (det såkaldte »hoved«). Som yderligere nyt medtager DKL data om forskellige samlivsformer, for pionérgenerationerne vil det typisk være bofællesskab med en eller flere andre kvinder, som oftest kolleger, for de senere generationer papirløst ægteskab.

Tids- og forståelsesrammen

DKL søger i højere grad end hidtil at indskrive de biograferede i deres egen tids- og forståelsesramme. Det giver mulighed for en nuanceret personskildring og for en perspektiveret beskrivelse og vurdering af den individuelle indsats. Hvad angår de knapt 800 kvinder i DKL, som tidligere er biograferet i *Dansk Biografisk Leksikon*, har det været væsentligt for redaktionen at sikre ny research og nye relevante perspektiver i en revurdering af de pågældende. Til yderligere markering af sammenhængen mellem tidens vilkår og den enkeltes liv og værk er der til det individbaserede leksikon udarbejdet et supplementsbind (bd. 4) *Alle tiders danske kvinder*. Heri videregives i oversigter og tematiske artikler den tværgående viden, der er akkumuleret under redaktionsarbejdet.

Personalhistorisk forskning og DKL

De sidste 25 års historieforskning har givet kraftig næring til DKL. Centralt står naturligvis personalhistorien. Det er især væsentligt, at edb-teknikken har muliggjort en systematiseret tilgængeliggørelse af kirkebøgers og folketællingers basale persondataindhold. Herved er ikke blot genealogien og den slægtshistoriske forskning blevet styrket, men også den historiske demografi, der benytter sig af familierekonstitution, dvs. genskabelse af familiemønstret: giftermål, fødsler, død. Inden for biografien er der ligeledes foregået en markant forskningsmæssig fornyelse. Det gælder især den klassiske, kildebaserede monografi, der samtidig er blevet genstand for stor faglig debat, men også den kollektive biografi (gruppebiografi), hvis forskningsfelt er under stadig udvidelse.

Målet nået

Gennem næsten ti års ihærdig indsats er det således lykkedes at skabe et videnskabeligt funderet værk, der på mange måder fornyer den biografiske genre, og det er lykkedes at skabe et værk, der synliggør kvinder og deres indsats.

Studerende fra Danmark-Norge ved Collegium illustre i Tübingen

Af Vello Helk

Det fyrstelige kollegium – *Collegium illustre* – i Tübingen har tidligere været genstand for danske forskeres opmærksomhed. I 1923 publicerede Henny Glarbo en oversigt over kollegiets historie og beskrev dets funktion.¹ I et afsluttende afsnit gav hun en oversigt over danske og slesvig-holstenske studenter ved kollegiet. Hun støttede sig i det væsentlige på universitetsmatriklen og henviste til et tidligere publiceret uddrag om danske studenter.² Dog tilføjede hun, at da kollegiets statutter af 1601 bestemmer, at kollegiaterne ikke måtte aflægge ed til universitetets rektor, men kun til *ephorus*, har kollegiaterne ikke samtidig kunnet være indskrevet begge steder; de har sandsynligvis været indskrevet ved universitetet enten før eller efter deres ophold på kollegiet. Derfor kan man ikke fra universitetsmatriklen slutte, hvem der har studeret ved kollegiet, hvis egen matrikel fra den første periode desværre er gået tabt – den eksisterer først fra 1648. Hun nævner dog, at der omtales 4 fyrstelige og 1 adelig person fra Danmark eller Holsten i en bog fra 1627, som indeholder en beskrivelse af de allerfornemste kollegiater. Derfor henvender hun sig til andre kilder: ligprædikener, stambøger o.l. og oplyser, at hun dér har fundet 36 navne, deraf i Frans Rosenbergs rejsealbum alene 12 danske og holstenske adelsmænd, der betegnede sig som boende på kollegiet.

Den omtalte bog fra 1627 er Jacob Ramslers *Blumen des Fürstlichen Collegii zu Tübingen, das ist kurze Verzeichnus darin aller hohen und edlen Standts Personen, die in disem Collegio gepflanzt, erwachsen, durch angeborne Wappen unterschieden, mit kurzem Jahr Register*.³ Forfatteren var borger i Tübingen, af profession maler, og i sin bog har han forevigt våbnerne for de standspersoner, der har virket eller studeret ved kollegiet. Et nærmere studium af dette værk afslører, at det indeholder mange flere navne fra det danske monarki.

Bogen er inddelt efter stænder og begynder naturligtvis med fyrsterne, blandt dem fire holstenske (Philip og Albert 7.7.1599, Johan Georg 1610 og Joachim Ernst 25.8.1610). Dernæst følger grever, friherrer, overhofmestre for kollegiet, hofmestre for fyrstelige personer og endelig inden- og udenlandske adelspersoner. Fortegnelsen går fra 7.6.1594

til 23.8.1627 og indeholder 22 danske og 7 slesvig-holstenske adelige. Deres ophold i Tübingen har naturligvis været kendt fra andre kilder, navnlig gennem stambøgerne, men her får vi tidspunktet for deres optagelse på kollegiet.

Endnu mere interessant er imidlertid et tillæg med navne på præceptorerne, inddelt i den ovennævnte rækkefølge. Under adelspræceptorer anføres 12 personer, der har virket som studievejledere for danske adelige; de slesvig-holstenske adelige er repræsenteret med 6 præceptorer. Blandt de danske studenter er der to, som ikke forekommer i andre matricler. Den første er *Laurids Adersen* fra Ribe, præceptor hos *Christen, Christopher* og *Otte Skeel*, der alle blev optaget den 14.9.1619. Han omtales uden navns nævnelser i ligprædikenerne over hans elever, og hans identitet afsløres heller ikke i Christen Skeels rejseberetning,⁴ men Ramslers bog giver os altså den manglende oplysning. Her er tale om en student fra Ribe, der i 1611 blev ansat som præceptor for biskop Peder Hege-lunds søn Søren. I 1612 blev han hører ved Ribe Katedralskole, og 31.3.1615 findes han blandt de indskrevne ved Københavns Universitet. Den 23.2.1619 rejste han med brødrene Skeel til Tyskland og kom efter et kortere ophold i Giessen til Tübingen. Her døde han imidlertid kort efter, ifølge Ramslers oplysninger i 1620.⁵ Hans elevs forældre sørgede for en ny præceptor, nemlig *Jacob Sperling*, der dog ifølge Ramsler overtog hvervet allerede i 1619. Han var i maj blevet immatrikuleret ved universitetet og kunne altså let overtage sit nye hverv.⁶ Den anden er den senere biskop i Bergen *Ludvig Hansen Munthe*, der i 1622 var i Tübingen som præceptor hos *Otte, Henrik* og *Holger Lindenov*.⁷

Nedenfor meddeles på grundlag af Ramslers bog oplysningerne om danske og norske studerende ved det fyrstelige kollegium, idet præceptorerne anføres sammen med deres elever:⁸

- | | | |
|------|-------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1604 | 07.10 | Frederik og Cai Rantzau, med præceptor Marcus Lüders, fra 1607 Nicolaus Eggebrecht. |
| 1612 | 27.04 | Gregers Krabbe [hos Ramsler Georg K.], med præceptor Hans Lauridsen Blix fra Trondheim. |
| 1613 | 02.04 | Knud, Eiler og Henrik Gyldenstjerne, med præceptor Hans Wandal (alle immatrikuleret ved universitetet 4.10.1607). |
| 1617 | 08.10 | Eiler Krafse, med præceptor Joh. Vesters I.V.D. [Johan Sylvester fra Flensborg, dr.jur., advokat og hofråd i Plön, se Achelis nr. 888]. |
| 1617 | 10.11 | Hans Barnekow, med præceptor Melchior Specht fra Lausitz (d. i Tübingen 1618). |

- 1618 08.05 Henrik og Poul Ramel, med præceptor Martin Persæus fra Pommern.
- 1618 04.06 Oluf Starchoff og Iver Krabbe, med præceptor Frans Nielsen Rosenberg.
- 1619 14.12 Christen, Otte og Christopher Skeel [sidstnævnte hos Ramsler d. 1623, rigtigt 1622], med præceptor Laurids Adersen (d. 1620), senere Jacob Sperling (immatrikuleret ved universitetet 14.5.1619).
- 1619 14.12 Christopher og Axel Juul, med præceptor Hans Nielsen Thorup.
- 1620 10.05 Niels, Erik og Eiler Lykke, med præceptor Johannes Petraftonanus.
- 1622 20.10 Otto, Henrik og Holger Lindenov, med præceptor Ludvig Hansen Munthe.

Et efterspil – en kollegieelev fra Helsingør

Et for nylig publiceret stambogskatalog fra *Württembergische Landesbibliothek* i Stuttgart har ført os på sporet af en elev ved kollegiet, født af tyske forældre i Helsingør. I sommeren 1612 foretog Hans Bernhard von Hochberg, der siden 1607 opholdt sig i Tübingen, en rejse til København. Det eneste vidnesbyrd herom er en indførsel den 13. juli af Nicolaus Bouwinghausen von Wallmerode – på latin, fransk og italiensk.⁹

Det viser sig, at der eksisterer en trykt ligprædiken over ham.¹⁰ Deri oplyses, at han blev født den 11. oktober 1591 i Helsingør. Hans far var Konrad Bouwinghausen von Wallmerode, søn af fyrstelig markgrevelig badisk, senere württembergisk råd Hermann Bouwinghausen von Wallmerode og fru Mechtilde, født von Bühl. Moderen hed Anna, datter af Georg Maar af den urgamle skotske adelige slægt, herrer til Ardo og Douglas, kaldet Dalkeht, og fru Margret, født Forsis, fra Skotland.¹¹

Den unge Nicolaus havde ifølge ligprædikenen begyndt sin skolegang ved den kongelige skole i Danmark. Han findes også optaget under borgerlige elever i Sorø 1600.¹² Derefter blev han sendt til universitetet i Tübingen, hvor han blev indskrevet 29. juli 1607.¹³ Senere findes han hos Ramsler blandt eleverne i det fyrstelige collegium, optaget under adelige 14. juli 1609, med Johann Bernhard Epp som præceptor.

Hans ligprædiken oplyser endvidere, at begge hans forældre var døde i 1611, hvorfor hans bedstefar Hermann von Bouwinghausen havde sendt ham til Danmark for at hente sine yngre søskende, som ikke havde anden familie i Danmark. Måske har Hans Bernhard von Hochberg ledsaget den unge mand til Danmark. Stambogsindførslen kan i så fald være en afskedshilsen. Det tog nemlig sin tid at få ordnet skiftet efter

forældrene. Den 23. marts 1613 skrev kongen til borgmestre og råd i Helsingør, at de skulle være Nicolaus Bouwinckhausen og hans søskende behjælpelige med at afslutte skiftet.¹⁴

Derefter studerede den unge mand yderligere to år ved det fyrstelige kollegium, i 1615 blev han sendt til Frankrig, derfra til Italien. Efter hjemkomsten i 1617 valgte han militærvejen. Han tog til Holland, hvor oberst, greve Ludwig von Löwenstein, havde hvervet 3.000 mand til Venedigs tjeneste. Med dem sejlede han 17. oktober 1618 fra Delfzijl og ankom 19. januar 1619 til Venedig. Da krigen i Italien stiltede af, tog han hjem og trådte i tjeneste hos hertug Johann Friedrich af Württemberg, der gav ham kommandoen over en afdeling fodfolk. På grund af den overståede besværlige rejse var han dog ikke helt rask, og efter en indsats ved fronten i Pfalz indhentede døden ham den 13. marts 1621 i Stuttgart.

I hans ligprædiken lægges vægt på hans adelige afstamning, og det nævnes ikke, at hans far fra 1594 var rådmænd og fra 1604 borgmester i Helsingør.¹⁵ I Danmark talte denne adel dog ikke, selv i Sorø kunne han kun optages blandt de borgerlige elever. I Tübingen regnedes han dog for en adelsmand, med sit våben og sin præceptor. Han stammede fra en gammel rhinlandsk adelslægt, som især gjorde sig bemærket i württembergisk tjeneste. Hos Ramsler ser vi som hans våben tre røde roser.¹⁶

Noter:

1. Henny Glarbo: *En adelskole i det 16. og 17. Aarhundrede – Collegium illustre i Tübingen*, København 1923.
2. Niels Munk Plum i *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk., V, 1910, s. 246-253.
3. I det kopieksempel fra universitetsbiblioteket i Tübingen, som jeg modtog i 1982, mangler siderne 25 (med navne fra 1602-1606), 35 (1622-1623) og 38, men disse fik jeg i maj 2000 gennem fru Ingeborg Krekler fra landsbiblioteket i Stuttgart.
4. *Christen Skeels resedagbok 1619-1627*, utg. af Lenart Tomner, Malmö 1961.
5. Vello Helk: *Dansk-norske studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, Odense 1987, s. 146.
6. Smst., s. 386.
7. Smst., s. 321.
8. Nærmere oplysninger om de enkelte findes i studentermatriklen (se ovf. note 5).
9. *Stambücher bis 1625*, beskrieben von Ingeborg Krekler (*Die Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart. Sonderreihe. III Band*), Wiesbaden 1999, s. 146. En særlig tak til fru Ingeborg Krekler, der venligt har forsynet mig med kopier af materialet om eleven fra Helsingør.
10. Erhard Weinmann: *Christliche LeichPredigt Bey der Begräbnuß deß Weiland Wol-Edlen und Gestrengen Nicolai Buwninghausen von Walmerod...*, Stuttgart 1621 (Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, Sign. Fam. Pr. 2495 – kopi stillet til rådighed af fru Ingeborg Krekler).
11. Douglas-familien er nu fordelt på fire linier: Angus, Douglas, Hamilton og Morton; «Dalkeith» er naturligvis Dalkeith (brev fra professor Thomas Riis, 26.9.2000). Hos Thomas Riis: *Should Auld Acquittance... Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*, bd. 2, 1988, s. 154 nævnes 1621-28 i Helsingør en købmand Andrew Maar (tak til Sigurd Rambusch for undersøgelse og kopier).
12. Torben Glahn: *Soraner-Biografier 1584-1737*, 1987, s. 117 (Claudius Bovinckhusen Helsingør).
13. *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, Bd. 2 (1600-1710), bearb. v. Albert Bürk u. Wilhelm Wille. Tübingen 1953-54, nr. 17944: «Nicolaus Buwninghausen de Walmenrod sti-

- pulata manu promisit et [følger nr. 17945] Jeronymus Gre Francus præceptor«.
14. *Kancelliets Brevbøger 1609-1615*, udg. af L. Laur-
sen, 1916, s. 576.
 15. V. Hostrup Schultz: *Helsingørs Embeds- og Be-
stillingsmænd*, 1906, s. 5. 19.8.1604 beordrede
kongen ham udnævnt til borgmester (*Kancel-
liets Brevbøger 1603-1608*, 1915, s. 185). Både
han og hans hustru døde 18.8.1611. Sidst-
nævnte var ifølge Hostrup Schultz (s. 4) dat-
ter af Jørgen Maer, rådmand 1566, borgme-
ster 1578 til sin død 1595, gift med Margrethe
Willumsdatter.
 16. Fr. Cast: *Historisches und genealogisches Adels-
buch des Königreichs Württemberg*, Stuttgart
1839, s. 154-157 (med beskrivelse af slægtens
firdelte våben); Ernst Heinrich Kneschke:
Neues allgemeines deutsches Adels-Lexicon, Nach-
druck der Ausgabe Leipzig 1859-1870, Bd. 1,
Leipzig 1929, s. 604-605; Walther Pfeilsticker:
Neues württembergisches Dienerbuch, Bd. 1-3,
Stuttgart 1957-1974, § 1494.

Danske og norske studerende i Halle 1692-1741 – et supplement

Af Vello Helk

I *Personalhistorisk Tidsskrift* 1996 (s. 63-71) publicerede jeg på grundlag af den trykte matrikel en liste over danske og norske studerende ved universitetet i Halle 1692-1741. Nu er der imidlertid udkommet en matrikel over vajsenhuselever i de Franckeske stiftelser (»*Man hatte von ihm gute Hoffnung...*«. *Das Waisenalbum der Franckeschen Stiftungen 1695-1749*. Herausgegeben von Juliane Jacobi und Thomas J. Müller-Bahlke/Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien, herausgegeben von den Franckeschen Stiftungen zu Halle, Bd. 3, Tübingen 1998, 422 s.). Det er en enestående kildeudgave om pietismen i Halle. I den anførte periode optoges i vajsenuset i Halle 2144 børn (1622 drenge og 522 piger). Denne matrikel indeholder foruden elevens navne oplysninger om de enkeltes fødselsår (ofte med dato), hjemsted, forældres profession (ofte også faderens navn), tidspunktet for indtagelsen, placering i skolen og senere skæbne med en kort personlig karakteristik.

Den indeholder kun to danskere, hvoraf den ene, *Johann Harder*, er med i den tidligere publicerede liste. I vajsenuhmatriklen står han som nr. 600 (s. 100): fra Danmark, født 7.7.1705, fader kancellist Theodor (Harder), optaget den 21.7.1716 og placeret i latinskolens 5. klasse. Den 13. april 1724 blev han dimitteret til universitetet, men døde allerede 9.7.1726 (kl. 9 om morgenen). Han havde opført sig vel, således at man – som matriklens titel udtrykker det – havde haft gode forhåbninger til ham.

Den anden – *Andreas Jensen* – søn af en københavnsk lærredsbleger (Leinwandsbleicher), født 1689, optaget 1698, kunne ved optagelsen ikke rigtigt tale tysk. Han kom i 1706 til skolens manufaktur for at lære strømpevævning. Han ønskede dog ikke at gå til den mester, som Francke sendte ham til, men foretrak en anden. Hans karakteristik virker selvmodsigende: stille og lydlig, var meget vranten (mürrisch) ulydig og egensindig (nr. 105, s. 18).

Der var heller ikke mange fra Slesvig-Holsten. Fra Haderslev kom i november 1740 badskærersønnen *Johan Gottfried August Fernau* (f. 1726), der i april 1742 blev sendt til en skrædder i Glaucha, med middelmådig karakteristik (nr. 1283, s. 210). Fra Slesvig optoges endvidere 27.4.1723

apotekersønnen *Christian Detlev Thamm*, den senere pastor i Hansühn, der 12.10.1724 med rosende vidnesbyrd blev dimitteret til universitetet (nr. 792, s. 134; hos Achelis (*Matrikel der schleswigschen Studenten 1517-1864*, 1966) nr. 5066 med fødselsdatoen 6.3., her 9.3.1706).

Fra Kiel kom 7.10.1721 advokatsønnen *Johann Heinrich Tielke* (f. 3.3.1706), der rejste hjem i maj 1724 (nr. 743, s. 125) og 2.9.1745 kaptajnsønnen *Johann Friedrich Dietrichs* (f. 1736), der døde 9.9.1747 (nr. 1473, s. 245). En anden kaptajnsøn, *Jacob Friedrich Meisterlin*, blev optaget i september 1701, med Glückstadt som hjemsted (nr. 195, s. 33). I juli 1707 blev han dimitteret til universitetet, i hvis matrikel han anføres at stamme fra Flensborg. Senere blev han pastor i Breklum. Ifølge Achelis (nr. 4424) var han dog født i Krempe. Samtidig med ham optoges hans yngre bror *Johann Carl Meisterlin*, der angives at være født 1690 »Kremp bey Coppenhagen«, et tegn på geografisk forvirring. Denne meget ulydige og trodsige dreng blev i maj 1706 sendt til Amsterdam for at lære apotekerfag (nr. 196, s. 34).

Fra Altenkrempe kom i april 1720 pastorsønnen *Otto Wilhelm Hildermann* (f. 27.9.1700), der 16.4.1721 blev dimitteret til universitetet. Derefter står der ved denne stille, lydige og ordentlige elev et kors, som tyder på, at han døde kort efter (nr. 699, s. 118).

Også Altona er repræsenteret, med en pige: litteratdatteren *Johanna Dorothea Elisabeth Cronin* (f. 1730), optaget på faderens anmodning 10.6.1744, hun kunne knap nok læse. Hun kom i april 1746 til fru magister Körber og fik karakteristikken: »hat der Gnade nicht völlig Raum gegeben« (nr. 2092, s. 351).

Af de andre vajsenshusbørn blev *Michael Kämpffer*, daglejersøn fra Altstädt (f. 1684), optaget 29.4.1697, sendt til København 14.3.1704 for at undervise en gehejmeråds børn og fortsætte sine studier (nr. 76, s. 13). Den tyske præst på Vallø Hermann Schwarz anbefalede i 1739 en slægtning fra Minden (*Gerhardt Schwarz*) til optagelse (nr. 1245, s. 202).

Danske og norske studerende ved universitetet i Halle 1742-1752

Af Vello Helk

I *Personalhistorik Tidsskrift* 1996 (s. 63-71) publicerede jeg på grundlag af den trykte matrikeludgave en fortegnelse over danske og norske studerende i Halle 1692-1741. Nu har man påbegyndt arbejdet med et nyt matrikelbind, omfattende tiden 1742-1752. For at få supplerende oplysninger og undgå fejl har udgiveren Charlotte Preuss sendt mig en liste over danske, norske og nordslesvigske studenter. Ved hjælp af denne bliver det muligt at fortsætte, korrigere og supplere L. Daaes gamle liste, som slutter 1744 (*Kirkehistoriske Samlinger*, 4. Rk. IV. Bd., 1895-97, s. 126-132).

Listen indeholder 42 dansk-norske navne, med oplysninger om indskrivning af 24 danske studenter, hvis immatrikulation i Halle for nogles vedkommende har været kendt, men nu bliver bekræftet. To af dem, *Schack Brocktorff* (9.6.1745) og *Peter Brandt* (9.5.1749), er ikke med i min matrikel over studerende i udlandet (*Dansk-norske studierejser 1661-1813*, II, 1991). Desuden har *Joannes Schau* fra Højer 17.4.1747 betegnet sig som »Danus«.

De nordslesvigske studenter er alle på nær en enkelt registreret hos Thomas Otto Achelis' *Matrikel der schleswigschen Studenten 1517-1864* (1966-67) og medtages ikke her. Der mangler *Christianus Jacobaeus* fra Tønder, indskrevet 12.9.1742 som teologistuderende.

Alle 7 norske studenter er korrekt noteret i Th. O. Achelis' uddrag (*Norsk Slektshistorisk Tidsskrift* 1931, s. 237-239), men de medtages her for at bevare kontinuiteten i mine matrikelstudier.

I min tidligere statistik (*Dansk-norske studierejser 1661-1813*, I, 1991, s. 84) er Halle i tiåret 1741-50 opført med 22 dansk-norske studerende og var på andenpladsen efter Jena med 23 navne i matriklen. Nu er dette antal mere end fordoblet: med 47 navne indtager universitetet i Halle i denne periode en ubestridt førsteplads, med kulminationen 1742, da 16 dansk-norske studenter blev indskrevet. Halle var i denne periode det bedst besøgte lutherske universitet i Tyskland og havde gode kontakter til Danmark.

Nedenfor anføres disse navne i kronologisk orden, i skarp parentes er der sidehenvisning til ovennævnte matrikel med yderligere oplysninger om de enkelte studenter.

- 1742 05.04 Faedder Holst, Hafniensis, theol. [Helk 148, i tidligere uddrag under 1741].
- 17.04 Nicolaus Zeuthen, Ottonia Danus, theol. [Helk 284].
- 19.04 Christophorus Wöldike, Helsingora-Danus, theol. [Helk 284].
- 19.04 Joachimus Cretschmer, Haunia-Danus, theol. [Helk 98, i tidligere uddrag under 1741].
- 28.04 Boetius Hagen, Nidrosia Norvegus, theol. [Helk 130].
- 28.04 Johannes Ernestus Gunnerus, Christiania Norveg., theol. [Helk 127].
- 28.04 Henricus Mejerus, Nidrosia Norveg., theol. [Helk 192].
- 28.04 Hans Thorsen, Ottonia-Danus, iur. [Helk 263, i tidligere uddrag 21.4].
- 05.05 Jonas Ramus, Copenhagen, iur. [Helk 218, i tidligere uddrag 2.5].
- 28.07 Janus Place, Hafnia-Danus, iur. [Helk 212].
- 07.08 Olaus Giles de Batta, Norvega, iur. [Helk 67].
- 18.09 Nicolaus Julbye, Hafnia Danus, theol. [Helk 162].
- 27.09 Nicolaus Hofmannus, Hafnia Danus, theol. [Helk 145].
- 18.10 T. E. F. de Finck, Danus, iur. [Theodosius Ernst Friedrich von Finecke, Helk 110].
- 24.11 Niels Randulff With, Saellando-Danus, theol. [Helk 281].
- 11.12 Petrus Nicolaus Nyegaard, Hauniensis, med. [adlet Gartenberg, Helk 120].
- 1743 08.02 Theocarus Conradus Obenhausen, Hafnia-Danus, iur. [Helk 206].
- 05.09 Fridericus Christianus Sevel, Havnia Danus, iur. [Helk 246, i tidligere uddrag 21.10.1701!].
- 1744 11.05 Nicolaus Reich, Hafnia Danus, theol. [Helk 221].
- 11.05 Albertus Christophorus Holst, Cimbria Danus, theol. [Helk 148].
- 22.10 Johan Christopher von Weyse, Havniensis, iur. [Helk 277].
- 1745 06.04 Wilhelmus Mathiae Neergaard, Cimbria Danus, theol. [Helk 204].
- 09.06 Schack a Brocktorff, Danus, iur. [1724-84, t. friherreskabets Scheelenborg, kammerherre, hvid ridder (*Danmarks Adels Aarbog* 1936, II, s. 49). Immatrikuleret i København 15.12.1744, rejsepas 7.5.1745, med hovmester og tjener (Rigsarkivet, Patenten 1745, s. 463 ff.)].

- 1746 05.05 Henricus Joachimus Stolpe, Danus, theol. [Helk 256].
 03.10 Lauritz Benzon, Hafniensis Danus, theol. [Helk 70].
 03.10 Gerhard Carstensen, Hafniensis Danus, theol. [Helk 92].
- 1747 05.04 Christophorus Nannestad, Havniensis, theol. [Helk 203].
 05.04 Nicolaus Nannestad, Havniensis, theol. [Helk 203].
 18.04 Johann Friderich Conradi, Haffnia Danus, theol. [Helk 97].
 25.05 Henrichus Stoltenberg, Norvagicus, theol. [Helk 256].
- 1748 12.09 En[e]vold Berregaard Lugge, Hafniensis, iur. [Helk 183].
 22.10 Johannes de Statteman, Haffniensis, theol. [Helk 253].
 30.10 Fridericus Christianus Frankenau, Hafnia Danus, theol. [Helk 114].
- 1749 09.05 Peter Brandt, Havniensis Danus, iur. [1723-61, vicelandsdommer i Lolland og Falster, halvbror til Enevold B. (*Danmarks Adels Aarbog 1919*, s. 495)].
 09.10 Janus Kirckerup, Haffniensis, theol. [Helk 165].
 14.10 Christianus Schnabel, philos. Magister, Hafniensis, theol. [Helk 237].
- 1750 30.04 Johannes Schack Kraglund, Cimbro Danus, theol. [Helk 169].
 12.05 Jørgen Mathiesen, Norvagus, iur. [Helk 189].
 12.05 Johannes Henricus Mathiesen, Norvagus, med. [Helk 189].
 28.09 Georgius Wilhelmus Barfoed, Hafnia Danus, theol. [Helk 65].
 28.09 Jacobus Wöldike, Helsingora Danus, theol. [Helk 284].
 24.10 Casp. Christoph. Hoënnia-Danus, theol. [Casper Christopher Hoe, Helk 144].

Orientering

Generalforsamling 2001

Samfundets ordinære generalforsamling blev holdt torsdag den 26. april 2001 kl. 19.00 på Rigsarkivet.

1. Valg af dirigent
2. Bestyrelsens beretning
3. Regnskab og fastsættelse af kontingent
4. Valg
5. Eventuelt

Formanden bød velkommen til generalforsamlingen. Bestyrelsen foreslog ambassadør Villads Villadsen valgt som dirigent, det blev vedtaget med akklamation. Dirigenten erklærede generalforsamlingen for lovlig i henhold til lovene.

Derefter aflagde formanden beretning for året 2000:

Bestyrelsens beretning

Sidste år kunne vi fortælle om publikationer, som vi ville søge at realisere, og vi er lykkeligvis i den situation, at vi nu kan fortælle at vi er godt på vej. I 2000 udgav Samfundet Ole Degns publikation *Borgere og bybefolkning* med undertitlen »Vejledning i kilder og litteratur«. Bogen inspirerer til tilsvarende publikationer for andre samfundsklasser, så det er »bare« at finde tilsvarende kompetente forfattere.

En anden af de planlagte publikationer *Mig og mine – en slægtshistorisk studiebog for børn*, ved Charlotte Jensen, er sendt til trykkeriet for kort tid siden og vil snart se dagens lys. Vi regner med at kunne udsende tilbud ultimo maj 2001. Vi har præsenteret idéoplæg og projekt for Undervisningsministeriet, og i maj 2000 har man kvitteret med tilsagn om tilskud på 74.000 kr. Det er flot.

Den tredje publikation har vi talt om i nogle år, nemlig et navneregister til den lange række af *Personalthistorisk Tidsskrift* fra 1880 til nu. Første del omfattende årene 1966-1996 blev udgivet for nogle år siden ved Poul Steen og Arne Julin under titlen *Tusindvis af navne*, og vi stod så over for bearbejdelse og udgivelse af den resterende del fra 1880 til 1965. Vi vidste, at perioden bød på en række tekniske vanskeligheder i forhold til læsbarhed med elektroniske medier, hvorfor vi heller ikke har turdet spå om et meget konkret udgivelsestidspunkt, men vi er nu i den lykkelige situation, at manuskript foreligger og produktion forventes i løbet af sommeren. Perioden 1880-1965 udgives som en samlet pub-

likation i 3 bind, og sammen med denne udgives en CD med ét navnerregister for hele perioden 1880-2000. Det har været et meget krævende projekt, og vi skylder stor tak til Arne Julin og Poul Steen for deres store indsats og deres evne til at fastholde og gennemføre denne vigtige opgave, som på ny vil sætte fokus på de mange årgange af *Personalhistorisk Tidsskrift* helt tilbage til 1880. Vi regner med at kunne udsende brochuretilbud ultimo maj 2001.

Personalhistorisk Tidsskrift er som sædvanlig udgivet med 2 hæfter indeholdende artikler og småstykker samt anmeldelser, i alt 306 sider + indholdsfortegnelse og navnerregister. Redaktionen er som tidligere varetaget af Jørgen Mikkelsen med bistand fra Nynne Helge og Anne Dorthe Suderbo og med Tommy P. Christensen som anmelderredaktør. Dette team har stået for en række omfattende og kvalitetsprægede årgange. Nynne Helge har fra årsskiftet valgt at prioritere andre opgaver, og vi vil da løbende se udskiftninger, men bestyrelsen er overbevist om, at det også i fremtiden vil lykkes ansvarshavende redaktør at sammensætte et godt redaktionsteam. Tak til Nynne Helge for god indsats i hidtil producerede årgange.

Endelig er udgivet *Indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift 1991-2000* ved Hans H. Worsøe.

Website administreres og redigeres af Elsebeth Paikin. Antallet af besøgende på vores website er støt stigende. Stigningen er på ca. 50% pr. år. Besøgende kommer fra hele verden (også de baltiske og østeuropæiske lande samt Saudi Arabien og Singapore). Besøgende fra Danmark tegner sig for lidt under halvdelen, hvorefter kommer Skandinavien og Tyskland.

Omkring 90% af indmeldelserne kommer via website. Størst interesse har online søgningen af *110 års indholdsfortegnelse til Personalhistorisk Tidsskrift* og Worsøes »Facts about Genealogy in Denmark« samt gamle artikler fra *Personalhistorisk Tidsskrift*. Interessen for »Strays« ligger stabilt på ca. 100-200 besøgende om måneden.

Projektet med »Strays« startede som et forsøg, for at se om der var interesse for det. At interessen er der, kan ses dels af det månedlige antal besøgende på websiderne med »Strays« dels af antallet af indsendere. Projektet er nu under rekonstruktion, da listen er ved at blive uoverskuelig, og der behøves en online søgemulighed. »Strays« er lejlighedsfund – uventede fund – fund som vurderes vanskelige at finde ved traditionel systematisk forskning. Vi vil søge udarbejdet klare retningslinier, forhåbentlig i løbet af efteråret, hvorefter websiderne opdateres.

Hvem Forsker Hvad fortsætter med Michael Bach som redaktør sit sta-

bile forløb til stor nytte for mange slægtsforskere. Vi ser nu nye tiltag på området, idet både DIS-Danmark og Slægtshistorisk forening for Stor-københavn har søsat internetbaserede pendants til HFH. Det er naturlige udviklinger.

Nordisk samarbejde. Kontakten til de nordiske slægtshistoriske organisationer er fortsat varetaget af Birgit Flemming Larsen, der løbende sørger for videreformidling af væsentlige informationer, dels gennem *Personalthistorisk Tidsskrift*, dels via vores website, hvor annoncering af særskilte arrangementer typisk offentliggøres. I samarbejdsorganet *Nordgen* sidder repræsentanter fra en række nordiske slægtshistoriske organisationer. Samfundet var repræsenteret med en velbesøgt stand ved slægtsforskerdagene i Linköping. De næste slægtsforskerdage afholdes i Borås. Nordiske konferencer o.l. synes ikke at tiltrække tilstrækkeligt mange interesserede, men vi lægger vægt på at fastholde kontakten og informerer om forhold, som skønnes at interessere i vores medlemskreds.

Genealogical Research Guide. Interessen for *Genealogical Research Guide* har ikke været stor i Danmark. I både 1999 og 2000 har der kun været to, der ønskede optagelse i guiden og kun to (et bibliotek og et lokalarkiv), der har købt guiden.

Kildeindtastningsprojektet. Der er positive udviklinger i projektet. Med DDA som vært foregår det centrale arbejde i Kildeindtastningskomitéen KIK, som har afløst den tidligere Samarbejdskomité SAKI. Elsebeth Paikin er medlem af KIK. De administrative processer med modtagelse, kvittering for modtagelse, arkivering og upload til KIP-website er søgt automatiseret til gavn for projektets økonomi, men det er fortsat sådan, at CD-salget langt fra dækker driftsudgifterne.

Der er etableret en korrekturgruppe til koordinering af korrekturlæsning af alle de indtastninger, som ikke er korrekturlæst. Websiten er forbedret, og det samme gælder programmet på den nu foreliggende CD. På nuværende tidspunkt er ca. 60% af folketællingerne fra 1787 og 1845 indtastet, og takket være en ekstraordinær indsats fra gamle og nye indtastere er ikke mindre end 99% af folketællingen for 1801 indtastet. De resterende dele er under indtastning, således at 1801-tællingen vil være komplet inden årets udgang, hvorefter den udgives på CD i sin helhed. Vi regner med, at den præsenteres i løbet af efteråret.

Økonomi og medlemmer. Regnskabet for 2000 behandles under et senere punkt på dagsordenen, så her vil jeg nøjes med at fastslå, at Samfundets økonomiske situation fortsat er tilfredsstillende. Medlemstallet er nu 1088, altså rimelig stabilt.

Vi nyder som tidligere godt af tilskud fra Undervisningsministeriets tipsmidler, Kulturministeriets tidsskriftsstøttemidler og Goods Fond. Tilskuddene er en væsentlig forudsætning for udgivelsen af *Personalhistorisk Tidsskrift* og andre udgivelser.

Til slut vil jeg gerne takke de personer, organisationer og institutioner, som vi gennem året har haft samarbejde med.

Herefter var der lejlighed til at drøfte bestyrelsens beretning. Georg Agerby rejste spørgsmålet, om ikke Samfundet kan tage initiativ til genudgivelse af *Danmarks Adels Aarbog*, fx. på CD. Formanden fandt forslaget godt, men kunne oplyse, at der bag udgivelsen er en udgiverforening og en redaktion, hvorfor forslaget naturligt må stilles til disse. Georg Agerby foreslog endvidere, at danske slægthistoriske tidsskrifter slås sammen til ét tidsskrift i lighed med det svenske *Släktshistorisk Forum*. Formanden oplyste, at Samfundet generelt er åbent over for samarbejde med andre foreninger og udgivere, men understregede, at man ikke må underkende, at foreninger finder en stor nytteværdi i at have en egen publikation.

Beretningen blev godkendt.

Regnskab og fastsættelse af kontingent

Herefter fik kassereren, Birgit Flemming Larsen ordet for gennemgang af det reviderede regnskab.

På foranledning af Villads Villadsen diskuteredes udgifterne til fremstilling af *Personalhistorisk Tidsskrift* og særtryk til forfattere. Det konkluderedes, at udgifterne til fremstilling af *Personalhistorisk Tidsskrift* til trods for høje sidetal og flere illustrationer, herunder farveillustrationer, ikke var steget væsentligt gennem de seneste år, hvilket tilskrives en omhyggelig tilrettelæggelse fra redaktionens side, herunder levering af manuskripter i digital form. For så vidt angår særtryk har det vist sig, at det er mere økonomisk at levere hele tidsskriftet end særligt fremstillede særtryk til forfattere, anmeldere m.v.

Derefter blev regnskabet godkendt.

Bestyrelsen foreslog uændret kontingent næste år: 175 kr. pr. år. Arne Julin stillede forslag om at hæve kontingentet til 200 kr. Formanden meddelte, at bestyrelsen ser positivt på kontingentforhøjelse – overskuddet vil blive brugt i år, men bestyrelsen mener dog, at vi skal vente til næste år med forhøjelse. Kontingentet forbliver uændret 175 kr. for det næste år.

Valg

I overensstemmelse med lovene afgik følgende bestyrelsesmedlemmer: Knud Prange, Jørgen Papsøe og Tommy P. Christensen. Jørgen Papsøe og Tommy P. Christensen ønskede ikke at modtage genvalg. Bestyrelsen foreslog Michael Bach og Peter Wodskou som nye bestyrelsesmedlemmer. Knud Prange blev genvalgt, og Michael Bach og Peter Wodskou blev indvalgt uden modkandidater. Derpå genvalgte revisorerne, Jørgen Stage Larsen og Sigurd Rambusch, samt revisorsuppleanten, Bent I. Suurballe.

Georg Agerby fandt det ønskeligt, om der fremover også ville blive indvalgt bestyrelsesmedlemmer, der er repræsentanter for brugerne og ikke kun for arkiver og biblioteker, men han havde dog intet at indvende imod de to nyindvalgte. Formanden kunne kun tilslutte sig dette.

Eventuelt

Der var ingen bemærkninger under eventuelt.

Efter generalforsamlingen holdt Jørgen Østergaard et lysbilledforedrag om emnet: »Gravsten kan fortælle, men de kan også stille spørgsmål, de kan afsløre tragedier, og de kan vække munterhed!«.

Referent: Elsebeth Paikin

Resultatopgørelse og balance 2000

for Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

			1999	1000
Resultatopgørelse	kr.	kr.	kr.	kr.
<i>Indtægter</i>				
Kontingentindbetalinger		176.838		187
Tilskud ¹		50.000		55
Salg af bøger og hæfter		21.725		23
Renter		10.236		7
Momsrefusion		<u>2.133</u>		
<i>Indtægter i alt</i>		260.932		272
<i>Udgifter</i>				
Personalhistorisk Tidsskrift				
Trykning	108.393			124
Forsendelse	34.521			40
Adm. aftale OUF	27.550			29
Øvrige omkostninger	<u>6.239</u>			<u>13</u>
		176.703		207
Bøger og hæfter				
Trykning	29.750			
OUF	1.605			2
Køb	0			3
Forsendelse	1.211			1
Øvrige omkostninger	<u>12.518</u>			<u>20</u>
		45.084		26
Møder og rejser	11.088			19
Administration	2.188			6
Køb				12
Moms				1
Kontingenter	<u>4.869</u>			<u>2</u>
		<u>18.145</u>		39
<i>Udgifter i alt</i>		239.932		272
Årets driftsresultat		21.000		
Hensættelser til udgifter		<u>15.000</u>		
<i>Årets resultat</i>		6.000		

Balance pr. 31. december 2000*Aktiver*

Likvid beholdning	168.647	170
Hensat til udgivelser	163.163	163
Tilgodehavende	3.619	
Obligationer ²	376	
Andre aktiver ³	<u>0</u>	<u>0</u>
<i>Aktiver i alt</i>	<i>335.805</i>	<i>333</i>

Passiver

Forudbetalte kontingenter	50.093	32
Skyldige omkostninger	3.433	40
Hensættelser		
Saldo primo 2000	163.163	
Overført af årets resultat	15.000	
Saldo ultimo 2000	178.163	163
Egenkapital		
Saldo primo 2000	98.115	
Kursgevinst	1	
Årets resultat	6.000	
Saldo ultimo 2000	<u>104.116</u>	<u>98</u>
<i>Passiver i alt</i>	<i>335.805</i>	<i>333</i>

Aalborg, den 15. februar 2001

Birgit Flemming Larsen

(sign.)

Samfundets regnskab for 2000 er revideret, hvorved er konstateret, at de i foranstående resultatopgørelse og balance angivne beløb er korrekt overført i overensstemmelse med kassebog, bilag og bankopgørelser.

Det bemærkes, at indtægt kr. 2.009,27 modtaget før 31.12.2000 skulle have været medtaget i 2000-regnskabet.

Ølstykke, den 23. april 2001

Jørgen S. Larsen

(sign.)

Rødovre, den 26. april 2001

Sigurd Rambusch

(sign.)

1. Goods fond kr. 15.000, Kulturministeriets tidsskriftsstøtte kr. 15.000, Undervisningsministeriets tipsmidler kr. 20.000.
2. Nominel beholdning kr. 400.
3. 1 computer (BFL 1999), 2 printere (BFL 1990 og 1999), 1 telefax (TC 1995) og 1 scanner (PS 1997).

Nyt fra Norden

Af Birgit Flemming Larsen

Lykønskning til Norge

I *Personalhistorisk Tidsskrift* 1928:1 kunne den opmærksomme læser bemærke, at udgiveren havde skiftet navn fra *Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie* til *Samfundet for dansk Genealogi og Personalhistorie*. Nummeret indledtes med en meddelelse til medlemmerne om, at der på et møde i Oslo var stiftet en ny forening. Den 22. oktober 1926 så *Norsk slektshistorisk forening* dagens lys. Ifølge vedtægterne var formålet at vække og fremme interessen for ættegranskning og personhistorie. Foreningen ville udgive *Norsk slektshistorisk tidsskrift*, der skulle udkomme med 2 hæfter om året. I løbet af to sæsoner fik den nye forening 700 medlemmer. Med udgangen af 1927 ophævedes derfor Samfundets norske afdeling, og Samfundet skulle herefter kun ledes af en dansk bestyrelse. Til gengæld fik Samfundet en ny norsk samarbejdspartner i den nystiftede forening.

Norsk slektshistorisk forening fejrede den 22. oktober 2001 sit 75 års jubilæum, og fra dansk side skal der lyde et meget stort til lykke og mange gode ønsker for fremtiden.

Udgivelser i Sverige

Skånes Genealogiska Förbund har udgivet et meget flot og nyttigt redskab for slægtsforskere med interesser i Skåne: En omfattende og velbeholdt oversigt over skånsk litteratur. Arbejdet med bogen startede i begyndelsen af 1990'erne og er foregået i samarbejde med Skånes slægtshistoriske foreninger for at få en så detaljeret oversigt som muligt. Medtaget er oplysninger om artikler, skrifter og bøger, som belyser skånske personer og slægter samt værker, der belyser Skånes historie.

Oversigten indledes med litteratur inddelt efter emner f.eks. biografier over forskellige erhvervsgrupper, så historie, håndbøger, bibliografier osv.

Derefter kommer litteratur om slægtsforskning, og denne del er opdelt topografisk. Naturligvis er der fokus på Skåne, men der er også afsnit om slægtsforskning i det gamle Skåneland – Halland og Blekinge samt afsnit med relation til Danmark, Tyskland, Nordamerika og øvrige lande.

Sidste del af værket indeholder en række meget udførlige registre. Der er stedregister, slægtsregister og sagregister. Der er fortegnelser over forskellige aviser og tidsskrifter samt adresser på arkiver, biblioteker, foreninger og sammenslutninger.

Skånsk litteratur för släktforskare er en meget værdig afløser for Brenners oversigt fra 1968 over *Personhistoriska källor för Skåne, Halland og Blekinge* og er en ren guldgrube for Skåneforskere.

Olof Cronberg, Ingrid Gottfries och Guno Haskå: *Skånsk litteratur för släktforskare*. Skånes Genealogiska Förbund 2000. 448 s.

Släktforskarnas Årsbok 2001 indeholder også i år en række rigt varierede artikler.

I flæng kan nævnes beretninger om epitafierne i Ulrika Eleonorakirken i Söderhamn, om smedehåndværket og smede i det hele taget med en fin lille bibliografi af Kjell G. Åberg. Der er en fortælling om natmænd i Malmö. Hvad var det for mennesker, der havde dette lidet agtede job? Som et kuriosum kan nævnes, at ud af de 26 nævnte natmænd i artiklen er 6 født i Danmark!

Der er historien om hustruen til en farvehandler fra 1800-tallet og vanskelighederne med at finde oplysninger om hendes herkomst. Det lykkes til sidst ved hjælp af et gammelt auktionskatalog. For heraldik-interesserede er der en artikel om Arvid Berghmans heraldiksamling i Kungliga Biblioteket.

Siden 1993 har det svenske rigsarkiv og landsarkiverne udgivet en årbog. Hvert år med sit tema – lige fra arkivkunst til krig og sygdom. Formålet med disse smukke og indholdsrige bøger er at gøre det historiske materiale tilgængeligt for almenheden. Irma Ridbäck – ansat ved Riksarkivets bibliotek – har udarbejdet en komplet indholdsfortegnelse til årbøgerne fra 1993 til 2000. Denne indholdsfortegnelse er inkluderet i *Släktforskarårboken 2001* og skal nok vise sig nyttig.

Släktforskarnas Årsbok 2001. Sveriges Släktforskarförbund. Stockholm/Göteborg 2001. Red. Håkan Skogsjö. 352 s., indb. ill.

Anmeldelser

Ved Tommy P. Christensen og Michael Bach

Harry Christensen: Næringsfundets arkiver. Kommunernes arkiver som historiske kilder indtil 1970. København, Statens Arkiver, 1999. 38 sider, ill. (Arkivernes Informationsserie). ISBN 87-89473-08-6. Pris: 50 kr.

Arkivernes Informationsserie lever stadig, men selvom der går længe imellem, at der udkommer nyt, er den trods alt nu kommet op på 18 hæfter. I det nu foreliggende hæfte tager tidligere arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland Harry Christensen fat på en gruppe arkivalier, der ikke er meget benyttet af personal- og slægtshistorikerne, nemlig de landkommunale arkivalier efter landkommunalloven af 1841 og de købstadskommunale efter 1868, idet købstædernes ældre arkiver allerede tidligere er behandlet i et hæfte af Ole Degn: *De gamle købstæders hukommelse. Rådstuearkiver og deres brug* (1994). Og det er godt, at det sker, da der er meget at finde, og mange slægtsforskere netop dyrker stoffet fra deres bedste- og oldeforældres tid, hvor man virkelig kan tegne et billede af personerne og sætte dem ind i det omgivende miljø.

Bogen er ikke skrevet specielt for slægts- og personalhistorikere, snarere tværtimod kunne man fristes til at sige, idet alle navne og personeksempler omhyggeligt er undgået, og heller ikke under forskningsemnerne nævnes slægts- og personalhistorie. Det forhindrer dog ikke, at der også bliver gjort en del ud af gode personhistoriske kilder såsom kommunale mandtal, skatelistes, selvangivelser, fattigsager og andre sociale sager samt de ikke mindre spændende skolesager. Også folkeregistrene får deres – om end kortfattede – behandling, og man må beklage, at det planlagte særlige bind om dette emne i serien ser ud til at være opgivet. Den fyldigste introduktion til folkeregistrene er derfor ikke at finde her, men i Erik Kanns artikel i *Slægt & Data* 2000/4: Ny mulighed i folkeregistrene.

Et særlig sort kapitel i de kommunale arkivers historie er kassationerne, dels de mange ulovlige ved sjusk og ligegladhed, dels de meget omfattende, som der er givet tilladelse til. Det tjener til Harry Christensens ære, at han, der var en af de hårdeste modstandere mod gennemførelsen af Statens Arkivers kommunale kassationscirkulære af 25. januar 1996, loyalt uden polemik henviser til det i sin tekst. Blandt de ting, man må begræde er, at normalt er 80% af de sociale personsager kasseret, idet der kun bevares sager for personer født den 1., 6., 11., 16., 21. og 26. i måneden, ja af selvstændige pensionsager kun 3%, nemlig kun for dem, der har været så heldige at være født den 1. i måneden! Det er et kassationsprincip, der helt lader hånt om enkeltpersoners historie og kun tilgodeser statistiske formål og typer.

Hæftet redegør også for tilgængelighedsreglerne – 80 år for personsager – og for arkivernes opbevaringsforhold, men på det sidste punkt kan det godt virke lidt formelt, at der kun gives oplysning om de tre »lovlige« opbevaringsmuligheder: stadsarkiv, landsarkiv eller kommunens levende arkiv, når alle ved, at mange kommunale arkivalier, især vel skoleprotokoller og lignende, »ulovligt« har fundet vej til lokalarkiver, der ikke samtidig er stadsarkiver. Bortset fra denne anke er der kun at konstatere, at det indenfor seriens snævre rammer er lykkedes at give en velskrevet, indsigtfuld og også for slægts- og personalhistorikere meget nyttig introduktion til et kildemateriale, der fortjener at blive udnyttet i langt højere grad, end det hidtil er sket.

Hans H. Worsøe

Torsten Dam-Jensen: En snes præster og to præstegårde. Kapitler af Osted og Allerslev sognes præste- og præstegårdshistorie. Roskilde, Eget forlag, 1999. 249 sider, ill. ISBN 87-987655-0-7. Pris: 99 kr.

Til langt op i 1800-tallet spillede præsten en vigtig rolle i lokalsamfundet, idet han indtog »en mærkelig plads som embedsmand og folkeopdrager« (Bjørn Kornerup: *Den danske Kirkes Historie* (1951), bind 5, side 480). Dels var han sjælesørger for menigheden, dels var retog han en række verdslige funktioner, først og fremmest forvaltningen af det lokale fattig- og skolevæsen. Om disse folkeopdragere/embedsmænd i det midtsjællandske pastorat Osted-Allerslev har stedets sognepræst skrevet foreliggende bog, der på sin vis er en fortsættelse af forfatterens bog fra 1988: *Osted fortæller – En historisk beretning om marker, mennesker og meninger i Osted sogn*. Der er lagt et stort arbejde i beskrivelsen af præsterne 1536-1942 og præstegårdens historie, og bogen vidner om forfatterens store belæsthed. Værket er meget detaljeret, utvivlsomt til glæde for den, der vil fordybe sig i Osted-Allerslevs kirkehistorie, men bogen ville have vundet ved en strammere disposition. I værket er der en række gode ekskurer om pietisme og oplysningstid, om præstens verdslige opgaver m.m., men man savner, at især ekskurerne om de verdslige opgaver blev kædet mere sammen med forholdene i Osted-Allerslev pastorat, idet de udgjorde en såre vigtig del af præstens embedsgerning. Bogen afsluttes med lister over pastoratets præster, degne, lærere, kirkesangere, gravere, organister samt valgmenighedspræster i Osted og præster ved Det danske Missionsforbunds kirke i Osted. Alt i alt der er tale om et godt, men traditionelt bidrag til lokal- og personalhistorien (med en række fine kulturhistoriske skildringer af præstegårdslivet), der uden tvivl vil vinde udbredelse i det midtsjællandske.

Christian Larsen

Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet. København, Museum Tusulanum, 2000. 369 sider, ill. (Etnologiske studier, 6). ISBN 87-7289-642-6. Pris: 278 kr.

Forordningen af 20. juni 1788 om afskaffelse af stavnsbåndet mindes og fejres endnu i dag som den lov, der gav den danske bondestand friheden. Men hvis man kaster et nærmere blik på indholdet, vil man se, at den først og fremmest handlede om en omorganisering af det militære udskrivningsvæsen. Hidtil havde udskrivningen af soldater været overladt til de lokale godsejere, der skulle udvælge et antal unge mænd af bondestanden fra godset, alt efter godsets størrelse. Nu blev soldaterudskrivningen baseret på landets folketal, og arbejdet med udskrivningen blev overdraget til statsansatte embedsmænd. Denne udskrivningsreform var desuden led i en omlægning af hæren. Hidtil havde denne først og fremmest været baseret på professionelle, hvervede og ofte udenlandske soldater, mens de værnepligtige styrker blot havde været et supplement hertil, men kort efter overgangen fra det 18. til det 19. århundrede bortfaldt det hvervede element, og soldaterne i hæren var nu alle værnepligtige – af bondestanden. En sådan omlægning krævede politiske, sociale, militære og ideologiske omstillinger. Det var nødvendigt at stimulere forsvarsviljen hos de værnepligtige bondesoldater ved at udvikle en selvbevidsthed hos dem som borgere i fædrelandet. Dette betød, at de skulle føle sig ansvarlige for fædrelandets vel og forpligte sig til at drage omsorg for – og om fornødent dø for det.

Det er sammenhængen mellem de militære reformer og fremkomsten og udviklingen af en patriotisk bevidsthed, som er emnet for etnologen Tine Damsholts bog. Bogen omhandler dog ikke de militære reformer i sig selv, »men i lige så høj grad den begrebsverden, der udgjorde rammerne for, hvordan man overhovedet kunne tale og argumentere for og imod værnepligt som en borgerpligt. Disse rammer for talen om værnepligt og befolkningens forsvarsvilje kaldes i denne

bog den patriotiske diskurs« (side 13). Der er således tale om en diskursanalyse; diskurs er defineret som »*de centrale begreber og rationaler i 'talen', hvordan de blev omsat i praksis og hvordan de herved fik indhold ved at blive anvendt på bestemte måder*« (side 15).

Bogens første del udgør det teoretiske udgangspunkt, hvor der gøres rede for forskellige teorier om nationalisme, statsdannelse, ideologi og subjektiveringsprocesser (dvs. dannelse af selvbevidsthed) med udgangspunkt i bl.a. forskere som Thomas Højrup, Michel Foucault og Louis Althusser. Den anden del er empirisk baseret. Tine Damsholt skriver, at denne del evt. kan »*læses alene, hvis man helst er de mere teoretiske diskussioner foruden*« (side 16). Det synes jeg dog ikke, at der er grund til at gøre, for de teoretiske diskussioner trækkes ind undervejs i analysen og i afslutningen. Måske burde det i stedet være endnu skarpere betonet, hvorved de teoretiske diskussioner skønnes at være formålstjenlige for analysen.

I kapitel 1, »*Fædrelandskærlighed og borgerdyd*«, kortlægges den patriotiske diskurs. Den danske enevælde blev forstået som en pagt mellem konge og befolkning, hvorefter førstnævnte var forpligtet til at fremme sidstnævntes velfærd. I modsætning til tidligere forskning tolkes denne fædrelandskærlighed ikke som nationalisme, men som patriotisme. Nationalismen definerer fædrelandet ved fælles historie, etnicitet og sprog, mens det ved patriotisme kommer an på borgernes aktive interesse, engagement og medleven i fædrelandets anliggender (borgerdyd). Kapitel 2, »*De følsomme og patriotiske borgere*«, omhandler handlingsmønstre og roller for de patriotisk sindede borgere, og hvorledes patriotismen iscenesattes, f.eks. ved fester på kongens og kronprinsens fødselsdage. Kapitel 3, »*De gode borgerinder*«, er viet kvindernes plads i den patriotiske diskurs. Det var almindelig anerkendt, at kvinden spillede en vigtig rolle, om end den var anderledes end mandens. Kvindens patriotisme blev udøvet inden for hjemmets fire vægge, selv om der dog var dem, der argumenterede for nødvendigheden af, at kvinden fulgte med i samfundsdebatten for at kunne være en ligeværdig patriotisk samtalepartner med manden. I kapitel 4, »*De udskrevne indfødte og hærens bemandingsproblem*« opridses i store linier udviklingen fra 1600-tallet og frem til reformerne i slutningen af 1700-tallet med stigende vægt på værnepligtigt mandskab. Pligten til militærtjeneste måtte kædes sammen med borgerrettigheder, således at de udskrevne bondesoldater kom til at se sig selv inden for den patriotiske diskurs som borgere – som forsvarere af fædrelandet. Derved antog man, at deres motivation og værnevilje blev stimuleret. Og hvordan fik man bønderne til at vise patriotisme og dermed forsvarsvilje? Herom handler kapitel 5, »*Døden for fædrelandet*«. Her gennemgår Tine Damsholt samtidens debat. Ifølge disse debattører kunne forsvarsvilje opstå som resultat af en vel fungerende regeringsform, (national)karakteren, »indfødthed«, det almene princip (at forsvarspligten hvilede på alle og ikke længere kom an på en godsejers vilkårlighed), frihed, bondens økonomiske vilkår og/eller opdragelse. Nogle af disse positioner var ikke helt modsigelsesfrie. Modstandere af 1788-forordningen fastholdt, at udskrivning baseret på hartkornets størrelse var mere retfærdig end udskrivning baseret på folketallet. Mht. det almene princip blev der spurgt om, hvorfor værnepligten udelukkende skulle hvile på bondestandens sønner, når nu patriotisme og borgerdyd var hævet over stands- og klasse. Dette spørgsmål blev bl.a. rejst af reformmodstanderne i kommissionsarbejdet forud for 1788-forordningen. Reformtilhængerne svarede bl.a., at det var beskæftigelsen ved agerbruget, der gjorde bondestanden egnet til militærtjeneste. Forsvarsvilje som resultat af frihed kunne også give anledning til synspunkter om, at værnepligtsbyrden snarere end en borgerfrihed var en markant indskrænkning af den personlige frihed.

I kapitel 6, »*Patriotiske borgersoldater*«, gennemgås den taktiske udvikling i sidste del af 1700-tallet. Her påpeges kvaliteter som »*sigtet skydning og evner for individuel handling*«. Dermed ændredes soldateridealet fra »*den veldresserede mekanisk adlydende linjeinfanterist til en*

selvtænkende engageret kriger« (side 290). For at man kunne få de udskrevne bondekarle til at gøre denne udvikling med, måtte deres ulyst ved militærtjeneste fjernes; det kunne ske ved at få dem til at se sig selv som patriotiske borgere i fædrelandet. Kapitel 7, »*Bondestandens disciplinering*«, handler om, hvorledes bønderne blev gjort til borgere i fædrelandet. Det foregik gennem Det kongelige Landhusholdningsselskabs præmieuddelinger, prædikener, sundhedsoplysning og skolelovgivning, ligesom militæret som institution udfyldte en sådan funktion, og allerede i skolen havde drengegygnastik et sådant soldatertjenesteforberevende sigte. I hvor stor udstrækning lykkedes denne disciplinering af bønderne? Det er svært at afgøre, eftersom de færreste bønder har efterladt sig skriftlige optegnelser over deres syn på disse ting. På grundlag af de få bondedagbøger, der faktisk findes, har forskningen tidligere været tilbøjelig til at frakende bondestanden nogen form for patriotisk bevidsthed. Men Tine Damsholt går dybere i sin analyse af bondedagbøgerne, og selv om der er store repræsentativitetsmæssige problemer med dette kildemateriale, når hun frem til et mere nuanceret syn på bondestandens holdninger i så henseende. Hun vil ikke ganske frakende den en patriotisk bevidsthed, og denne synes i øvrigt netop at være blevet formet ved mødet med den militære sektor.

Litteraturlisten er omfattende, dog glimrer Knud J.V. Jespersens artikel om Saint-Germain i *Scandia*, bind 49, hæfte 1 (1983) ved sit fravær.

Det turde være fremgået, at Tine Damsholt beskæftiger sig med væsentlige og interessante spørgsmål og i flere tilfælde fremlægger nytolkninger og nyvurderinger, der bringer forskningen fremad. Alligevel fremstår værket ikke ganske helstøbt. Jeg tror, at det hænger sammen med, at sigtet er for bredt og ikke tilstrækkeligt tydeligt. Under gennemlæsningen står det ikke altid lysende klart, hvorfor disse eller hine informationer skal med i forhold til værkets emne. Ind i mellem kan man komme i tvivl om, hvorvidt de militære forhold er med som et mål i sig selv eller »bare« som eksempel materiale til belysning af patriotisme og borgerdyd. Det ville nok have hjulpet, hvis der indledningsvis havde været et eller et par specifikke og centrale spørgsmål (problemstillinger), som var blevet gennemovervejede og afklarede, og som så kunne have været styrende for afhandlingen hele vejen igennem.

Michael Bregnsbo

Danmarks Adels Aarbog 1997/1999 (95. årgang). Udgivet af Dansk Adelsforening. Redigeret af Jesper Thomassen. Odense Universitetsforlag, 2000. 1008 sider, ill. ISSN 0084-9561. Pris: 1000 kr.

Sveriges Ridderskap och Adels Kalender 2001 (102. årgang). Utgiven av Riddarhusdirektionen. Stockholm, Kunskapsförlaget/Norstedt, 2000. 958 sider, ill. ISBN 91-7285-062-0. ISSN 0347-9633. Pris: 717 sv.kr.

Milleniumskiftet bragte også nyt om adelen i Danmark og Sverige. Det skete i form af de hæderkronede udgivelser, kaldet henholdsvis *Adelsårbogen* i Danmark (DAA) og *Adelskalenderen* i Sverige. Fælles for begge udgivelser er, at de tilstræber en fuldstændig fortegnelse over alle nulevende medlemmer af adelen.

For Sveriges vedkommende drejer det sig om ca. 26.000 personer, fordelt på 603 greve-, friherre- og adelslægter, idet den svenske adelsstand siden 1626 gennem introduktionerne af de enkelte slægter på Riddarhuset i Stockholm har fastholdt en dokumenteret rangorden. Den nugældende rangklassedeling baserer sig stort set på den ridderhusorden, som indførtes af Karl XV i 1866, om end kongemagtens ret til at adle svenske statsborgere blev ophævet i 1975.

Bortset fra at Riddarhusdirektionen på baggrund af genealogiske undersøgelser har

mulighed for at tilføre slægter til Adelskalenderen, eller fastslå at de må betragtes som uddøde, er adelsstanden i dag uden særlige privilegier. Juridisk set udgør slægterne introduceret på Ridddarhuset således en offentligretlig korporation baseret på ordningen fra 1866, hvor ændringer og justeringer kræver regeringens godkendelse.

I modsætning til det svenske rangklasse-system, der til dels også kendes i Danmark i form af lensgrever og lensbaroner (med lensprivilegierne ophævet ved lensaflysningen 1919), er den danske adelsstand mere grundet i et traditionsbestemt begreb, hvor danske mænd af adel, eller kvinder, der indgår ægteskab med sådanne mænd – samt deres efterkommere – betragtes som tilhørende den danske adel.

Ifølge denne udgave af Adelsårbogen består den danske adel for tiden af 185 slægter, men kun de 131 har medlemmer af slægten bosiddende i Danmark. Da Adelsårbogens redaktion ikke længere har kontakt med 25 af de danske adesslægter, hvor alle medlemmer må formodes at være bosat i udlandet, er det svært at angive antallet af personer tilhørende den danske adel. Tilsvarende har begge landes redaktioner naturligvis også måttet forholde sig til adoptivbørn, papirløse samlivsformer, nyfødte og dødsfald der ikke er blevet meddelt redaktionen, skilsmisser etc.

Sammenligner man de to bøgers opbygning og udstyr, kan man kun misunde de adelsgenealoger og heraldikere, der interesserer sig for de svenske slægter. Hvor Adelsårbogens præsenslister ledsages af nydelige, men små, sort/hvide stregtegninger af slægternes våbener, bringer Adelskalenderen noget større slægtsvåben på fint glittet papir, og i øvrigt for første gang i farver. Adelsårbogens farvelagte våbenskjolde begrænser sig – traditionen tro – til de stamtavler, der bringes i årbogens anden del. Hvor Adelsårbogen stædigt fastholder det gamle salmebogs-format, trods det er lidet egnet til bøger af denne tykkelse, har Adelskalenderen et mere normalt bogformat, og en læsevenlig tospaltet opsætning. Af andre nyheder i Adelskalenderen er et afsnit af Lars Wikström om svensk adels historie, et afsnit om heraldik af Per Nordenvall og en anvisning på udtalen af udvalgte slægtsnavne ved Malin Ericson. Endelig har man valgt at supplere den smukke indbinding i mørkeblå helshirting og påtryk i guld med et smudsomslag i farver, der ved sin opsætning er en sand heraldisk lystvandring. Alt i alt gode, gennemtænkte forbedringer, der gør bogen tiltrækkende og nyttig for en langt større kreds, end dem, der nævnes i bogen. For Adelsårbogens vedkommende ser forbedringerne ud til at begrænse sig til, at man er begyndt at bruge e-mail ...

Nu skal man ikke være økonomisk vismand for at regne ud, at oplagsstørrelse og økonomi må være meget forskellig for de to adelshåndbøger, og det er da prisværdigt, når Odense Universitetsforlag er gået ind i udgivelsen af Dansk Adelsforenings årbog. Med langt under 700 medlemmer må foreningen have svært ved at få økonomien til at hænge sammen i en sådan udgivelse, og egentlig markedsføring er der vist heller ikke midler til. Økonomi har vel også helt eller delvis været årsag til, at en årbog udsendt i året 2000 dækker årene 1997, 1998 og 1999. På den anden side virker det unægtelig, som om svenskerne er forud for deres egen tid, når kalenderen udsendt i år 2000 betitles *Sveriges Ridderskap och Adels Kalender 2001!*

Indholdsmæssigt står Adelsårbogen dog fint distancen. Denne »treårs-bog« bringer – udover den obligate præsensliste – stamtavler over slægten Wedel (tidligere beskrevet i 1951) og slægten Danneskiold-Samsøe (tidligere beskrevet 1929) samt to – nu uddøde – lavadelsslægter fra middelalderen: Grim og Havnelev.

Traditionelt bringer man også diverse rettelser og tilføjelser til de tidligere udsendte årbøgers slægtstavler, hvilket de fleste brugere nok har et ambivalent forhold til, da det er nyttigt nok, men pokkers besværligt, når man pludselig sidder med fingrene inde i opslag på fem forskellige årgange af *Danmarks Adels Aarbog*. Må man stilfærdigt gøre opmærksom

på, at Internet og hypertext er som skabt til at løse den slags problemer? Her må være en super-opgave for flittige, frivillige indtastere med en hang til adelsgenealogi.

Heldigvis følger man også i denne udgave traditionen, hvad angår et tillæg med en fortegnelse over alle 95 årganges stamtavler, og i hvilke årgange der er rettelser og tilføjelser til disse. Her kan man konstatere, at der er rettelser til stort set alle tavlerne, og at det for betydende slægter som for eksempel Bille (24), Brahe (17), Gyldenstjerne (12), Rantzau (15) eller Reventlow (13) kan blive til et betydeligt antal.

Endelig kan læsere med hang til teorier om den dekadente adels uddøen prøve, om de kan søge teorierne bekræftet ved at studere årbogens afsluttende fortegnelse over uddøde danske adelsslægter siden årbogens start.

Den er opstillet alfabetisk efter slægtsnavn, og feinschmeckere kan for eksempel notere sig, at 1990'erne betød afsked med slægter som Wichfeld (1994), von Gersdorff (linie A) (1995), Sponeck (den yngre linie) (1995), von Arenstorff og Castonier (1997) samt von Ellbrecht (1999).

Sveriges Ridderskap och Adels Kalender rummer først og fremmest en kalender (side 13-854) over slægternes medlemmer, dvs. en alfabetisk opstillet præsentation af de enkelte adelsslægter med tilhørende slægtsvåben og efterkommere på sværdsiden, efterfulgt af et par små kapitler betitlet »Historik« og »Heraldik – läran om vapen«. En kort brugsanvisning til kalenderen gives side 902.

For dem, der vil gøre sig fortrolig med den svenske adels særlige klasseinddeling er der en nummereret oversigt (ätteordning, side 869-885) for »Grevliga ätter (142), Friherrliga ätter (406), Adliga ätter (2349)«.

For dem, der kun kender et slægtsnavn, er der hjælp at hente i et alfabetisk slægtsnavneregister (s. 886-898), ligesom adelsslægter, der lever videre uden for Sverige og ikke er optaget i *Sveriges Ridderskap och Adels Kalender*, også oplistes (s. 899).

Af interesse for slægtsforskere er både en fortegnelse over slægtsforeninger inden for den svenske adel (s. 952f) og en alfabetisk fortegnelse over nulevende indgiftede kvinder (s. 909-931) og mænd (s. 932-949), der viser at også aner født Andersson, Carlsson, Eriksson, Hansson, Johansson, Larsson eller Nilsson kan finde plads på en slægtstavle, der øverst prydes af et adelsvåben.

Sammenfattende må det konkluderes, at det er med slet skjult begejstring, at man griber den svenske version og fryder sig over udformning, format og indhold. For den heraldisk interesserede er der stof til mange, mange timer. Men kan man overhovedet sammenligne *Danmarks Adels Aarbog* med *Sveriges Ridderskap och Adels Kalender*? Alene antallet af omtalte slægter giver næsten svaret i sig selv: Læserskaren til Adelsårbogen kan næppe nogensinde nå Adelskalenderens. Det må derfor blive et fromt ønske, at Adelsårbogen fremover får mulighed for at finde en form, der sikrer den en større læserskare, og dermed fortsat kan blive til stor gavn og glæde for dansk genealogi og personalhistorie.

Hvis det nye årtusindes Adelsårbøger på en række punkter bliver inspireret af standsfællerne hinsidan, så skal nærværende anmelder være den sidste, der beklager »forsvenskningen«...

Tommy P. Christensen

Ida Dybdal: Skjold Børgesens villa på Østerbrogade. Et hus ved Sortedamssøen 1848-1896. København, Sortedam, 2001. 55 sider, ill. ISBN 87-90431-06-5. Pris: 125 kr.

I dag er det landlige Østerbro en saga blot, men med Ida Dybdals lille bog om en villa tæt ved Sortedamssøen bringes glimt af en svunden tid, på en fin og nænsom måde, atter frem. Bogens emne er, som titlen også angiver, en villa og dens beboere. Villaen, som lå

der, hvor Willemoesgade i dag fører ud i Østerbrogade, blev opført på demarkationsrænet udenfor Københavns volde i 1848-49 af arkitekt Peter Heinrich Christoph Hagemann for kgl. teaterkontrollør Simon Ferdinand Myhlertz. Grunden (matr. nr. 108 A Udenbys Klædebo kvarter) lå smukt med udsigt over Sortedamssøen, og kun et par ejendomme med store haver var nærmeste naboer mellem de omliggende marker og gartnerier.

Villaen fik kun lov at stå i knap 50 år, da de sidste landlige omgivelser på Østerbro måtte vige for den ekspanderende storbybebyggelse med høje etageejendomme og brede gader.

S. F. Myhlertz ejede villaen de første 25 år af dens eksistens, men allerede i 1856 blev der foretaget en grundig vurdering af ejendommen, sandsynligvis forårsaget af en interesseret kommende køber. Med denne (heldige) vurdering fra ejendommens første tid kan forfatteren skildre rammerne for husets mange lejere. Der er tale om et rummeligt og velindrettet hus. Førstesalslejligheden og lejligheden på kvisten var forsynet med hvert deres køkken. Stuelejlighedens køkken og spisekammer lå i kælderen. Haven var imponerende (15.000 kvadratalen) med ca. 50 store frugttræer, nytte- og prydhave. Dejlige omgivelser at færdes i.

I Myhlertz ejertid skiftede husets tre lejligheder ofte beboere. Blandt lejerne træffes bl.a. maleren Jørgen Roed og kommandørkaptajn J.P.F. Wulff, begge med familie. Filosofen Søren Kierkegaard er nok villaens mest berømte lejer. Han lejede førstesalen i godt et år (1851-52). Med lejerne som baggrund trækker Ida Dybdal fine linier til det spændende guldaldermiljø i København.

I 1873 blev villaen overtaget af grosserer og stråhattefabrikant Skjold Børgesen, der har lagt navn til den og som blev ejendommens sidste ejer. I de følgende godt 20 år beboede han hele villaen sammen med flere generationer af sin store familie. Men i 1891 får Skjold Børgesen besked fra Københavns Magistrat om, at april 1896 er sidste frist for anlæggelsen af Willemoesgades forlængelse ud i Østerbrogade, lige der hvor villaen lå. Børgesen overdrog herefter i 1895 ejendommen til Østerbros byggematador, tømrermester og arkitekt S.C. Petersen Hinrichsen, som rev villaen ned i 1896. På området opførte han imponerende femetagers ejendomme langs Østerbrogade og Willemoesgade. Knap 50 år »levede« villaen – ingen tid for et godt hus.

Ida Dybdal, som selv bor ved Sortedamssøen, og som er aktiv i det lokalhistoriske arbejde på Østerbro, har levende skildret ejendommen med familien Børgesen. En væsentlig grund til at dette har været muligt, er at der udover officielle kilder til ejendommen også eksisterer materiale af langt mere personlig karakter. Grosserer Børgesens barnebarn, Birthe Børgesen, har nemlig skrevet om sin slægt og samlet familiefotografier fra perioden. Disse billeder ser vi som glimrende illustrationer til bogens afsnit om husets sidste godt 20 år. Et godt lille eksempel på hvad der kan komme ud af erindringer og gemte familiefotografier.

Ida Dybdals bog er meget læsevenligt skrevet og grundigt bearbejdet. Bogen er forsynet med en systematisk ordnet kilde- og litteraturliste, samt med et fyldigt personregister, hvor villaens beboere er særligt markeret. Meget brugervenligt er det, at så godt som alle personer i registeret står opført med fødsel og død og evt. erhverv.

Til sidst dog et lille suk: Hvis man ikke er nogen ørn til Østerbros geografi, ville en stor hjælp for at lette overblikket have været et nutidigt kort med et par afmærkninger af de i bogen nævnte lokaliteter fra kvarteret. Kortet i afsnittet »Det landlige Østerbro i 1840'erne«, side 7, som viser forholdene ca. 1854 er udmærket, men ikke tilstrækkeligt.

Anne Dorthe Suderbo

Joakim Garff: SAK. Søren Aabye Kierkegaard. En biografi. København, Gad, 2000. xvi, 738 sider, ill. (Gads biografiserie). ISBN 87-12-02243-8. Pris: 399 kr.

Joakim Garff er en af redaktørerne af *Søren Kierkegaards skrifter* der er under udgivelse i disse år. En af fornøjelserne ved at læse SAK er at se en omfattende viden og forskning udmøntet i fortællingen om Kierkegaards liv. De fleste har nok hørt en anekdote eller to om excentrikeren Kierkegaard, men et nuanceret portræt som SAK afdækker de til tider komplicerede sammenhænge bag vittighederne, så læseren gør bekendtskab med ikke alene det intellektuelle geni, men i høj grad også med et hjertevarmt og engageret menneske der var sig sine svagheder bevidst. Garff appellerer til følelsen, intellektet og latteren undervejs, og for læsere der søger forklaringen, er der også noget at hente, om end der faktisk er flere forslag.

Gennem beskrivelser af Københavns intellektuelle og daglige liv i yderpunkterne af Kierkegaards livsbane oplever vi hvorledes tiden går. Teologisk sker der en udvidelse og raffinering takket være tænkere som Grundtvig og Kierkegaard der kan provokere og ansproge teologer såvel som lægfolk, men hvad det praktiske angår, bliver København inden for voldene mere og mere sammenkøbt på grund af øget indbyggertal og flere og mere forskelligartede virksomheder. De bløde, nordsjællandske landskaber er det eneste ikke-københavnske der følger Kierkegaard fra begyndelse til slut, og i dialog med den litterære tradition er de at finde i værkerne. Den enlige rejse til Jylland og Berlin-turene er på hver deres måde *ud af kroppen*-oplevelser; konfrontationen med det helt fremmede huer ikke Kierkegaard, og Berlin lukker han ude for at lukke sig inde med skrift og billeder. Der er mange mennesker i Kierkegaards liv. Han kunne lide at snakke med alle og enhver og lære dem at kende. Forholdet til samtidens øvrige intellektuelle er behandlet grundigt, men især to personer fik afgørende betydning, faderen og Regine. Deres liv beskrives ganske udførligt.

Kierkegaards liv fortælles gennem fire overordnede faser: barndom/ungdom, forlovelse, Corsar-striden, »alderdom«. Man får indtryk af et livligt familieliv der senere slides ned af en række dødsfald hastigt efter hinanden i den nærmeste familie. Den ældre Kierkegaard og de to sønner bliver overladt til hinanden i en psykologisk kværn hvor de skarpe intellekter maler nådeløst. Af den teologiske grund udskilles en ung Søren med litterære strømme i blodet. I dagbøgerne fra de tunge år har Kierkegaard efterladt sig et legende novellistisk spor, midt i den teologiske uddannelse. Kvinden i Kierkegaards liv var jo Regine. De elleve måneders brutale forlovelses tid gav stødet til et omfattende skønlitterært forfatterskab. Garff blotlægger forlovelsesforløbet ned til den mindste detalje og lader Regine fortsætte som en uomgængelig københavnsk strømgiver til få måneder før Kierkegaards død. Deres sidste korte møde, planlagt af hende, finder sted på selve hende og hendes mands afrejsedag til De dansk-vestindiske Øer. Kierkegaard og Regine slap aldrig hinanden. Kierkegaards værker fra de første få år efter forlovelsen kan deles i de skønlitterære pseudonyme og de teologiske i eget navn. Denne oprindelige dobbelthed er vigtig for Kierkegaards selvforståelse og er senere anledning til både offentliggjorte og ikke-offentliggjorte spekulationer over forfatterens funktion. De skønlitterære værker læser Garff psykologisk-biografisk for at komme den biograferede nærmere. I forlængelse af den unge Kierkegaards påviste litterære interesse ville det ikke ligge uden for en biografisk område at efterspore litterære mønstre og diskussioner i værkerne. Det hører med til Kierkegaards liv, at han som digter tog genrene og de litteraturvidenskabelige spørgsmål til sig og endevendte dem side om side med de eksistentielle spørgsmål. Digterkaldet er ikke mindre væsentligt som livsforklaring end tilfældigt foreliggende familieomstændigheder eller en fysisk mærkværdighed.

Hvor Regine blev et personligt vendepunkt i Kierkegaards liv, blev Corsar-striden et vendepunkt for den offentlige person Kierkegaard. SAK byder på et udførligt referat af smædekampagnen, af Kierkegaards spydige modtydelser og af de overvejelser der forblev i Kierkegaards pult. Han er oprindeligt vellidt af dem han møder på sine spadsereture, men karikaturerne i *Corsaren* bliver tilskyndelse for de samme til at udle Kierkegaard, så han bliver isoleret. Men striden ender, og Kierkegaard er arbejdsløs. Han mener han har skrevet det han skulle. Kierkegaard beskrives som tidligt ældet, og med bevidstheden om hans død i en alder af 42 kan det teologiske arbejde fra de sidste år nemt opfattes som en gammel mands stædige, lidt forbitrede arbejde for at få sagt det vigtigste. Biskop Mynster er i flere omgange en central skikkelse i de teologiske skrifter. Den sidste kamp, mod kirkens forretningsmæssige kristendom, deler københavnere. Nogle opfatter Kierkegaard som en tosse, andre har fanget hans anliggendes seriøsitet. Igen er Garff omhyggelig og detaljeret i gennemgangen af ikke alene Kierkegaards udgivelser og pultskrifter, men også af andres værker og brevvekslinger. Kierkegaard fremstår som ramt af intellektuel idiosynkrasi, men menneskeligt veloplagt til det sidste.

Ironien er det element Garff finder på alle niveauer i Kierkegaards liv. Det ses i den lille drengs rappe replikker, som den intellektuelles undersøgelsesobjekt og fremstillingsform, i de historiske tilfældigheder omkring mennesket og i Kierkegaards selvindsig. Ved at sætte Kierkegaards afhandling *Om Begrebet Ironi* fast som vippepunkt i SAKs komposition fremhæves Kierkegaards intellekt som det altoverskyggende.

SAK er en velfortalt biografi. I tilgift til den minutløse gennemgang af Kierkegaards liv introducerer Garff, uden at slå over i tør videnskabelighed, kortfattet og præcist til flere af Kierkegaards værker og de vigtigste af værkernes begreber.

Ingeborg Thaanum Carlsen

Torben Grøngaard Jeppesen: Dannebrog på den amerikanske prærie. Et dansk koloniprojekt i 1870'erne. Landkøb, bygrundlæggelse og integration. Odense Bys Museer; i kommission hos Odense Universitetsforlag, 2000. 278 sider, ill. (Fynske Studier, 19). ISBN 87-7838-529-6. Pris: 280 kr.

Det lille hus på prærien er blevet legendarisk og minder om en svunden tid, da indvandringen til den amerikanske prærie var på sit højdepunkt. Nu sker snarere en afvandring, især fra staterne Nebraska og North Dakota, i takt med at landbruget i stigende grad bliver varetaget af stadigt større og mere mekaniserede farme. De seneste amerikanske folketællinger viser, at efterkommerne af de første pionerer på prærien i stigende tal forlader området.

Den aktuelle bog behandler netop indvandringen til den amerikanske prærie. Forfatteren ønsker grundlæggende at beskrive forhistorien til kolonien Dannebrog i staten Nebraska, og hvordan det var at være dansk pioner på prærien i 1870'erne. Grundlæggeren af præriebyen hedder Lars Hannibal, og han er bogens hovedperson. Hannibal er en af de meget tidlige danske udvandrere. Allerede i 1856 rejser han med sin hustru, sine fire børn og sin far til Pine Lake i Wisconsin. I 1861 går han frivilligt med ind i den amerikanske borgerkrig. Forfatteren har haft et meget godt kildemateriale til beretningen om denne hovedperson, idet både Hannibal og historien om kolonien Dannebrog er blevet skildret af flere forfattere gennem tiden. Hvilket dog ikke gør historien mindre interessant.

Men bogen vil mere og andet end det. Et stort afsnit beskæftiger sig med historien om Det Danske Land- og Hjemsted Kompagni. Med den dansk-amerikanske avis *Fremad* som hovedkilde berettes om kompagniet, der blev stiftet af Lars Hannibal med det formål at foretage et samlet jordkøb for at kunne skabe en dansk bosættelse på prærien i Nebraska og dermed skaffe danske småbønder mulighed for at erhverve et stykke land blandt lands-

mænd. Den omtalte avis, hvis redaktion i de første år lå i Milwaukee, men senere flyttede til Chicago, bringer løbende mange og lange sideres beretninger om kompagniet, som gives i bogen. Det må dog konstateres, at foretagendet ikke kunne realiseres øjensynlig på grund af manglende stiftelseskapital. Opbakningen var ikke stor nok. Det var dog lykkedes at reservere et stykke land, og nu gjaldt det om at få så mange som muligt til at komme derud for at tage homesteadland, så Lars Hannibals kongstanke om en dansk koloni kunne blive til virkelighed.

Undervejs i beretningen om Lars Hannibal og kolonien Dannebrog, får læseren en meget grundig og detaljeret orientering om selve processen omkring det at grundlægge en koloni. Hvordan finder man det rigtige område? Hvordan foregik den egentlige erhvervelse af et stykke jord? Hvad er *The Homestead Law*? Alt dette og meget mere. Historien om igang sætteren og lederen Lars Hannibal, som vier sit liv til projektet – at grundlægge en dansk koloni – bliver fortalt på en levende måde. Uden den slags initiativrige mennesker ville meget ikke være sket.

Bogens indledning giver en generel indføring i dansk udvandring til USA med fundringer over danskernes spredning på det amerikanske kontinent og efterfølgende assimilering. Forfatteren har gjort et meget stort efterforskningsarbejde. Der er aflagt besøg på utallige amerikanske arkiver, biblioteker og museer for at finde materiale til belysning af såvel de personer, der optræder i bogen, som processen med henblik på oprettelse af en ny koloni. Læseren får ligeledes en glimrende orientering om det relevante kildemateriale.

Bogen har potentiale i sig til at være et godt opslagsværk, når der skal hentes viden om jordkøb, homesteads etc. Men manglen på et sag- og personregister må desværre siges at være et stort minus. Man kunne ønske sig, at den planlagte engelske udgave af bogen bliver tilføjet et gennemarbejdet register, samt at der ved samme lejlighed bliver strammet en del op på indholdet. Læseren kører lidt træet i de mange og lange afskrifter og citater. I de tilfælde hvor citaterne er gengivet på engelsk, ville en oversættelse have været på sin plads, ligesom engelske begreber burde være forklaret. Der tænkes her især på det flittigt anvendte begreb frontier, som er centralt i amerikansk historieskrivning og har spillet en stor rolle for tolkningen af visse sider af USA's udvikling.

Men når det er sagt, skal det understreges, at der her foreligger et nyt spændende værk om danske udvandreres medvirken til opdyrkningen af den amerikanske prærie i 1800-tallet. Dertil kommer, at værket er udstyret med mange gode illustrationer i form af tabeller, kort og fotos.

Birgit Flemming Larsen

Inger Hartby: Højskolekvinden – mor, søster, datter. Højskolekvindens kulturelle status og livsvilkår 1870-1920. Odense Universitetsforlag og Ollerup, Nornesalen, Forskningscenter for folkelig Livsoplysning, 1999. 133 sider, ill. ISBN 87-7838-502-4. Pris: 175 kr.

Bogen er skrevet på baggrund af en forskningsrapport, der findes på Biblioteket for det Folkelige Arbejde. Formålet med denne forskning, der omhandler tiden 1870-1920, har været dels at synliggøre de kvinder, der lagde så meget af deres liv på landets højskoler, dels at belyse en kvindekultur, idet forfatteren har søgt at inddrage de love og kulturelle hovedstrømninger, der herskede og påvirkede tidens kvinder. Det er ikke forfatterens hensigt at »... fremhæve en kvindegruppe, der overskred deres kvinderoller og agerede som mænd ...«, men derimod at beskrive den funktion, som højskolemoderen havde på højskolen ud over at være gift med forstanderen.

En vigtig pointe er, at man skal passe på ikke at dømme fortiden ud fra nutidens nor-

mer. Er man opmærksom på, at man netop er bundet af sin egen tid, vil man kunne vende tingene og se de positive træk i datidens samfund og samtidig lære om de ting, som den nutidige kultur ikke indeholder.

De trykte kilder er biografier, erindringer og litteratur om højskolekvindernes holdninger og generelle livsvilkår. De utrykte kilder omfatter en meget stor personlig korrespondance, hvoraf hovedparten ikke tidligere har været offentliggjort og en del er i privat eje. På baggrund af det foreliggende kildemateriale har forfatteren formået at tegne et fint billede af forstanderhustruen/højskolemoderens rolle i højskolemiljøet, hvor den vigtigste opgave synes at have været højskolens daglige husførelse, samt undervisning i håndarbejde og foredrag.

I bogen skildres tre kvinder, der kom ind i højskolemiljøet fra henholdsvis et gejstligt, et landbrugsmæssigt og et borgerligt miljø. Der gives en fin beskrivelse af de udfordringer, der mødte de tre, hvoraf to blev højskolemødre i kraft af ægteskabet med en højskoleforstander. Også det grundtvigianske miljø og normerne bliver skildret fint. Vil man have indtryk af, hvordan tilværelsen sandsynligvis har formet sig for de fleste højskolemødre, er kapitlet om Bodil Marie, der blev gift med Rasmus Bording, nok det mest interessante. Her kommer forfatteren ind på mange emner. Bodil Marie havde lange sygdomsperioder under forlovelsen med Rasmus. Et sygdomsforløb, som forfatteren mener kan have rod i manglende seksuel drift. Begrebet skyggetanter bliver også beskrevet tillige med det grundtvigianske syn på ægtefællers indbyrdes roller. Iflg. den grundtvigianske opfattelse skulle kvinden passe hus, mand og børn og være blid, venlig og omsorgsfuld, hvorimod manden var den udfarende forsørger. Kvinder var dog velkomne som kursister på højskolerne, hvor de havde mulighed for at »få luft under vingerne«, tilegne sig lidt almenviden og forbedre deres evner indenfor de huslige sysler. Kvinder kunne også undervise på højskolerne – igen typisk i kvindefag, såsom skønskrift og håndarbejde.

Eline Begtrup var en provokerende undtagelse. Hun foretrak at undervise karlene i deres fag, som hun havde de faglige kvalifikationer til. Det gav anledning til modstand, der medførte at hun i 1897 oprettede sin egen højskole. Hun forblev ugift og var hele livet engageret i at undervise, holde foredrag og skrive, og hun mødte livets modgang med op- og nedture. Til en nær ven skrev hun i en sen alder: »bliver livet vanskeligere, så bliver det rigere«.

Nanna Kristensen-Randers var den første kvinde i Danmark, der tog juridisk embedsekksamen, men hun kunne ikke få autorisation til at virke som fuldmægtig, fordi hun var kvinde. Ægteskabet med en højskoleforstander førte hende ind i rollen som højskolemor, hvilket hun formåede at kombinere med fortsat at holde foredrag rundt om i landet. Hun var med i Dansk Kvindesamfund, holdt sig politisk engageret og var dertil en viljefast kvinde, der stillede store krav til personalet. En kvinde, der ikke var blid og medfølelse, men snarere praktisk og retfærdig i omgangen med andre.

Fælles for de tre kvinder er, at de skulle oplæres til at blive gode hustruer, der kunne føre hus og passe børn. Nanna og Bodil Marie tog opgaven som højskolemoder på sig. Nanna skrev i en artikel: »det er jo lettere for den, der har valgt den stilling, end for den, der som sin mands hustru bliver sat på den plads ...« og senere i samme »... hans hustrus virksomhed så stor og omfattende ... men også tilfredsstillende hende hell.«

Bogen er hurtigt læst, velskrevet og med en fin fordeling af brødtæst og citater. Det er svært ikke at blive revet ind i de tre kvinders livsforløb. Der er tale om tre kvinder, der på hver sin måde fandt deres plads i højskolemiljøet og formåede at få det bedste ud af forløbet, selv om både Nanna og Bodil Marie var plaget af periodevise sygdomme og Eline med tiden mistede både syn og hørelse.

Stella Borne Mikkelsen

Christian Hau: Bjælken, sparren og den halve bjørn. Fra saltindustri til lavadel. Senmiddelalderstudier omkring lavadelsslægten Vinter på Mors. Hjørring, Eget forlag, 1999. 182 sider, ill. ISBN 87-987337-0-2. Pris: 200 kr.

Hovedtitlen på Christian Haus bog henviser til de våbener, som blev brugt af slægterne Vinter af Vodstrup (bjælken) og Vinter af Nandrup (den halve bjørn), hvis fælles oprindelse forfatteren overbevisende redegør for, og deres tætte forbindelse med slægten Spend (sparren). Det drejer sig om tre slægter som i 1400-årene hæver sig op over bondestanden på Mors, for igen at blive selvejerbønder i slutningen af 1500-årene.

Alle, som har beskæftiget sig med lavadelens historie i senmiddelalderen, ved, hvor svært det er at få de spredte oplysninger til at føje sig til en helhed, men forfatteren har med stor stædighed forfulgt sine personer og påvist sandsynlige sammenhænge. Christian Hau gør selv opmærksom på, at disse sammenhænge ofte kun kan være hypotetiske, men en god fantasi er nu engang et af genealogernes bedste redskaber, hvis fantasien vel at mærke er tjølet af respekt for det tilgængelige stof.

Hau har disponeret sin bog i mange små kapitler (29), og det giver ham mulighed for hele tiden at supplere de ofte vanskelige genealogiske udredninger med relevante kulturhistoriske og lokale emner fra senmiddelalderen. Og det er en spændende pointe, at Vinter-slægtens sociale opstigning skyldtes, at deres ikke særlig store indtægter fra jordbesiddelser kunne suppleres med indtægterne fra saltudvinding i deres oprindelige hjemsovn nord for Mariager Fjord. Mors, som slægten flyttede til, var rig på fisk, og forbindelsen mellem salt og fiskeforekomster var en rigtig god økonomisk sammensætning i senmiddelalderen.

Saltfremstillingen ved Jyllands Kattegat-kyst foregik helt anderledes end den saltudvinding på Læsø, som vi har hørt en del om i de senere års udgravningsresultater. På Læsø inddamper man saltvandet, mens man her på den jyske vestkyst brænder tang og udvasker og indkoger saltet af asken ved hjælp af lerkar fremstillet til formålet. Det var for mig nye og spændende oplysninger, og jeg vil glæde mig til, at arkæologerne finder spor af de lerkar. Potteskårene må ligge trindt i landskabet, hvis man giver sig til at lede efter dem. Vi kan se, hvor meget saltindvindingen betød økonomisk ud fra den kendsgerning, at både høj- og lavadelen kæmpede om rettighederne i skarp konkurrence med Viborg-bispen.

At Christian Hau har kunnet følge en temmelig stor personkreds i en periode, som ellers set fra et genealogisk synspunkt ofte kan være fyldt med huller, skyldes i høj grad Dueholm klostres brevbog, og de lokale gejstlige institutioner har da også en stor plads i *Bjælken, sparren og den halve bjørn*. Kirken og klostrene gav lavadelen karrieremuligheder som verdslige fogeder, og en gejstlig karriere for sønnerne lå også inden for mulighedernes grænser. Modsat spillede de gejstlige institutioner så sandelig også en rolle i slægternes økonomiske nedture, for det var ofte de store sjælegaver til kirker og klostre, som efterlod arvingerne med lidt for lidt til deres overlevelse, og selv om bestemmelsen om, at man kun måtte testamentere en halv hovedlod til sit yndlingskloster, stadig var gældende i 1400-tallet, så kan den halve hovedlod, som er småpenge for storgodsejeren, bringe lavadelsmanden, som kun lige har stukket næsen op over bondestanden, på armodens rand. Det er en interessant problemstilling, som Christian Hau smukt gør rede for. Jeg er faldet over spørgsmålet, fordi problematikken omkring den halve hovedlod er den kæphest, jeg med største fornøjelse ofte rider en tur på.

Bogens styrke er blandingen af familiehistorie, lokalhistorie og kulturhistorie, og det kan ikke ofte nok påpeges, at alle tre sider af den »historiske sandhed« bør indgå selv i fremstillinger, som lægger hovedvægten på genealogien. Så gør det ikke så meget, at visse af de postulerede slægtsforbindelser ikke ganske overbeviser mig, når jeg til gengæld får

historien om den rige provst Henrik Olufsen. For selv om provstens tilknytning til Vinterslægten er lidt løs i koderne, hører han helt sikkert til det sociale og lokale miljø, som Christian Hau tegner et glimrende billede af.

Til slut det traditionelle sure anmelderopstød: Jeg savner kort, der viser de beskrevne familiers jordbesiddelser både på Mors og søndenfjords, og så synes jeg, at de fleste af billederne står alt for uldent og uklart på det tonede papir. Kort og billeder er ikke kun pynt på lagkagen, de er så sandelig også smagsbærende.

Marianne Johansen

Lars N. Henningsen: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. En oversigt. Flensborg, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1999. 216 sider, ill. (Arkivserien, 7) ISBN 87-89178-35-1. Pris: 128 kr./32 D-Mark.

Denne bog giver en samlet oversigt over alle de arkivalier, som Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig havde indsamlet ved sit 10 års jubilæum i 1999. Bogen kan derfor sidestilles med guiderne fra Rigsarkivet, landsarkiverne og Erhvervsarkivet, selv om institutionen i Flensborg naturligvis ikke råder over nær så mange arkivalier; ved jubilæet havde man fået ca. 600 meter i hus, fordelt på ca. 900 arkivskabere.

Arkivet har til formål »at indsamle, registrere og bevare arkivalier og lydoptagelser for private personer, foreninger, institutioner og virksomheder med tilknytning til den danske folkedel i Sydslesvig« og at stille dette materiale til rådighed for offentligheden. At dømme efter indledningskapitlet har man gjort en særlig indsats for at indsamle materiale fra Dansk Kirke i Sydslesvig og andre institutioner, men når man ser på antallet af arkivfunds, er det alligevel person- og foreningsarkiverne, der vejer tungest med hhv. 501 og 282 arkiver.

Bogens registraturliste er opdelt efter arkivtyper (personarkiver, foreningsarkiver etc.), og inden for hver type er arkivfondene anbragt i alfabetisk rækkefølge. Imidlertid er bogen forsynet med både stedregister, sagregister og erhvervsregister, hvilket er en stor hjælp ved tværgående søgning.

For hvert arkivfond er der en summarisk omtale af arkivets karakter, omfang og tidsmæssige spændvidde. Det fremgår, at arkivet har en stor overvægt af arkivalier fra 1900-tallet, men der er også en del ældre materiale, bl.a. nogle regnskabsbøger og logbøger fra 1700-tallet, og to familiearkiver indeholder sågar dokumenter helt tilbage fra 1600-tallet. En meget stor del af arkiverne omfatter kun en enkel arkivenhed (bind, pakke eller læg), men der er også enkelte meget store arkivfunds; Dansk Generalsekretariat for Sydslesvig er en suveræn topscorer med 788 pakker.

Registraturen udmærker sig ved mange krydsreferencer – både internt, dvs. til andre arkivfunds på arkivet i Flensborg, og eksternt: til relevante arkivfunds på Landsarkivet for Sønderjylland eller andre arkivinstitutioner og enkelte steder også til bøger og artikler, hvor de pågældende kilder er blevet udnyttet. Endelig skal Lars N. Henningsen roses for de mange velvalgte illustrationer, som giver et glimrende indtryk af, hvad man kan finde i »hans« arkiv.

Jørgen Mikkelsen

Helge Hjortdal: Tre røde konger. Set fra sidelinjen. Erindringer. København, Gyldendal, 1999. 271 sider, ill. ISBN 87-00-39748-2. Pris: 300 kr.

»Politiske kompromiser er et effektivt affarvningsmiddel«, konstaterer den gamle fhv. ministersekretær tørt i sin efterskrift, da han skal begrunde det lidt provokerende valg af titel til sine erindringer. Helge Hjortdal (f. 1927) havde en god barndom med udsigt over Limfjorden

og købstaden Thisted. Under besættelsen kom han på kostskole og i 1946 blev han student. Som stud.jur. i København fik han studentearbejde i centraladministrationen og her fortsatte han sin løbebane frem til 1994, hvor han havde været Folketingets direktør i fire år.

Et halvt århundrede i nærkontakt med statsstyrets og den danske parlamentarismes arbejdsbetingelser er således en ballast, der er svær at komme udenom både for den der skriver sine erindringer, og den der har fornøjelsen af at læse dem. Det er således betegnende, at trods bogens titel, så er der hos Helge Hjortdal ingen tvivl om, at når han kan (skal?) berette om ministersekretær-tiden, så kan han ikke afgrænse sig til at tegne nogle billeder fra de tre statsministres liv og færden; han må også beskrive deres arbejdsopgaver og (diplomatsk) kommentere den måde, de (og andre ind- og udenlandske politiske aktører) løste de stillede opgaver.

Ved bogens fremkomst var der i dagspressen en mindre polemik, der tog sit udgangspunkt i hans skildring af, hvorledes han erindrede en periode med Viggo Kampmann som statsminister, hvor denne lige lovlig manisk deltog i det københavnske natteliv. I og med at problemet – der i erindringerne tidsfæstes til anden halvdel af 1961 – blev klaret med professionel bistand, og historien kun udgør ca. 10 af bogens 274 sider, kan man få den tanke, at den hellige forargelse over at Hjortdal vil »lække historien« i sine erindringer har andre årsager. Da historien også indbefatter, hvordan ministersekretæren driver gæk med en særligt pågående journalist, er det måske ikke så mærkeligt, at repræsentanter for den selv samme stand har følt trang til at klynge Hjortdal op på afsløringen. Det har været hævdet, at loyale embedsmænd skal unddrage eftertiden deres erindringer, og tage personlig viden med i graven, uanset hvor stor afstand der kommer til tidens begivenheder. Synspunktet kendes også fra diskussionen om arkivadgang og tilgængelighedsfrister. Bliver de centrale dokumenter for hurtigt tilgængelige for almenheden risikerer man, at politikere og forvaltning »friserer« de sagsmapper, der overgives til arkiverne, eller helt undlader at sætte pennen til papiret i særligt følsomme sager. Omvendt kan tilgængelighedsfrister på halve og hele århundreder effektivt stoppe enhver seriøs samtidshistorisk forskning og overlade feltet til sladderjournalistik og såkaldt tv-doku-drama.

Helge Hjortdals erindringer er således betydningsfulde for en diskussion af disse grænsedragninger. Har hans erindringer krydset en etisk grænse, hvor politikeres privatliv, embedsstandens loyalitet (kontra ytringsfrihed?) og »afsløringer« af hvorledes *Yes, Minister*-virkeligheden opleves af en fhv. ministersekretær giver skader på det parlamentariske demokrati og offentlighedens indtryk af, hvorledes statsministre arbejder, fungerer, reagerer og træffer beslutninger i det daglige?

Svaret vil nok være afhængig af eget kendskab til det politiske liv, centraladministrationens virkemåde og egen partifarve.

I sin efterskrift skriver han om »sine statsministre« og partipolitikken (side 267): *»Deres røde farve er så stærk og klar, som den nu engang kan være i et dansk demokrati, hvor intet enkelt parti – og altså heller ikke Socialdemokratiet – har haft flertal i den folkevalgte forsamling gennem de seneste 90 år af det tyvende århundrede ... Vil man beholde farven – og det er der partier, der har villet – har de ingen syndelig indfyldelse på de afgørende politiske beslutninger – og kan altså heller ikke fremme den politik, der er deres«.*

Hjortdal erklærer sig selv partiløs, og læseren forledes på intet tidspunkt til at tro, at han nok er »skabs-socialdemokrat«, men at læse bogen med partipolitiske briller på, er efter anmelderens mening en misforståelse. Helge Hjortdal erindrer sin tid som loyal tjener for et politisk system, og under den synsvinkel er bogen god og tankevækkende læsning. Hvis disse embedsmandsagtige betragtninger er for »afslørende« bør man nok revurdere det legitime i overhovedet at bedrive samtidshistorisk forskning og skrive moderne, politisk hi-

storie. Personlighedens rolle i Historien vil altid være omstridt, men at borttænke den – eller forbyde dens tilstedeværelse – er halsløs gerning.

Desværre savner bogen et personregister.

Tommy P. Christensen

Karen Hjorth og Anette Warring, red.: Handlingens kvinder. Frederiksberg, Roskilde Universitetsforlag, 2001. 220 sider, ill. ISBN 87-7867-131-0. Pris: 185 kr.

Det var med forventningens glæde, at jeg satte mig til rette med denne bog, der er nummer fire i rækken om kvindehistorie, skrevet af samme forfattergruppe. Formålet med antologierne har været at vise, at det ikke skyldes manglende kildemateriale, at kvinders livsvilkår er så overset i den almindelige Danmarkshistorie. Temaet er denne gang handlingens kvinder – de handlekraftige kvinder, der har formået at flytte grænser. Bogen er til egnet forhenværende stadsarkivar Helle Linde, der døde i april 2000. Bogen spænder i tid fra Birgitte Skeel i 1600-tallet til Henni Forchhammer i 1900-tallet. Der er ligheder mellem disse kvinder, men også forskelle; ikke mindst, fordi de levede i så forskellige perioder, og derfor har jeg valgt kort at gennemgå de enkelte artiklers damer.

Grethe Ilsøe indleder med beretningen om Birgitte Skeels (1638-1699) kamp for at finde sin nationale identitet. I artiklen berøres to væsentlige emner; nemlig de problemer der opstod i adelen, da Danmark mistede Skåne i 1658, og kvindernes mulighed for at videreføre en afdød ægtefælles ejendom eller virksomhed. Birgitte Skeel blev enke to gange, og hun viste sig i høj grad handlekraftig i driften af herregårdene, der var i hendes varetægt. Selv om hun kæmpede imod, endte hendes skånske søn med svensk opdragelse og i svensk tjeneste. Selv da hun blot drev sønnens besiddelser på hans vegne, kæmpede hun for at undgå forsvenskningen af de skånske besiddelser.

Som den næste har Karen Hjorth skrevet om Christiane Louise Warnstedt (1740-1813). Det er en tankevækkende artikel, der beskriver de – til tider – besværlige omstændigheder, som ugifte kvinder uden større økonomisk baggrund måtte tage til takke med. Det er endvidere interessant at se, hvor mange oplysninger man kan finde om en kvinde, der i den grad var afhængig af familien og ikke rigtig fik sit eget liv (ægteskab, børn og ejendom). Med et moderne udtryk kan hun kaldes skyggetante. Ikke desto mindre rummer arkivalierne mange informationer om hendes livsstil, forbrug og væsen m.m. Frk. Warnstedt udviste både økonomisk sans og tæft.

I naturlig forlængelse af denne artikel er Helle Lindes om enker i København i første halvdel af 1800-tallet. Også her berettes om kvinder, der ikke uden videre gav op, men derimod formåede at videreføre virksomheder med held. Linde kommer tillige med en meget væsentlig pointe om, at man altid skal huske at se på, i hvilken tid enken måtte drive virksomheden. Det kræver selsagt større administrativ og økonomisk sans tillige med initiativ og virkelyst at drive en virksomhed i krisetider end i opgangstider.

Adda Hilden har forfattet artiklen om Diakonissestiftelsens besværlige opstart i Danmark; en historie der blandt andet handler om venskabet mellem to Louiser: En prinsesse og senere dronning (1817-1898) og en kvinde ved navn Louise Conring (1824-1891). Prinsessen var energisk i fremskaffelsen af kapital til driften; midlerne kom fra donationer, men i visse perioder var der meget få penge at råde over. Trods et svagt helbred var Louise Conring en af stiftelsens stærke forgrundsfigurer; hun var flittig, sparsommelig og idérig. Da hun ønskede at anlægge en ny og større stiftelse på Peter Bangs Vej, mødte hun stor modstand i bestyrelsen og kæmpede med en vanskelig økonomi, men alligevel lykkedes det hende at gennemføre planen.

»Visioner og kamplyst« har Minna Kragelund kaldt kapitlet om en fremsynet håndar-

bejds lærer, Dorothea Heckscher (1858-1914), der kæmpede hårdt for at få alternativer til den gældende danske undervisning. Den gængse undervisningsmetode var, at lærerinden klippede mønstrene for eleverne, der så selv syede klædegenstandene sammen. Herved lærte de at bruge nål og tråd, men det var nok mere vigtigt, at man på denne måde sørgede for, at de fik tøj på kroppen. Dorothea gik ind for matematisk beregnede mønstre og for at lære eleverne selv at tegne og klippe mønstre, og hun var for så vidt enig med en anden fremtrædende kvinde, Marie Steffensen, der dog havde et mere simpelt system. Det holdt hårdt for Dorothea at opnå autorisation til at afholde faglærerindeeksaminer i håndarbejde, men det lykkedes til sidst.

Bente Rosenbeck har valgt at skrive om socialrådgiverne og særligt om Den sociale Skoles opstart i 1936/37 samt om de to kvinder Vera Skalts (1904-1990) og Fanny Manon Lüttichau (1900-1995), der var to af skolens pionerer. Vera Skalts var cand.jur. og forretningsfører for den private organisation Mødrehjælpen, da hun blev tilknyttet skoleprojektet. Manon Lüttichau havde ikke megen boglig uddannelse bag sig, men derimod masser af praktisk erfaring. Efter mere end 10 år i KFUK blev hun i 1934 ansat i en nyoprettet stilling som »Social Worker« på Kommunehospitalet. Uddannelsen til socialrådgiver kunne for så vidt varetages af begge køn, da der var undervisning i blandt andet lovmateriale, men man lagde stor vægt på, at en stilling som socialrådgiver skulle beklædes af en person med hjertet på rette plads. Fra 1961 blev skolen, der startede i små kår med ulønnede eller symboliske betalinger, til en videregående uddannelse og skiftede tillige navn til Den sociale Høj-skole.

Som den sidste i bogen skriver Hanne Rimmen Nielsen om Henni Forchhammer (1863-1955), der repræsenterede Danmark i Folkeforbundets årlige delegeretforsamlinger fra 1920 til 1937. De mange oplevelser blev formidlet videre via foredrag, interviews, artikler og breve. Trods en opvækst i en boglig familie – faderen var rektor på Herlufsholm Kostskole – fik hun ikke selv nogen formaliseret uddannelse. Hun formåede dog at lære tysk og engelsk ved selvstudier og kom senere til også at undervise i engelsk og italiensk. Hun var den første kvinde, der talte i Folkeforbundets plenarforsamling, og hun formåede at vinde over sin generthed og konfliktskyhed.

Bogen er velskrevet og viser vejen til nogle af de arkiver og arkivalietyper, hvor man kan finde nogle af kvinderne i historien, men det fremgår også af nogle artikler, især Minna Kragelunds, at det i nogle tilfælde kan være meget svært at finde oplysninger om en kvindes personalhistorie. Det er glædeligt at læse, at selv om kvinder generelt er noget oversejete, så har der til alle tider levet handlekraftige kvinder, der med krum hals har kastet sig ud i de udfordringer, livet har mødt dem med.

Stella Borne Mikkelsen

Viggo Kamp Nielsen: Købmændenes tid. En vestjysk slægt gennem 350 år. Århus, Eget forlag, 2000. 229 sider, ill. ISBN 87-987895-0-3. Pris: 295 kr.

Der er skrevet megen slægtshistorie, som har haft et temmelig fjernt forhold til både den lokale historie og Danmarkshistorien, men der er sandelig også skrevet megen lokalhistorie og Danmarkshistorie, som ikke har søgt at drage nytte af det omfattende materiale som slægtsforskere har draget frem. I de senere år er der imidlertid en tendens til at slægtshistorikerne i stigende grad søger at skildre slægternes udvikling og personernes liv og forhold på baggrund af sted og tid. Det er denne bog et smukt eksempel på, og den vil kunne tjene som forbillede for mange andre. Den er imidlertid også – ligesom enkelte andre fortrinlige værker fra de seneste år – et eksempel på at slægtshistorien meget direkte uddyber og nuancerer vores forståelse af en egns og en tids forhold og problemer.

Forfatteren følger en enkelt slægt fra midten af 1500-tallet og frem til år 1900. I virkeligheden er der ikke tale om en enkelt slægt, men om indgiftede grene i en anetavle, hvad der fremgår af oversigten på bogens sidste sider. Forfatteren går elegant fra gren til gren i denne mosaik som falder i fire store afsnit. Første del udspiller sig i Lemvig og omegn i 1600-tallet, hvor vi følger en præsteslægt i Vandborg – Gregers Jensen Lemvig og hans søn, hvis søn tog navnet Vandborg og valgte at blive købmand i Lemvig. Hermed var springet til at blive jordbesidder – i dette tilfælde godsejer – ikke stort og vi ser hvordan slægten kombinerer handel og landbrug og indgifte i præsteslægter. Anden del udspilles på Mors i 1700-tallet hvor en slægtsgren erhverver herregården Frøslevgård – først med økonomisk succes, siden endende i fallit. Det følgende afsnit tager sit udgangspunkt i birkedommer Jørgen Lange, hvis søn giftede sig med en ætling af slægterne i kapitel et og to. Hans søn blev tobaksfabrikant i Randers, engagerede sig i kaperkrigen med England 1807-14, men også her må slægten notere en fallit. Sidste kapitel handler mest om Laurids Lange, der var købmand og byrådsmedlem i Ringkøbing, og der slutes ret effektivt med dennes barnebarn, »industrikøbmanden« Viggo Nielsens bryllup i Lemvig 1898. Her kunne han se hen til gravstenen over sin seks gange tipoldefar, der var død 300 år tidligere som købmand og rådmand i Lemvig. »*Viggo Nielsen var 10. generation af købmænd – selv en ætling af Lemvig*«.

I sin indledning gør forfatteren opmærksom på at hvad han kalder den langvarige overgang fra middelalder til moderne tid hele tiden åbner nye muligheder, som især blev udnyttet af driftige købmænd, og det er derfor bogen med rette har fået titlen: *Købmændenes tid*. Vi får et tæt vævet billede af disse købmænd, der som nævnt altså også engagerede sig i landbrug, kreaturhandel og kaperkrig – med mere og mindre heldige resultater. Deres miljø skildres ret bredt, og der er lagt megen omtanke i at forstå dem på baggrund af deres tid, tidens vilkår og lokaliteten. Her er gode ideer til efterfølgelse. For eksempel belyses de økonomiske forhold i Nykøbing Mors ud fra matriklen over krigsstyr 1676, og siden opbygges en skildring af byen i 1809 ud fra bl.a. skattelisten. Hverken rigshistorien eller den lokale historie glemmes. Vi følger hvordan kaperkrig, stormflod, bybrande, ophævelsen af Københavns monopol på tobaksvarer og meget andet griber ind i personernes liv og leved.

Frem af skildringen står så til gengæld en række menneskeliv, som ikke bare var et produkt af deres tid; de var også selvstændige aktører som var med til at præge udviklingen i den kreds hvor de virkede. Man kunne fristes til at nævne flere af disse skæbner, men lad mig blot fra kapitlet »*En kvindeprofil*« nævne den flotte skildring af Anne Marie Madsdatter. Da hun lod sin mand begrave i 1745, anklagede byfogeden hende for at have overtrådt forordningen om hvad man kunne tillade sig ved ikke-adelige begravelser. Han havde ikke mindre end tyve ankepunkter, lige fra at liget var blevet bestrøet med forsøvede nelliker og christorne (»*et nyt påfund*«) til at enken havde ladet ringe med klokkerne i de fem kirker hun ejede samt i den kirke der tilhørte svigersønnen. Det var så sandelig en dame der havde magt over tingene, og hun søgte da også at klare sig ud af sagen ved at stifte et legat på 500 rigsdaler til fordel for den danske skole. Øvrigheden var på den anden side godt klar over hendes økonomiske omstændigheder, så de foreslog hende at forhøje legatet til 800 rigsdaler – så kunne hun godt få kongens tilgivelse for de mange forseelser. Anne Marie slog til, men fik indføjjet i fundatsen at hendes arvinger måtte lade hende bisætte på den måde de syntes og lige som hendes salig mand var blevet begravet!

Den gode slægtshistorie rummer virkelig mange muligheder for at belyse lokalhistorie, kulturhistorie og adskilligt mere.

Knud Prange

Kerteminde bys historie 1-3. Kertemindeegnens Museer, 2000. 3 bind, ill. – Bind 1: 1350-1659/af Erland Porsmose. 223 sider, ill. ISBN 87-88564-36-3. – Bind 2: 1660-1850/af Birgit Bjerre. 215 sider. ISBN 87-88564-35-5. – Bind 3: 1850-2000/af Kurt Risskov Sørensen. 248 sider. ISBN 87-88564-39-8. Pris pr. bind: 248 kr. Samlet pris: 648 kr.

Kerteminde har med denne udgivelse fået sin tredje sammenhængende byhistorie. De første to var provst N.S. Bøghs beskrivelse i 1770 (først udgivet i 1995) og Kr. Kraghs udgivelse i 1913 i anledning af 500-års jubilæet for byens første købstadsprivilegier. Politimester V. Woll har siden da bidraget med brudstykker, ligesom der har været artikler i årsskriftet *Cartha*, men nu har Kertemindeegnens Museer i anledning af 650-års jubilæet for den første omtale af byen udarbejdet dette trebindsværk om byens historie. En indbydende, teglrød indbinding giver associationer til et af Kertemindes kendetegn, de røde hustage.

Alle tre bind har en stringent, tematisk opdeling, således at behandlingen af hver periode er inddelt i følgende afsnit: byens udvikling, forbindelse til omverdenen/kommunikation, indbyggerne, dagligliv, åndsliv/kultur, næringsliv/erhverv, sociale forhold, institutioner og byens styre. Hvert bind er inddelt i 3-4 perioder, hvilket gør det muligt at læse afsnittene hver for sig og sammenlignende konjunkturer og udvikling. Ved en sådan opdeling er der en stor risiko for gentagelser, men det undgår forfatterne næsten her. Læseren får en indgående beskrivelse af de enkelte perioder kombineret med et godt overblik. Alle forfatterne udnytter kilderne fremragende til at veksle mellem den generelle redegørelse og eksemplet, især er personskildringerne levende og medrivende.

Erland Porsmose har skrevet om tiden indtil 1659. I beskrivelsen af den første periode indtil købstadsprivilegierne i 1413 fortælles der også om købstadsprivilegier generelt samt om kongens valg og fravalg af handelspladser. De naturlige havneanlæg gjorde, at Kerteminde i de følgende århundreder blev havneby for Odense. Med hensyn til de tidligere tider omtales nogle vikingemønter fra Svend Estridsens regeringstid samt et vikingetids-spænde, men der kunne måske være ofret nogle linier på at beskrive de første arkæologiske fund på stedet, således at man fik en fornemmelse af byens historie før donationen til kirken i 1350. Til gengæld bruges de øvrige arkæologiske fund meget illustrativt, når de beskriver byens forskellige håndværk.

Kerteminde i perioden 1660-1850 behandles af Birgit Bjerre, som beskriver enevældens sociale forhold, åndsliv, politiske og religiøse strømninger. En enkelt detalje: Ved omtalen af mordet på præsten Hornemann i 1731 (han blev myrdet af sin hustru og hendes elsker, Mørch) skriver Birgit Bjerre, at den modvillige brud, Anne Helene, var 18 år og Hornemann 40. I kirkebøgerne for Brenderup sogn kan man imidlertid se, at hun må have været ca. 26 år omkring bryllupstidspunktet, hvilket unægtelig sætter hende i et lidt andet og mindre uskyldigt lys (hun blev sammen med Mørch dømt og halshugget for mordet på sin mand).

Kurt Risskov Sørensen skriver om byens seneste 150 år, og han giver en glimrende skildring af byens udvikling. Odense fik en havn, og Kerteminde måtte finde nye indtægtskilder. En af de væsentligste blev turismen, og de rekreative områder blev udnyttet samtidig med, at der skulle afsættes plads til nye parcelhuskvarterer. Ved kommunesammenlægningerne i 1960'erne blev Hindsholm, Drigstrup m.fl. sogne indlemmet i Kerteminde Kommune, men Kurt Risskov Sørensen holder sig til sin opgave: at fokusere på Kerteminde by og kun undtagelsesvis inddrage omegnen.

Forfatterne undgår den fælde, som byhistorikere kan falde i: at redegøre for store dele af Danmarkshistorien og derefter forsøge at presse så meget lokalhistorie ind i den sammenhæng som muligt. I stedet er der taget udgangspunkt i byen, resten bliver oplyst i det nødvendige omfang. Vi får overblikket, ridset, men hovedvægten lægges på Kerteminde.

Et godt eksempel er afsnittet om 2. verdenskrig, hvor det konstateres, at Kerteminde ikke spillede nogen væsentlig rolle i forhold til Odense, og derfor vægtes besættelsen ikke uhensigtsmæssigt meget i sammenligning med periodens øvrige begivenheder.

Noter og henvisninger er bevidst udeladt; disse kan i stedet findes i et særligt eksemplar på Kerteminde Byhistoriske Arkiv. Det er et beklageligt fravalg, idet forhåndenværende noter kunne have opklaret, hvorledes kilderne anvendes. Eksempelvis nævnes matriklen 1682 flere gange i bind 1 og 2, næsten hver gang med forskelligt resultat: I bind 1, side 90 omtales 184 byggegrunde, heraf 34 øde. Ejendomme og byggegrunde er ikke det samme, men alligevel undrer det, når man på side 144 finder 195 ejendomme, heraf 29 uden beboere. I bind 2 omtales side 28 166 beboelseshuse, heraf 5 ledige, hvilket giver 161 husstande. På side 60 reduceres tallet blot til 161 ejendomme. Noter tynger ikke nødvendigvis, men kan sættes ind bagved, så læseren har mulighed for at vælge fra eller til. Det skal dog anføres, at alle tre forfattere ofte nævner den kildegruppe, som danner baggrund for emnet.

Med hensyn til kilderne findes en oversigt bagerst i hvert bind opdelt efter utrykt og trykt materiale. Desværre mangler der årstalsangivelse på ca. halvdelen af det utrykte materiale, og det trykte materiale veksler alfabetisk mellem forfatter og titel, hvilket kan virke en anelse forvirrende.

Illustrationerne til alle tre bind er fremragende og medvirker til at gøre værket indbydende og læseværdigt. Periodeopdelingen fungerer fint, og trods ovenstående indvendinger kan *Kerteminde bys historie 1-3* varmt anbefales. De mange fortællinger om byens indbyggere og virksomheder er velskrevne og velplacerede. Det er altid vanskeligt at vælge mellem overblikket og detaljerne, men her er balancegangen lykkedes, og værket er en flot gave til byens borgere fra Kertemindeegnens Museer.

Charlotte Lindhardt

Boris Koll: Kaperkaptajn Jens Lind – manden bag myten. Ebeltoft, Skippershoved, 2000. 109 sider, ill. ISBN 87-89224-52-3. Pris: 168 kr.

De danske kaperkaptajners virksomhed under Napoleonskrigene har tiltrukket sig mange forfatters opmærksomhed. Bedst kendt er Kay Larsen, hvis værk *Danmarks Kapervæsen 1807-14* udkom i 1915. Også historikeren og journalisten Boris Koll har ladet sig fascinere af emnet. Han har koncentreret sig om en af de mest markante kapere, Jens Lind fra Helsingør, og han har set det som sin særlige opgave at efterprøve de forskellige myter, der har eksisteret om denne mand. Et af de vigtigste resultater er påvisningen af, at kaperkaptajnen fra Helsingør ikke – som hidtil antaget – var identisk med en københavnsk grosserer med samme navn.

Bogen indledes med en nyttig præcisering af kaperbegrebet. Der var ikke tale om »legaliseret sørøveri« eller »guerillakrig til søs«, men om en nøje reguleret erhvervsvirksomhed. Kaperne skulle følge et detaljeret reglement, og dette indeholdt bl.a. bestemmelser om, at de ikke måtte forgribe sig på den kaprede last, men skulle aflevere den til myndighederne. Herefter afgjorde en domstol, om lasten skulle konfiskeres eller ej. I førstnævnte tilfælde blev lasten solgt på offentlig auktion, hvorefter kaperen modtog 99 pct. af provenuet. Boris Koll beskriver kaperne som bevæbnede repræsentanter for Danmark og fremhæver, at den danske stat ved at tillade kapervirksomheden forøgede sin militære styrke ganske betragteligt – uden at det kostede staten noget som helst. Kaperne var nemlig ikke omfattet af offentlige garantier.

Gennemgangen af Jens Linds historie viser også med al ønskelig tydelighed, at kapervirksomheden var et chancebetonet erhverv – med mulighed for meget store gevinster og

risiko for meget store tab. Således skal Lind i løbet af det første krigsår, 1807, have tjent ca. 30.000 rigsdaler på opbringning af fjendtlige skibe, hvorimod han seks år senere mistede både sit skib og sin bror ved en af krigens sidste kaperaktioner.

Boris Kolls bog er velskrevet og letlæst. Det er tydeligt, at forfatteren har haft stor fornøjelse af at opsøre de mange forskellige kilder og at sammenholde deres udsagn med hinanden. Særligt interessant er diskussionen af den vekslende kildeværdi af en af hovedkilderne, købmand Niels Baches erindringer.

Derimod har Boris Koll ikke altid formået at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt, når det gælder beskrivelsen af Jens Linds liv efter 1814. Denne del af bogen burde nok have været strammet en del op.

Jørgen Mikkelsen

Hans Larsen og Anders-Peter Mathiasen: Hvem ligger hvor? Ture på københavnske kirkegårde. København, Politiken, 2001. 192 sider, ill. (Politikens rejsebøger). ISBN 87-567-6377-8. Pris: 199 kr.

En rejse kan være meget – en tur til familien i Jylland, vinrejse i Provence eller badeferie i Thailand. Men det kan heldigvis også være en spadseretur på de københavnske kirkegårde. I serien *Politikens rejsebøger* er udsendt en bog skrevet af Hans Larsen, journalist, og Anders-Peter Mathiasen, journalist med bifag i historie, der tager os med på en fantastisk rejse i kulturer, tid og rum. Kirkegårdene er blevet genopdaget som udflugtssteder (med al respekt) og der har derfor været et stort behov for en populær guide, der sætter de mange spændende gravsteder, personnavne og havemæssige omgivelser ind i en større sammenhæng. Og nu er bogen her!

Den indledes med et kort afsnit om københavnske begravelsespladser, hvor de ældste, bevarede er Brønshøj og Gentoft kirkegårde. Det svarer til næsten tusind års historie, da begge kirker daterer sig fra biskop Absalons tid. Men der har også eksisteret begravelsespladser i det indre af København lige så længe; men de er for længst sløjft af tidens ubarmhjertige udvikling – eller grundprisernes himmelflugt om man vil. I bogen er gengivet (side 9) et fint, farvelagt kort med markeringer af de forsvundne begravelsespladser.

På de følgende mere end 120 sider gives en oversigt omfattende de nuværende begravelsespladser i København, såvel kommunale som ikke-kommunale. Eksempler på det sidste er Holmens Kirkegård, Mindelunden i Ryvangen og de mosaiske begravelsespladser.

Den første turbeskrivelse er til Assistens Kirkegård på Nørrebro, med sine 20 sider i øvrigt også den mest omfattende. Det bør dog ikke overraske, da man må tage i betragtning, at der her er tale om den største af de »nye« kirkegårde, om ikke i areal, så i form af koncentrationen af historisk berømte personer, som er begravet her. Det kan i den forbindelse indskydes, at det ifølge forordet er forfatterens subjektive opfattelse af en persons historiske eller aktuelle betydning, der har været brugt som optagelseskriterium. Herefter er det blevet til ca. 850 afdøde danskere.

På Assistens Kirkegård omfatter udvalget således de verdensberømte (Søren Kierkegaard, H. C. Andersen og Niels Bohr), guldalderens kendte kunstnere som Christen Købke og Jens Juel, nutidens provokatør og maler Jens Jørgen Thorsen samt mange andre. Der er et afsnit med franske soldater og russiske emigranter (afd. K). Hertil kommer kendte, mindre kendte og fuldstændig ukendte, men tilsammen kommer de gennem denne bog til at fortælle flere hundrede års københavnerhistorie.

De næste kirkegårde i bogen er Holmens og Garnisons. Begge ikke-kommunale og relativt små. Holmens Kirkegård – indviet 1666 – er Staden Københavns ældste, og som navnet lader ane tiltænkt personer med tilknytning til Holmen og dermed orlogsflåden. Men derudover er der også begravet kunstnere som for eksempel digteren Christian Winther,

balletmesteren Harald Lander, dirigenten Teddy Petersen og skuespilleren Kjeld Petersen. Hertil kan lægges kendte personligheder som Gunnar »Nu« Hansen og Emma Gad.

På Garnisons Kirkegård – som er fra 1671 – blev der oprindeligt kun begravet personer med tilknytning til militæret og det præger selvfølgelig også en del af mindesmærkerne – især fra de slesvigske krige. Men også her er der mange kendte personer begravet, for eksempel balletdanseren Mona Vangsaee, skuespillerne Buster Larsen og Kirsten Rolffes. Af højstående militærpersoner kan nævnes general de Meza og general Olaf Rye.

Fra og med side 54 drager vi fra den indre by ud til »Bispebjerg« i Brønshøj ved Uterslev mose. Her ligger Bispebjerg Kirkegård fra 1903, der med sine 46 ha er Danmarks næststørste kirkegård. Til denne knytter sig ligbrændingens historie, idet kremering først blev lovlig i 1893, og Danmarks første offentlige krematorium blev bygget i et hjørne af denne kirkegård. I mange år var det også landets eneste, hvorimod ligbrænding er blevet normen over hele landet i dag. Omvendt er kolumbariet knyttet til Bispebjerg Krematorium ikke rigtig slået an. Derimod er De Ukendtes en begravelsesform (askefællesgrave), der tiltaler mange i det 20. århundrede, og Bispebjerg Kirkegård var faktisk det første sted i Danmark, denne begravelsesform blev taget i brug (1926), logisk nok tæt på krematoriet.

Blandt de gravsteder, der trods alt også findes på Bispebjerg Kirkegård, kan nævnes Nina Bangs og Lis Møllers, begge politiske personligheder, og forfatteren Paul Hammerichs, der ligger i det store familiegravsted for familien Hammerich. Men Bispebjerg Kirkegård er ellers præget af de mange, ganske almindelige københavnere ...

Vestre Kirkegård (side 62-77) er den femte på programmet, og den største kirkegård i Danmark. Den blev åbnet i 1870 og lå ved sin etablering udenfor staden Københavns by- og kommunegrænse. Den har særlige afdelinger for Frelsens Hær, grønlændere, færinger og tyske soldatergrave.

Midt på kirkegården findes en lille sø, og en række fremtrædende socialdemokrater har deres begravelsessteder omkring søen, der derfor ikke overraskende i folkemunde har fået navnet »Det røde Hav«. Thorvald Stauning, Vilhelm Buhl, Hans Hedtoft, H.C. Hansen og Jens Otto Krag har selskab af Grete og Per Hækkerup, Niels Matthiasen og fagforeningsfolk som Michael Lyngsie og Jens Jensen, men også gamle kommunister som Ib Nørlund og Knud Jespersen. Udover politikerne rummer kirkegården også kendte erhvervsfolk som for eksempel Otto Mønsted, Sophus Falck og ØK's H.N. Andersen, kunstnere som forfatteren Tove Ditlevsen, komponisten Carl Nielsen med sin hustru, billedhuggeren Anne Marie Carl Nielsen, maleren Vilhelm Hammershøi samt skuespillerne Mogens Wieth, Christian Arhoff og Arthur Jensen. Om sidstnævnte oplyser bogen, at han ikke har sin egen sten, men ligger anonymt i »Restauratør J.P. Jensens familiegrav«. Mange flere kunne fremhæves, da en tur på Vestre Kirkegård nærmest er en vandring i det 20. århundredes erhvervs-, politiker- og kunstmiljøer.

Nærmeste nabo er Vestre Katolske Kirkegård, hvor blandt andet bankdirektør Emil Glückstadt og skuespilleren Max Hansen ligger begravet, sidstnævnte i en urnefællesgrav.

De jødiske begravelsespladser, den gamle begravelsesplads ved Møllegade på Nørrebro og Mosaisk Vestre Begravelsesplads ved Vestre Kirkegårds Allé, omtales også med særskilte turbeskrivelser. I lighed med de øvrige ture med fine, farvelagte kort, hvorpå de omtalte gravsteder er markeret. Den første jødiske begravelse skete i 1693. I stedet for at begrave juvelhandler David Israel på den jødiske kirkegård i Altona ved Hamborg i Holsten blev han den første af i alt 5500 jøder, der blev begravet på Nørrebro. Selv om den nye Mosaisk Vestre Begravelsesplads blev indviet i 1886, var det så sent som 1967, at den sidste jødiske begravelse fandt sted på pladsen i Møllegade. Mange kendte familier er repræsenteret her, blandt andet Hirschsprung, Brandes, Melchior, Bing og Bonnier. Af kendte personligheder på Mosaisk Vestre Begravelsesplads kan nævnes overrabbineren

Marcus Melchior, politikeren Herman Trier og entertaineren Victor Borge. Sidstnævnte har valgt, at halvdelen af asken fra hans kremering skulle nedsættes her, medens den anden halvdel ligger sammen med hans hustru på en kirkegård nær deres fælles hjem i USA.

Fra side 86 går turen til en række mindre københavnske kirkegårde (Brønshøj, Sundby og Vor Frelsers), og vi får blandt andet at vide, at den folkekære skuespiller Jørgen Ryg ligger i urnehave B på Brønshøj Kirkegård, at folkesangeren Cæsar ligger på Sundby Kirkegård under sit borgerlige navn Bjarne Rasmussen og den landskendte professor Tribini ligger på Vor Frelsers Kirkegård.

Speciel er tur 9, der går til Mindelunden i Ryvangen, indrettet i årene efter befrielsen på det sted, hvor tyskerne skød og begravede mere end 200 frihedskæmpere. Udover de 136 frihedskæmpere, der nu ligger begravet i Mindelunden ved Ryvangen, er der også indrettet en gravlund for 31 fanger, der omkom i de tyske kz-lejre.

Tur 10 bevæger sig i og omkring de københavnske kirker. Gravkapeller, krypter og gravmæler tages under behandling, og i forbindelse med Holmens Kirke omtales Peter Tordenskjold i en særlig faktaboks.

De følgende tre ture går til begravelsessteder i Frederiksberg Kommune, og fra side 120 går de følgende fem ture til begravelsessteder i Gentofte Kommune.

Efter alle disse spændende ture til kirkegårde, kirker og andre begravelsespladser følger biografier over alle som er nævnt med fed skrift i bogen – og det er mange – fra forfatteren Kjeld Abell (1901-1961) til minister Lise Østergaard (1924-1996). Sammen med en kilde- og et register er der alt i alt givet en fortrinlig hjælp til læseren. Yderst brugbar, informationsrig og praktisk er bogen. Derfor er der kun én væsentlig anke, og det er manglen på flere af kirkegårdene i Københavns nærmeste omegn: Tårnby, Store Magleby og Dragør, eller Søllerød og Taarbæk. Men lad det så blive et forslag til en videreførelse af det gode arbejde med en ny bog – og tag gerne hele Nordsjælland med.

Til personalhistorisk interesserede er der blot at tilføje, at nu kan vi kombinere en spændende interesse med aktivitet ude i den friske luft – altså ud og gå!

Lisa Elsbøll

Kristian Lauritsen: Dronning Margrethe II's forslægt. Dronningens forslægt i 10 generationer tilbage til 1600-tallet. Også de hidtil mindre kendte danske slægtslinjer af Anton Blaabjerg. Nørresundby, Slægten, 2000. 392 sider, ill. ISBN 87-90331-19-2. Pris: 175 kr.

Dronningens slægt er behandlet ved flere lejligheder og på flere måder. Knud Højrup's bog *Hendes Majestæt Dronning Margrethe og hendes slægt* (som demonstrerer hans fortrinlige »knudsystem«) er en konsanguinitetstavle. Det vil sige den opregner dronningens forfædre seks generationer tilbage og alle disse forfædres efterkommere. Lauritsens arbejde er udelukkende en anetavle, men den indeholder hele ti generationer, hvortil kommer at forfædrene har fået kortfattede levnedbeskrivelser og endelig er der tilføjet nogle interessante tillæg bl.a. om slægtsforbindelser til marsk Stig, Skjalm Hvide og Karl den Store.

De mange aner (til og med 9. generation = 512 aner er alle fundet undtagen 1) er opstillet i både tavleform og listeform hvad der gør det meget nemt at benytte bogen. Så meget mere som den er forsynet med gode navneregistre. Der er et stort afsnit om kilder (litteratur) som vidner om et grundigt arbejde. De fyrstelige aner er ikke svære at spore, men det store antal adelige – for slet ikke at tale om de borgerlige – har krævet meget. Så vidt det har været muligt er alle oplysninger kontrolleret gennem mindst to værker, og der er lagt et stort arbejde i kontakt med biblioteker, privatpersoner og arkiver m.m. i udlandet,

især Tyskland. Det er derfor med god grund der er rettet en speciel tak til Herning Centralbibliotek og læsesalens personale.

En anetavle der går 10 generationer tilbage rummer i princippet 2.047 navne. Men kun i princippet, for der vil selvfølgelig være tale om en del slægtskab mellem forfædrene, det vil sige at der forekommer et betydeligt anesammenfald. Det første sammenfald sker dog først i 5. generation (tip-tip-oldeforældrene), hvor der er fire »*gengangere*«. Men derefter stiger sammenfaldet kraftigt, både numerisk og procentvis. I 10. generation er det teoretiske antal aner 1.024, men der optræder kun 304 forskellige personer. Markgreve Albrecht af Brandenburg-Ansbach er nok den person der forekommer hyppigst, nemlig hele 60 gange. Det er lidt overraskende at dronningen på tolv forskellige måder nedstammer fra Christian 5.s storkansler, grev Frederik Ahlefeldt. Han nedstammede i øvrigt både fra Knud den Hellige og Karl den Store. Anton Blaabjerg nævner i et af sine kapitler i bogen at Karl ville forekomme adskillige tusinde gange i anetavlen hvis man førte linjerne så langt tilbage. Man tror ham gerne. Ifølge bogen nedstammer dronningen mindst 287 gange fra Christian 1., og da han i hvert fald på 24 måder var en ætling af Gorm den Gamle er der mindst 6.888 forbindelser mellem de to ender af den danske kongerække. At slægtskaberne kan være ganske indviklede skyldes at der jo som venteligt også forekommer en del aneforskydninger som når for eksempel storhertug Leopold 1. af Baden var gift med sin halvbrors datterdatter.

Mere end 3/4 af anerne kommer fra kun 31 forskellige fyrsteslægter – Hohenzollern-slægten tegner sig for førstepladsen, den optræder 191 gange. Knap 1/4 af anerne kommer fra 125 andre slægter. I de første fem generationer optræder der kun fyrstelige personer, men i 6. generation optræder en grevinde von Schlieben som – overraskende nok langt tilbage nedstammer fra en række danske adelsslægter og sågar fra marsk Stig der som bekendt blev dømt fredløs for mordet på Erik Klipping. Et andet morsomt eksempel på overraskende slægtsforbindelser findes i det afsnit som påviser at de tre svogre prins Henrik, kong Konstantin og prins Richard alle har en fælles forfader, nemlig grev Eberhard 2. af Württemberg, og at samme greve tilmed er forfader til de tre svogres ægtefæller. Gennem grevens ægtefælle kan linjen endda føres tilbage til Valdemar den Store og Gorm den Gamle.

En stor del af anerne i disse ti generationer er af tysk oprindelse, men gennem Bernadotterne, og også via Oscar 1.s hustru Josephine (barnebarn af Napoleons første hustru Josephine) nedstammer dronningen tillige fra mange franske slægter, adelige som borgerlige. Hvis man gik længere tilbage i dronningens forslægt ville man træffe på spanske, portugisiske og italienske slægter. Dem vil man bl.a. støde på gennem Valdemar Sejrs dronning Bengerd der kom fra Portugal og Christian 2.s dronning Isabella hvis far var konge af Kastilien. Herfra går der i øvrigt grene tilbage til den engelske kongeslægt, Vilhelm Erobreren og Rollo fra Normandiet. Den mest overraskende person er måske den livlandske bonde Samuel Skawronski der kommer ind på anetavlen via sin datter Katharina 1. af Rusland.

Noget af det der gør bogen interessant, nogle steder endda morsom, er de sammentrængte biografier. Man får overraskende oplysninger som for eksempel at dronning Ingrid's oldefar var leder af Dybbøls belejring 1864, og man vil mange gange se at personer der nu optræder side om side i bogen optrådte på forskellig side i mange af fortidens krige (som bogen også giver en oversigt over). På den måde får man faktisk repeteret en god del af Europas historie. Faren er selvfølgelig at de stærkt sammentrængte levnedsskildringer kan få et lidt kuriøst præg – Karl 1. af Württemberg »*som var en udpræget militært type med et frygtet temperament, førte et udsvævende liv og døde under en karnevalsfest*«. Eller Karl 3. Wilhelm af Baden-Durlach – »*levede ret uceremonielt og indførte offentlige audienser. Var*

en lidenskabelig hobbygartner. Havde gennem hele livet talrige elskerinder«. Men der er sandelig mange specielle skæbner imellem som for eksempel Alexandre de Beauharnais der deltog i den nordamerikanske frihedskrig, var præsident for den franske nationalforsamling og endte sine dage ved at blive guillotineret i 1794. Hans hustru Josephine reddede kun livet fordi Robespierre blev styrtet. Siden blev hun elskerinde for en fransk general der overlod hende til sin medgeneral Napoleon hvorved hun i 1804 opnåede at blive fransk kejserinde.

Af de mange specialkapitler skal blot nævnes et afsnit om tronfølgelovene siden 1660, et stykke om tre af de aner hvor der har været rejst tvivl om hvorvidt deres »juridiske« far også var den rette biologiske far (det gælder bl.a. for Christian 8.s far) og en oversigt over de forskellige slægter og fyrstendømmer der optræder i bogen. Den er svært nyttig.

Ud over at tjene sit egentlige formål: at belyse dronningens forslægt, vil bogen kunne tjene som udgangspunkt for adskillige videnskabelige undersøgelser. Her foreligger et omfattende materiale til for eksempel befolkningsgenealogiske studier, analyser af indgifte og ikke mindst stof til undersøgelser over slægtsforbindelser som politisk instrument gennem 3-400 år.

Knud Prange

Michael Linton: Margrete den 1. Nordens dronning. København, Gyldendal, 2000. 214 sider, ill. ISBN 87-00-45498-2. Pris: 249 kr. (Oversat fra svensk af Peter Dürrfeld efter Margareta. Nordens drottning 1375-1412. Stockholm, Atlantis, 1997).

Selv om der kun findes to breve fra hendes hånd, har Michael Linton skrevet en medrivende bog om personen dronning Margrete den Første, der døde for næsten 600 år siden. Han har på meget instruktiv vis formået at gøre rede for sin brug af en mængde mere eller mindre kendte kilder, og han har aflokket disse kilder vidnesbyrd om en af vore mest kendte middelalderkvinder. Når kvinden er dronning og den faktiske hersker over Danmark, Norge og Sverige i det meste af sit liv, kan det ikke overraske, at bogen samtidig inddrager Nordens politiske og økonomiske historie, og det er godt. Men synsvinklen er helt klart personalhistorisk: Hvilken forskel gjorde personen Margrete? Hvilke personer (fyrstelige og adelige) knyttede hun forbindelser med? Og med hvilke formål? Hvad var hendes syn på kongemagtens stilling?

Efter en opridsning af den generelle situation og en præsentation af kildegrupperne, går bogen kronologisk frem med udgangspunkt i hendes barndom, hvor hun var en brik i faderens, Valdemar Atterdags, storpolitik. Det er en spændende fortælling, som også fortæller om hendes bryllup som 10-årig med den tretten år ældre norske kong Håkon, og fortæller om hendes eneste barn med ham, sønnen Oluf, der bliver Danmarks konge ved hendes fars død i 1375. Videre fortælles, hvordan hun på sønnens vegne på rent ud sagt snedig vis fortsætter sin fars politik og langsomt udvider sit magtområde og sin økonomiske formåen, til hun i 1412 dør af pest på sin magts tinde. Hun var på det tidspunkt de facto enevældig hersker over de tre nordiske riger. Der afsluttes med en behandling af hendes eftermæle, med noter, henvisninger, kilde- og litteraturoversigt samt et nyttigt personregister.

Michael Linton, godt hjulpet af oversætteren Peter Dürrfeld, skriver her levende om en periode, som de færreste personalhistorikere kommer til at beskæftige sig med. Det er lykkes for ham at gøre middelaldermennesket nærværende og interessant for os her i nutiden.

Poul Steen

*Lyngby-bogen 1999. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune (ekspe-
dition: Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune). Redigeret af Jeppe Tønsberg. 1999. 160
sider, ill. ISBN 87-87298-30-9. ISSN 0107-7484. Pris: 128 kr.*

Blandt mange årbøger er *Lyngby-bogen* ofte et godt bekendtskab. I året 1999 valgte man at beskæftige sig med Sorgenfri Slotshave, Brede Klædefabriks produktionsbygninger og arbejderboliger samt København og Danmarks Tekniske Universitet (DTU) som grundejere i Lyngby-Taarbæk.

Især de tre første artikler må siges at have mere end lokalhistorisk interesse. Christine Waage Rasmussen gennemgår i en spændende og detaljeret artikel Sorgenfris historie med særlig vægt på park- og haveanlæggenes udvikling. Arkitekturen og havekunsten er international, da Sorgenfri blev kraftigt formet efter tidens mode. Fransk barok fra begyndelsen af 1700-tallet, engelsk landskabshave 100 år senere og frem til i dag – et næsten, offentligt parkanlæg. Gennemgangen er fint understøttet af illustrationerne: haveplaner, gamle stik, fotos og malerier – i øvrigt flere i farver.

Med hensyn til navnestof nævnes bygherren af den første lystgård i Sorgenfri, Danske Kancellis vicekansler Michael Wibe, senere ejere som Ulrik Frederik Gyldenløve, Carl Ahlefeldt til Langeland og medlemmer af kongehuset. Bygmestre og arkitekter som Francois Dieussart, Lauritz de Thurah, Peter Meyn, Abildgaard og Meldahl. Udover kongefamilien har andre kendte personer haft tilknytning til stedet, og artiklen nævner koncertmester Claus Schall, forfatteren Gyrithe Lemche, digteren Viggo Stuckenbergs og politikeren Emil Piper. Artiklen kan derfor danne et godt grundlag for en spadseretur i parken omkring Sorgenfri Slot.

De to efterfølgende artikler handler om bygningerne på Brede Klædefabrik, dels om produktionsbygningerne, dels arbejderboligerne. De er begge skrevet af den lokale arkivar Jeppe Tønsberg. Samtidig er de så absolut også årbogens vægtigste bidrag, der optager over halvdelen af årbogens 160 sider. Arkivaren går grundigt til værks, det store materiale sættes ind i en bredere bygningshistorisk sammenhæng og industrianlæggets historie fra 1831 og fremefter beskrives kronologisk, fint understøttet af kort, tegninger og fotos – atter flere i farver.

Af størst interesse for personalhistorikere er dog den følgende artikel, hvor fokus er flyttet til arbejderboligerne. En tradition, der i Brede rækker tilbage til det 17. århundrede, hvor der på stedet lå industrianlæg. Her har der således i århundreder levet familier, der fandt deres udkomme på fabrikken, et samfund i samfundet, hvor fabriksejeren havde mulighed for at skabe bedre rammer for sine arbejdere, end det i samtiden var almindeligt.

Tønsberg fremlægger en oversigt over antallet af husstande og beboere på Brede for perioden fra 1787 til 1955, der viser at det 20. århundrede kvantitativt var højdepunktet for bebyggelsen, men det gennemsnitlige antal personer pr. husstand i 1787 kan beregnes til 5,1 hvor det i 1950 var dalet til 2,4 – i sig selv et slående vidnesbyrd om den ændrede boligstandard for arbejderklassen. Enkelte fotografier fra det 20. århundrede, der ledsager artiklen, viser nogle af beboerne, og skulle man være beslægtet med smeden Niels Pedersen, væver Oluf Jensen eller maler Paul Rieck, er de afbildet med deres familie. Har man overhovedet nogle slægtsmæssige relationer i Brede være artiklen hermed varmt anbefalet.

Den sidste artikel i årbogen omhandler en side af det kommunale samarbejde, som sjældent berøres. Det drejer sig om Københavns Kommunes opkøb af grunde i nabokommunerne. En mulighed København har benyttet sig af siden midten af det 19. århundrede, og i 1930 var turen kommet til Lyngby-Taarbæk. Baggrunden var naturligvis hovedstadens vokseværk og behov for råderum og planlægningsmuligheder. I Lyngby og Lundtofte køb-

te man tretten bøndergårde og Københavns Kommune blev den største grundejer i Lyngby-Taarbæk Kommune !

Lyngby-Taarbæk blev dog aldrig indlemmet i København, og grundene blev i 1940'erne bebygget af de sociale boligselskaber. I 1953 tilbagekøbte Lyngby-Taarbæk Kommune jorderne for 7 mio. kr. – dog med en tilbagekøbsklausul til København. Ironisk nok blev planerne om DTU's udflytning til en statslig ekspropriering af 106 ha. Artiklen er lærerig, hvis man interesserer sig for lokalpolitik.

Afsluttende skal det tilføjes, at alle fire artikler er ledsaget af noter og litteraturhenvisninger, så alt i alt har Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune atter leveret flere betydningsfulde bidrag til dansk lokalhistorie.

Lisa Elsbøll

Andreas Monrad Pedersen: Schalburgkorpset. Historien om korpset og dets medlemmer 1943-45. Odense Universitetsforlag, 2000. 225 sider, ill. (Odense University Studies in History and Social Sciences, 231). ISBN 87-7838-565-2. Pris: 225 kr.

I løbet af dets korte og komplicerede levetid under besættelsen var det danske nationalsocialistiske Schalburgkorpset præget af intens infigt om korpsets egentlige formål. Det påviser Andreas Monrad Pedersen i sin grundige undersøgelse af Schalburgkorpsets historie. Der er tale om en omarbejdning af en specialeafhandling ved Københavns Universitet. Bogens første del fokuserer på Schalburgkorpsets organisatoriske og politiske udvikling fra korpsets oprettelse i februar 1943 til dets opløsning februar 1945. Heinrich Himmler var initiativtageren og hans hensigt var at skabe et nyt hvervekorps til østfronten, hvis medlemmer på sigt skulle udgøre den danske SS-kerne i et germaniseret og nazificeret Europa. Schalburgkorpset kunne dog aldrig tiltrække unge i titusindtal og kun omkring et hundrede kom i kamp på østfronten. Forhåbninger i Schalburgkorpset om at det kunne indtage rollen som den samlende kraft blandt de kronisk kriseramte danske nationalsocialistiske fraktioner blev modarbejdet af Werner Best, der til gengæld så muligheder i korpset som tysk hjælpepolitik. Til ærgrelse for Himmlers SS-rekrutteringschef, Gottlob Berger, blev det som politi- og terrorinstrument for navnlig den højere SS- og politifører i Danmark Günther Pancke, at Schalburgkorpset kom til at gøre sig gældende – og det er i denne funktion korpset har skrevet sig ind i besættelsehistorien. Desværre tillader kildematerialet ikke Monrad Pedersen konkret at kortlægge Schalburgkorpsets andel i terroren, det gælder såvel den organiserede tysk-initierede som den mere tilfældige vold i de store byers gader, ligesom Monrad Pedersen heller ikke kommer med noget egentligt bud på, hvor stor betydning Schalburgkorpset reelt havde for de sparsomme tyske politistyrker i landet.

Derimod påviser Monrad Pedersen klart, hvordan det lykkedes den illegale presse at få hele Schalburgkorpset til at fremstå som en ren og skær terrororganisation, hvilket fandt sit sproglige udtryk i »schalburgtage«, der var folkeviddets betegnelse for besættelsesmagtens terrorsprængninger af for eksempel Tivoli. Men det var ifølge Monrad Pedersen udtryk for en dæmonisering, som siden gik over i efterkrigslitteraturen og som ikke tog højde for, at det var en hård kerne i Schalburgkorpsets efterretningstjeneste, ET, og ET-afdelingen Hipo-korpset, der primært spillede rollen som håndlangere for det tyske politi. Dermed blev det ifølge Monrad Pedersen også de få, der lagde grunden for dæmoniseringen af de mange, for det var kun et par snese ud af Schalburgkorpsets cirka et tusinde medlemmer, der markerede sig som de værste terrorister i nyere Danmarkshistorie.

De i bogen to interviewede tidligere Schalburgmænd »Karl« og »Anton« er ifølge Monrad Pedersen således mere repræsentative for den typiske Schalburgmand end f.eks. Henning Brøndum, terroristen par excellence. Ligesom langt hovedparten af Schalburgfolke-

ne var Karl og Anton involveret i patruljering og razziaer for det tyske politi, men ikke i terror. Dermed bevægede unge danskere som Karl og Anton sig imidlertid alligevel over strengen, over i aktiv kollaboration. Det rejser spørgsmålet om, hvem Schalburgkorpsets menige medlemmer var og hvad der motiverede dem. Den socialhistoriske analyse af Schalburgfolkene er anliggende i den anden del af fremstillingen, hvor Monrad Pedersen påviser, at det typiske Schalburgmedlem var en yngre mand på under 26 år fra hovedstaden eller en større provinsby. Lidt flere Schalburgmænd kom fra defekte hjem end den gennemsnitlige befolkning, mens lidt færre end gennemsnitligt havde mere end syv års skolegang bag sig. Når det gælder kriminalitet skiller Schalburgfolkene sig ud med en noget højere andel af straffede, hvilket formentlig hænger sammen med, at Schalburgmændene var ramt af en langt højere arbejdsløshed end den øvrige danske befolkning: op mod halvdelen af Schalburgfolkene var uden arbejde på indmeldelsestidspunktet, hvor arbejdsløsheden ellers lå på under 10%. Den typiske Schalburgmand tilhørte altså underklassen og Schalburgkorpset fremstod således som et alternativ til arbejdsløshed, der endvidere med gode lønninger, ifølge Monrad Pedersen, tilbød en mulighed for at bevæge sig op ad den sociale rangstige – men udviklingen på fronterne og Schalburgkorpsets ry i Danmark taget i betragtning forekommer det dog ikke særlig sandsynligt. Monrad Pedersen dokumenterer da også, at op imod to tredjedele af Schalburgfolkene kan betegnes som nationalsocialister. Nogen egentlig ideologisk overbevisning mener Monrad Pedersen ikke der var tale om: han tolker primært de menige Schalburgmænds nationalsocialisme som et udtryk for en protest, som antikultur. Imidlertid påviser Monrad Pedersen, at et flertal af Schalburgmændene faktisk enten havde været DNSAP-medlemmer eller havde tæt tilknytning til nationalsocialistiske miljøer. På den baggrund forekommer det, at nationalsocialismen i hvert fald for disse unge ikke blot var en protest tømmt for ideologisk indhold, men derimod netop udtryk for en egentlig politisk overbevisning; ligesom nationalsocialismen øvede en genuin ideologisk tiltrækning på nogle danske intellektuelle kunne den vel også tiltrække medlemmer af underklassen.

Andreas Monrad Pedersen kunne med fordel have perspektiveret til andre nationalsocialistiske håndlangerkorps og deres sammensætning og rekrutteringsgrundlag i det tysk-besatte Europa. Desuden burde fremstillingens tysksprogede betegnelser have været udsat for et sidste check; *Sicherheits Polizei* skal f.eks. skrives i eet ord.

Men først og fremmest har Monrad Pedersen skrevet en meget grundig og læseværdig fremstilling af Schalburgkorpsets historie, der med sin afdæmonisering af korpsets medlemsskare endvidere er fri for den gølge, selvretfærdige fordømmelse, der blev grundlagt i den illegale presse og som har stået mere eller mindre uantastet til denne udgivelse.

Henrik Lundtofte

Pontus Möller, Karl Johann Paulsen og Gotthard von Knorring: Ätterna Knorring. Helsingfors, Genealogiska Samfundet i Finland, 2000. 414 sider, ill. (Suomen sukututkimusseuran julkaisuja, 55). ISBN 952-5130-05-3. Pris: 295 FM.

Genealogiska Samfundet i Finland har i samarbejde med *Släktföreningen von Knorring r.f.* og *Svenska Släktföreningen von Knorring* udgivet et fornemt værk, som har været undervejs i mange år. Store dele af bogen er baseret på et materiale samlet af den finske baron Gotthard von Knorring, stifteren af slægtsforeningen i Finland i 1964, som i mange år nærrede en drøm om en Knorringiana. Tilsvarende var der i Sverige en Wilhelm von Knorring, som på sin side stiftede den svenske slægtsforening i 1975. Slægten von Knorring har ikke kun aner i Finland og Sverige, men er vidt forgrenet i både Tyskland og Baltikum.

Værket er opdelt i fire dele med hver sin forfatter. Det er første gang alle grene af fami-

lien von Knorring er samlet i et værk. I mange tilfælde har det været nødvendigt med en nyudredning af familierne, da der i årenes løb har været en del forfalskninger især blandt de grene af slægten, der søgte om at blive introduceret i Riddarhuset, den svenske adelskorporation som opstod ved Riddarhusordningen i 1626. Denne omfatter naturligvis også Finland. Det gælder ikke mindst for familierne af baltisk herkomst som flyttede til Sverige. En introduktion til Riddarhuset gav den tids indvandrere både økonomiske og politiske fordele. I tabeller og tavler har man i bogen fulgt det agnatiske princip. Tabellerens nummerering er løbende og er derfor ikke definitiv for de yngre generationers vedkommende, hvor nye sønner kan komme til. Dette vil indebære, at en eventuel opdateret ny udgave må delvis omnummereres.

Første del af bogen beskæftiger sig med slægtsgrenen fra Tyskland og Baltikum. Den ældste gren af slægten Knorr/Knorring kan spores tilbage til 1100-tallet og stammer fra Eichsfeld, et lille fyrstendømme i det centrale Tyskland. Oplysningerne om slægtsgrenen Knorr bygger på værker, der er udgivet i 1930'erne. Det er ikke helt bevist, at Knorr familien i Kurland hører til samme slægt, så her bygger slægtskabsforholdene kun på hypoteser. På mere sikker grund er man, når det gælder forbindelsen til Knorring i Estland.

Bogens anden del omhandler den del af slægten som er introduceret på Riddarhuset samt de uindførte. Disse to grupper behandles hver for sig. Adel benævnes på svensk også som ridderskab, og for at få sæde i Riddarhuset, skulle man introduceres. Den sidste og fjerde del går i dybden med familievåbenskjoldet og indledes med et oplysende afsnit om heraldikken og våbenføringens historie.

Det digre værk giver i indledningen en meget grundig vejledning i brugen af bogen. Dertil kommer udførlige lister over henvisninger til anvendt litteratur, ikke mindst til bogens anden og tredje del samt registre over personer, der bærer navnet Knorring (eller varianter) og indgifte personer. Dertil kommer registre over godser, gårde og bosteder. Til slut bringes en oversigt over slægtsmedlemmer som savner dokumentation for tilknytningen.

Bogen er forsynet med mange smukke illustrationer og fremstår i en meget fornem indbinding. For at lette brugen af bogen for fremmedsprogede læsere er alle forkortelser og symboler også forklaret på engelsk, ligesom der også er vejledninger på både engelsk og tysk i indledningen.

Et fremragende værk til stor nytte for alle, der er i slægt med Knorringer samt et værk der kan give inspiration til udgivelser af lignende art.

Birgit Flemming Larsen

Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000. 425 Jahre Geschichte deutsch-dänischer Begegnung in Biographie. Hrsg. von Jürgen Meyer und Johannes Meyer, mit einem Beitrag von Hans Munk Hansen zur Restaurierung. Kopenhagen, Sankt Petri Gemeinde, 2000. 192 sider, ill. ISBN 87-7876-167-0. Pris: 225 kr.

I 425 år har Sankt Petri Menighed og Skole været et vigtigt københavnsk element for mødet mellem dansk og tysk indenfor rammerne af det, der helt op til 1864 var den danske konglomeratstat, dvs. en stat, som i sig rummede forskellige folkeslag med andre sprog og kulturer. De to slesvigske krige kom til at udgøre varige brud i dette billede, men ved menighedens dannelse for 425 år siden rummede København som hovedstad i et rige, der gik fra Nordkap til Altona, et væsentligt tysk element, som kong Frederik II ønskede at tilgode ved at stille en kirkebygning til rådighed for den tyske menighed.

Sankt Petri Menighed og Skole er før blevet skildret i jubilæumsværker; første gang i 1925, hvor den danske germanist og personalhistoriker Louis Bobé (som også var bidrag-

yder til dette tidsskrift), udgav en historisk gennemgang af menighed og skole. Dette gen- toges ved jubilæet i 1975. Og i forbindelse med 425-års jubilæet den 20. februar 2000, som samtidig betød afslutningen på en omfattende restaurering af kirkebygning og gravkapel- ler, er der på ny blevet udsendt et jubilæumsskrift.

Jubilæumsskriftet indeholder 12 biografier af tidligere elever på skolen – spændende fra Griffenfeldt over grev Schimmelfeldt til Orla Lehmann. Denne række afsluttes med en gennemgang af skolens forhold i mellemkrigstiden, krigsårene og den første efterkrigstid til danske og tyske myndigheder og til nationalsocialismen med udgangspunkt i to frem- trædende personer i kirkens og skolens liv, nemlig direktør Peter de Vos og pastor Werner Görnandt. Skriftet afsluttes med en beskrivelse af restaureringen af kirken ved professor, arkitekt Hans Munk Hansen, ledsaget af fotos og tegninger over bygninger og gravkapel.

De enkelte biografier er forsynet med udførlige fodnoter og giver et mangesidet billede af de dansk-tyske forbindelser op til det brud, som den første slesvigske krig afstedkom i 1848. Som sådan er det naturligt at den sidste elev, som skildres, er Orla Lehmann.

Skolens historie efter at Rigsdagen ved loven i 1946 havde reguleret det tyske skolesy- stem i Danmark og til vore dage behandles ikke. Det kan beklages, for de rammer, som kir- ke og skole virkede indenfor op til 1945, dvs. først helstaten Danmark med et betydeligt tysksproget element og efter 1864 Danmark som et lille naboland til et stort Tyskland, for- svandt ved det tyske sammenbrud i 1945. Man havde gerne set en vurdering af tiden efter 1945 – f.eks. ændringerne i elevsammensætning, af forholdet til de to Tysklande, som fremstod i 1949 (havde DDR's udsendte deres egen skole i København?) og til det danske samfund. Men når dette er sagt, giver skriftet et velkomment billede til en side af det øm- tålelige danske forhold til tysk kultur, til Tyskland og til det at være tysk i København og Danmark. Beskrivelsen af menigheden og skolens afvisende holdning til de forsøg, der blev gjort på at nazificere den, hvilket skete i nært samarbejde med den kongelige »pa- tron«, kammerherre og kabinetssekretær Gunnar Bardenfleth (1889-1971) og under stejl fastholden af det kongelige privilegium fra 1575 som det juridiske grundlag for menighe- dens virke, er interessant læsning.

Bogen er ligesom de to tidligere jubilæumsskrifter skrevet på tysk, og målgruppen er den interesserede lægmand; det er samtidig tilstræbt, at bogen skal leve op til videnskabe- lige krav, hvilket må siges at være nået, takket være udførlige noter og biografi. Men i be- tragtning af den status, som kendskabet til tysk sprog nu om stunder har i kongeriget, er det et spørgsmål, om mange andre end de interesserede og tyskkyndige vil kunne udnytte den. Det er en skam, for netop i en tid, hvor identitet og nationalitet er blevet et offentligt anliggende, ville en dansksproget version være et naturligt bidrag til denne diskussion – og til belysningen af det fremdeles komplekse forhold til vor sydlige nabo.

Peter Hertel Rasmussen

Saxo. Kulturhistorisk årsbok för Skåneland 2000 (16. årgång). Redaktör: Tor Flensmark. Kristian- stad, Monitor, 2001. 192 sider, ill. ISSN 0282-2245. Pris: 150 sv.kr.

Fagskribenter og privatforskere, der har kulturhistoriske interesser i Skåne, Halland og Blekinge samt Listerland og Bornholm, finder sammen i denne årbog. Drevet af en god portion idealisme og med bidrag fra mange forfattere på begge sider af Sundet er det lyk- kedes Tor Flensmark at holde årbogen i gang siden 1985. Artiklernes faghistoriske stan- dard kan være vekslende, men i alle de hidtil udgivne årgange har der været nogle bidrag af høj kvalitet. Flensmarks redaktionelle linje har således været at bevare bredden i kred- sen af bidragsydere, men fastholde fokus på den regionale afgrænsning.

Specielt for slægtsforskere og personalhistorikere må flere af denne årbogs tyve bidrag

siges at være af interesse. Først og fremmest skriver den danske forfatter og lyriker Per-Olof Johansson om slægtssagn kontra slægtshistorie med afsæt i sin egen slægtsforskning og refleksioner over denne. Artiklen kalder han Guds straf og slægtstræet, og alene dens tolv sider er hele årbogen værd. I en skitseagtig illustration viser Per-Olof Johansson, hvorledes den (slægts-)historie han fremlægger i artiklen er seks forskellige versioner af en historie, der måske dybest set er formet af folketroen som den udfoldede sig i 17- og 1800-tallet omkring Nemesis Divina. Men artiklen ledsages også af andre illustrationer herunder en slægtstavle og to fine gamle fotografier (1902 og 1905) fra spånkurve-fabrikken i Lillerød (Allerød kommune) i Nordsjælland med alle de ansatte, indvandret fra Örkened (Osby kommun) i det nordøstlige Skåne. I dette familieforetagende ansatte man først danskere i 1940'erne, tvunget af omstændighederne!

Er man i øvrigt interesseret i den svenske spånkurvefremstilling har Johansson skrevet udmærket om denne andre steder. Bastmagere og dette urgamle håndværk er til gengæld emnet for en lille, og alt for kort artikel i *Saxo 2000*.

Men for atter at vende tilbage til det strikte genealogiske og personalhistorien kan nævnes arkivar Birgitta Nilssons artikel om det socialdemokratiske rigsdagsmedlem og kvindesagsforkæmperen Olivia Nordgren (f. 1880 som Olivia Louise Larsson, d. 1969) eller tre skånske biografer. Det drejer sig om Stig Rosenlunds artikel om Ramlösa Kurbads medicus, den medicinske professor og politiker Eberhard Zacharias Munck af Rosenschöld (1775-1840), forfatteren Carl-Olof Orsanders artikel om det skånske universalgeni, professor i botanik och praktisk ekonomi (!), riksdagsman og biskop Carl Adolph Agardh (1785-1859) og Mats Pettersons artikel om musiklæreren og komponisten Jöns Petter Landgrén (1799-1861). Endelig kan nævnes et lille bidrag af lektor Torsten Nilson om konsekvenserne af Nils Larsson Törrings polygami i 1680'erne og en notits af Flensmark om Jörgen Iversen Krabbes 32. ane Margrethe Jespersdatter Ganz zu Putlitz, en adelsslægt fra Kurmark Brandenburg. Der er således masser af læsestof også i denne årgang, der tilmed afsluttes med en række boganmeldelser.

Tommy P. Christensen

Erik Seidenfaden: Det Kongelige Siamesiske Provinsgendarmeri og dets danske officerer. Udgivet af Peder M. Jørgensen. Herning, Poul Kristensens Forlag, 1999. 313 sider ill. ISBN 87-7851-099-6. Pris: 340 kr.

Årene omkring forrige århundredskifte var en vanskelig periode for kongedømmet Siam (nu Thailand), der så sig stillet over for krav fra de store kolonimagter om landafståelser og eksterritoriale rettigheder, og hvor provinserne samtidig hærgedes af forskellige røveriske bander. For at sikre håndhævelsen af siamesisk suverænitet i kongeriget og for at afværge militære anslag mod landets grænser fra kolonimagternes side besluttede den daværende kong Chulalongkorn i 1897 at oprette et militært uddannet gendarmerikorps. Den første chef for dette korps var den danske major i paladsgarden Gustav Schau.

Major Schau avancerede til generalmajor for dette korps, som udviklede sig til at blive en veltrænet og pålidelig styrke på i alt 10.000 mand. Udover Schau tjenstgjorde i alt nitten danske officerer plus fire officerer sekunderet fra hæren og lægekorpsen i gendarmerikorpsen. En af disse officerer, major Erik Seidenfaden (1881-1958) udarbejdede i årene efter sin tilbagekomst fra Thailand til Danmark i 1920 en beskrivelse af dette korps og dets aktiviteter i perioden 1897 til 1926, hvor den sidste danske officer blev afskediget. Manuskriptet forelå færdigt i 1953, men ingen forlægger ønskede at binde an med udgivelsen, hvorfor der måtte gå 46 år, før udgiveren Peder M. Jørgensen fik udgivet manuskriptet.

Manuskriptet er som anført udarbejdet efter 1920 og frem til 1953, og udgiveren har

meget naturligt valgt at videregive manuskriptet i uændret sproglig form. Det må imidlertid erkendes, at Seidenfadens sprogbrug nok vil forekomme mange i nutidens Danmark ret højstemt og sommetider altmodisch. Hvad menes der f.eks., når det om en officer på side 184 anføres, at han var »en god fodgænger«?

Der er tale om et smukt bogværk, som udover at give en levende beskrivelse af gendarmerikorpsets virksomhed (herunder nedkæmpelsen af Shan-oprøret 1902-04, som var gendarmerikorpsets ilddåb), også giver et indblik i Siams historie på et tidspunkt, hvor landet var ved at udvikle sig fra en middelalderlig feudalstat til et moderne samfund. En nærmere diskussion af baggrunden for, at Siam gerne så repræsentanter for et lille europæisk land uden de store koloniale aspirationer varetage vigtige sider af håndhævelsen af den ydre og indre sikkerhed i landet i en kritisk periode, gives dog ikke.

Sammen med de skildringer, som to danske marineofficerer skrev i forrige århundredes begyndelse om deres tid i Siam, nemlig Walter Christmas og H. A. Andersen (ud af de i alt 71 danske marineofficerer, som gjorde tjeneste i Siam), yder bogen et nyttigt bidrag til de dansk-siamesisk/thailandske forbindelser. Bogen er udstyret med udmærkede fotos, og ud fra en personalthistorisk synsvinkel er de biografier, som Seidenfaden giver af 21 af sine officerskolleger interessante. Her findes en gennemgang af herkomst og tjenesteforløb for et (ganske vist) temmelig begrænset udsnit af det danske officerskorps for ca. 100 år siden. Fremstillingen er udarbejdet i samarbejde med løjtnant Schiøpffe, som skrev værket *Danske som officerer i fremmed krigstjeneste 1860-1940* (som aldrig blev udgivet), og for dem, som beskæftiger sig med danske officerers indsats udenfor landets grænser, vil det være naturligt at konsultere bogen.

Her gives således indblik i et bestemt afsnit af de mangesidede dansk-siamesiske forbindelser for ca. 100 år siden, og som sådan kan bogen læses som et vidnesbyrd om den danske Thailand-fascination. Et begreb, som var en realitet frem til sidste fjerdedel af forrige århundrede – næret af H. N. Andersen og ØK's virke, kongebesøg, den fremmedartede folkløse, teaktræsdesign og charterturismen. Men som det går, holder sådanne fascinationer kun, så længe genstanden forbliver den samme. Og da Thailand ændrede sig til et industriland og Bangkok til en mega-storby med kroniske trafikproblemer, højhuse og en galopperende forurening, ophørte fascinationen.

Peter Hertel Rasmussen

75 años Iglesia Dinamarquesa en Buenos Aires. Redigeret af Andrés Albertsen. Buenos Aires, Iglesia Dinamarquesa (ekspedition: Iglesia Dinamarquesa, Carlos Calvo 257, 1102 Buenos Aires, Argentina), 1999. 159 sider, ill. ISBN 987-97689-0-6. Pris ikke oplyst.

Den skandinaviske massutvandringen till Sydamerika 1850-1930 är relativt väl genomlyst, men kunskapen om perioden efter 1930 är fragmentarisk. Vi vet således ganska mycket om 1800-talets grupputvandringar till jordbruksbygder. Dansk grupputvandring under massutvandringens tidigare skeden till argentinska småorter (Tandil, Tres Arroyos, Necochea, Corronel Dorrego, Bahía Blanca) är dokumenterad genom Maria Bjergs opublicerade doktorsavhandling (*Dinamarca bajo la Cruz del Sur. Los asentamientos daneses en el centro-sur de la provincia de Buenos Aires 1850-1930*. Universidad de Buenos Aires, 1994). Det ligger i sakens natur att urban invandring och bosättningen i stora städer och industriorter är betydligt svårare att utforska. Inte minst mot denna bakgrund är denna skrift om den danska kyrkan i Buenos Aires välkommen.

I bokens första häftet tecknar fem författare den danska kyrkans historia i Buenos Aires. Här behandlas den tidiga danska invandringen till Argentina, kyrkans grundande 1924 och dess tidiga verksamhet, förhållanden under andra världskriget samt församlingens liv

under efterkrigstiden. Den inledande artikeln av María Bjerg ger en koncis beskrivning av den danska närvaron i Argentina fram till och med 1920-talet. Omkring ett tusen danskar bodde i den argentinska huvudstaden runt 1920. Denna upplysning är tyvärr ett av få data om den totala danskheten i den argentinska huvudstaden, och boken ger inte svar på hur många danskar och danskättlingar som har, respektive inte har, haft kontakt med den danska kyrkan.

Det var svårt att vidmakthålla en dansk identitet i det hektiska storstadslivet. Uppenbarligen tydde sig danskarna till de norska, svenska, tyska och engelska protestantiska kyrkor i Buenos Aires fram till dess att en dansk församling grundades. Martín Hugo Videla behandlar perioden från grundningsåret 1924 till 1931. Buenos Aires-församlingen byggde i viss mån på traditioner från det danska KFUM som fanns i huvudstaden, men detta ledde också till komplikationer och tvister. 1930-talet präglades enligt Andrés Albertsen och Laura Christiansen av identitetssökande och problem att finna lämpliga pastorer. Cecilia Mantíñan betonar hur starkt ockupationen av Danmark präglade det kyrkliga livet under andra världskriget. Efterkrigstiden innebar i många avseenden en ny tid. Enligt Damián Fernández undergrävdes en del av basen för församlingens existens, vilket till stor del berodde på språkbyten från danska till spanska. Trycket att »argentiniseras« var starkt. Majoriteten av danskar har tenderat att gifta sig utanför den egna nationaliteten, och språkligt sett har danskan därmed hamnat i ett underläge. Men uppenbarligen har kyrkan ändå varit ett refugium för många församlingsmedlemmar och utgjort en bas för bevarande av danska traditioner och kontakt med det danska språket.

Det sista bidraget sträcker sig till 1975, men en avslutande kronologisk uppställning ger vissa antydningar även om det senaste kvartssekle. Församlingen i Buenos Aires har fått en lång rad besök av danska kungligheter och kyrkoledare. Stödet från Dansk Kirke i Udlandet har varit stort, inte minst under de senaste decennierna.

De fem artiklarna pendlar mellan krönika och analys, ibland med omotiverat långa citat ur diverse dokument. Ett starkare helhetsgrepp och en mer konsekvent belysning av vissa frågeställningar hade varit önskvärda. Bokens andra hälft utgörs av intervjuer med och självbiografiska skisser av medlemmar, åtta kvinnor och två män, i den danska Buenos Aires-församlingen, och detta bidrar till att ge bokens innehåll mänskliga dimensioner.

Harald Runblom

Jesper Strandskov, Peter Sørensen og Kurt Pedersen: Pioneren Otto Mønsted. Sig navnet –. Århus, Systime, 1998. 446 sider, ill. ISBN 87-616-0024-5 Pris: 450 kr.

Otto Mønsted (1838-1916) var købmand, grosserer og fabrikant. Han var født på Mols og virkede først i og fra Århus, men henlagde i 1899 sit hovedkvarter til København. Han blev en meget rig og også kendt mand på sine forretninger, men var ikke nogen farverig skikkelse med en fremtrædende rolle i offentligheden. Når der knytter sig en særlig interesse til Mønsteds person, skyldes det nok omfanget af hans forretninger, men i særdeleshed at han (selv om han var smørgrosserer!) lancerede den første danske margarineproduktion i 1883 og også i tiden derefter blev den førende danske fabrikant, med mærkevaren OMA-margarine. Retten til varemærket ejes nu af Unilever, idet Otto Mønsted A/S forlod branchen endegyldigt i 1981. Firmaet giver sig i dag af med investeringsvirksomhed o. lign. uden egen produktion. Gennem Otto Mønsteds Fond kanaliseres afkastet til almennyttige formål vedrørende erhvervsfremme, uddannelse og kultur.

Det er Otto Mønsteds Fond der står bag denne bogs tilblivelse. De tre forfattere, der alle er tilknyttet Handelshøjskolen i Århus, har fået et glimrende resultat ud af opgaven: »... at skrive en bog om Fondens stifter« (fra forordet). Ud fra det på nogle områder sparsomme, på

andre områder righoldige kildemateriale gives en grundig dækning af Mønstedes liv og virke. Det er imidlertid ikke overvejende en biografisk, men nok så meget en erhvervshistorisk fremstilling der gives. Specielt lægges der stor vægt (120 sider) på det store, indbringende engagement i England ca. 1888-1910. Det er da også særdeles interessant stof, dels til eksemplarisk belysning af udenlandske direkte investeringer som generelt fænomen, dels som led i historien om hvordan Unilever erobrede sin position som stor transnational aktør på det europæiske levnedsmiddelmarked. Otto Mønsted indgik i den nævnte periode i de skiftende konkurrence- og samarbejdskonstellationer på det vigtige engelske marked hvor man også selv havde aktive, direkte interesser i produktionen. Skildringen giver vigtigt stof til den forskningsmæssige drøftelse af hvordan dels strukturelle, dels mere tilfældige, aktørskabte forhold løber sammen i »historiens gang«. I dette tilfælde blev udfaldet altså at det danske firma i det store og hele trak sig tilbage til aktiviteterne inden for hjemlandets egne grænser, mens Unilever-alliancen, bestående af hollændere og englændere, blev de virkelige og permanente multinationale.

Det stærke erhvervshistoriske aspekt der gennemtrænger hele bogen, hindrer ikke forfatterne i også at formidle et alsidigt indtryk af personen Otto Mønsted og at gøre rede for hans baggrund og de forbindelser han indgik i, professionelt og privat. Forfatterne anfører ganske vist i forordet at der ikke er overleveret kilder der gør det muligt effektivt at belyse forbindelsen mellem mennesket Otto Mønsted (temperament, intellekt, psykologisk gestalt) og hans store succes i forretningslivet. De antyder imidlertid også at der måske ikke er noget at ærgre sig over i den forbindelse, for det er slet ikke sikkert at et mere fyldestgørende kildegrundlag ville have kastet så meget mere af sig. Det kan de udmærket have ret i. Mange mener at det er det menneskelige og det individuelle der giver historien mening og dybde. Her synes vi nærmere at se et eksempel på en mand med fremragende evner for forretningsverdens spil, men i øvrigt et ganske almindeligt og upåfaldende menneske. Han havde utvivlsomt de egenskaber der skulle til, såsom begavelse, ambition, flid og engagement, men ikke nødvendigvis på en måde som kan imødekomme de forhåbninger om at finde det eksistentielt prægede, enestående og farverige der findes hos mange både producenter og konsumenter af skreven historie. Det skal måske understreges at denne lidt mere vidtgående refleksion over Mønsted-historiens biografiske side står for anmelderens, ikke forfatterens regning.

Hvis man skal besvære sig over noget, må det blive at der intet som helst bidsk, drilsk eller overhovedet kritisk er ved bogen, heller ikke hvor dette kunne være berettiget. Det er margarinekongen Otto Mønsted det drejer sig om, og det er derfor naturligt at margarinens status som forbrugsgode og vare i det moderne samfund får en fremtrædende placering. På nogle områder er der da heller ikke noget at klage over i så henseende. Der er f.eks. en glimrende skildring af markedsføringsarbejdet, med flotte fotografiske gengivelser af mange af de farverige og morsomme reklamer. Dette er jo ikke kun en kuriositet, men betegnende for den måde den store masseproducerende virksomhed kommunikerer med sine kunder på, også når det gælder andet end margarine. Ligeledes redegøres der naturligvis for den såkaldte »margarinekrig« omkring århundredeskiftet hvor interesserede kredse (smørbranchen) forsøgte at lægge hindringer i vejen for margarinens spredning.

Det er klart at smørpartiet var drevet af kolde økonomiske interesser, men det samme var margarinefabrikanterne vel. Man havde ikke behøvet tage margarinens parti så ensidigt som det sker i bogen. Det går efter min opfattelse for vidt når forfatteren på side 49 nærmest fremstiller margarinens som et velfærdsmæssigt gennembrud, med en vigtig rolle i kampen mod fejl- og underernæring, og oven i købet bevidst skabt med dette for øje og ikke bare for at tjene penge. Margarinens var et produkt som kunne sælges fordi det op-

fyldte et behov. Derfor blev det lavet. Det var billigere end smør og lige så let at håndtere for forbrugeren. Men om det var sundere, som antydet i bogen, kan nok diskuteres. Opskriften på side 51 beskriver den første margarine som bestående af komponenter fra oksetalg og koyver, iblandet mælk og vand. Hvad skal man sige? Det taler for sig selv. Velfærds- og konkurrencemæssigt set var det selvfølgelig positivt at der kom et alternativ til smørret, og man fandt efterhånden på at erstatte en del af det animalske fedtstof med vegetabilsk, men så er alt det gode vist også sagt. Margarinens langsigtede rolle i dansk gastronomi skal forfatterne ikke stilles til regnskab for, men lidt mere balance i tolkningen af produktets betydning for madkultur og ernæring havde været ønskelig.

Det skal indrømmes at dette eksempel er valgt fordi det virker provokerende når man læser det. Det er ikke repræsentativt for bogen. Men man må sige at der gennem hele teksten løber en strøm af velvilje og sympati for Mønsted og de ting han beskæftigede sig med og udrettede. Det er sikkert såre rimeligt de fleste steder. Men alligevel får man bestyrket det indtryk at historiske bestillingsarbejder hvor kommercielle interesser er involveret, har det med at vige uden om eller glide af på problemer der kan stille den behandlede organisation i et mindre flatterende lys.

Opmærksomheden på dette problem skal fastholdes fordi det er generelt for genren, ikke fordi der er noget specielt alarmerende ved dette tilfælde. Tværtimod må man alt i alt sige at vi her har fået en flot og dækkende fremstilling der oven i købet på flere områder rummer perspektiver der går ud over den iværksætter og det firma der er bogens emne.

Jan Pedersen

Vilhelm Wedell-Wedellsborg: Bogen om Ellen og Ferdinand Blom. Pandrup, Thomas Blom, 2000. 344 sider, ill. ISBN 87-7257-043-1. Pris: 300 kr.

Dette er en dattersøns fortælling om sine morforældre og de mennesker som hørte til deres familie og omgangskreds. Hovedpersonen er mormoderen, Ellen Marguerite, f. Halkier (1863-1940), gift 1883 med Ferdinand V. Blom (1848-1936).

Ellen var datter af grosserer Gotfred Halkier og Henrietta (Ettie) Mathilda, f. Taylor. Halkier-familien var en velstående københavnsk grossererfamilie, mens moderen og Taylor-familien var fra England. Mest kendt i dag er nok »tante Emma«, fasteren Emma Halkier, der blev gift Gad, og som siden har sat standarden for takt og tone i borgerskabet. Ferdinand var, som søn af tømrermester Julius Andreas Blom og Caroline, f. Funch, ud af en velstående københavnsk bygmesterfamilie, der havde skabt sin formue under opbygningen af København efter branden 1795 og englændernes bombardement 1807 ved dygtighed såvel i byggeri som i pengesager. Begge tilhører således det solide københavnske borgerskab, der havde vinterlejlighed i Frederiksstaden og boede på landet om sommeren, når de ikke var på rejse i Europa. Ellen og Ferdinand havde børnene Ettie (1884-1962), gift Wedell-Wedellsborg, Andreas (1885-1969), Gotfred (1888-1983) og Erik (1893-1966) og fik gennem dem i alt elleve børnebørn, hvoraf forfatteren er et. Desuden optræder forældre, onkler og tanter samt fætre og kusiner, nevøer og niecer. Det er hele den Blom/Halkierske familiekreds der passerer revy.

Bogens kapitler følger i første omgang Ellens liv, men går derefter i større og større cirkler, for så – som en slags appendiks – at bringe en række rejsebeskrivelser og breve fra rejser. Til slut tre siders stamtavler, som i noteform viser hvordan familierne hænger sammen. Kapitlerne er: »Den unge Ellen Halkier«, »Frierbreve og forlovelse«, »Ellens breve fra bryllupsrejsen«, »Ellen og Ferdinand«, »De første ægteskabsår«, »Ellen og teatret«, »Anekdoter om Ellen«, »Selskabslivet«, »Ettie Wedells breve til sin mor«, »Breve til Andreas og Gotfred under deres ophold i udlandet 1906-13«, »Højmarken« (Ellen og Ferdi-

nands sommervilla i Vedbæk), »De sidste år«. Herefter: »Ellens Familie«, »Goufred Halkiers søskende«, »Ferdinands familie«, »Ferdinands søskende«, »Oprettelse af legatet« (Etatsråd F. V. Blom og Hustru E. M. Bloms Familielegat), »Ellens rejsebeskrivelser«, »Stamtavler«.

Det er på mange måder en usædvanlig bog. Det er en mellemting mellem en kommenteret brevsamling og en biografi af Ellen Blom, f. Halkier. Det positive ved den er den nærhed, som læsning af brevene giver. Man får et ualmindelig godt indtryk af hvad især den meget umiddelbare Ellen Blom føler og tænker. Man formelig ser hendes samtid og hendes omgangskreds gennem hendes øjne. Især er hendes breve til børnene under deres udlandsophold 1906-13 meget oplysende, som det ofte er, når familie i udlandet skal oplyses om alt på hjemmefronten. Det negative ved bogens brevcentrerede form er en lidt rodet fremtoning, samt at man først hen imod slutningen bliver tilstrækkelig bekendt med alle personer til at kunne følge rigtig med. Dette kunne måske have været håndteret ved at forfatteren havde indledt med at fortælle om familien på konventionel vis, evt. som en kommenteret stamtavle, for så derefter at have udvidet beskrivelsen med denne underholdende og interessante samling uddrag af familiebreve. Men det er en meget personlig bog, som vel egentlig er skrevet til familien; og som sådan er den vellykket. Det er først når man som jeg kommer uforberedt og først lidt efter lidt lever mig ind i familiens atmosfære, at man føler sig lidt forladt i begyndelsen. Forfatteren kunne med fordel have udeladt nogle af de mere perifere personers breve og til gengæld have udvidet de mere fortællende afsnit. Det er helt klart de bedste.

Endelig burde bogen naturligvis have haft et personregister. Og den nyttige samling stamtavler til sidst kunne uden fare have være mindre stikordsagtig.

Det er åbenbart, at dette er en bog for den, som ønsker viden om den Blom/Halkierske familiekreds. Men er den interessant for andre? Ja, jeg kan anbefale den til dem, der måtte interessere sig for borgerskabets kulturhistorie: Hvad man i det bedre borgerskab fulgte med i og interesserede sig for i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af det tyvende århundrede, hvad man syntes var vigtigt. Det, der i denne sammenhæng gør denne bog interessant, er at Ellen Blom i sine breve tilsyneladende skriver lige hvad der falder hende ind og dermed tilsyneladende får det hele med, både stort og småt, springende fra det ene til det andet.

Poul Steen

Vejledning til manuskriptforfattere

Manuskriptet afleveres på diskette eller e-mail sammen med en tilhørende udskrift. Samtidig oplyses det, hvilket tekstbehandlingssystem der er anvendt og i hvilken version (f.eks. Word 97 eller WordPerfect 5.1). Manuskriptet bør ikke – uden særlig aftale med redaktionen – overstige 15 sider á 3.000 typeenheder.

Benyt normal linieafstand (1½ linie) samt bred margin. Teksten skrives uden orddeling, med fast forkant og så få koder som muligt. Ord, der ønskes fremhævet, skrives med kursiv. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme.

Artikeloverskriften skrives med stor, fed skrift. Afsnitoverskrifter skrives med normal (12 punkt) fed skrift. Under artikeloverskriften places forfatternavnet, skrevet med kursiv.

Efter forfatternavnet skrives en manchete i kursiv på 4-8 linier, der angiver artiklens formål og/eller hovedresultater.

Noter skrives som slutnoter med samme skrifttype som brødteksten. Notenummereringen skrives med arabertal.

Fremmedsprogede citater bør almindeligvis oversættes til dansk, ligesom fagudtryk og begreber, der ikke umiddelbart kan forudsættes kendte, skal forklares i en note. Bog- og tidsskrifttitler skal skrives med kursiv.

Forfatteroplysninger (navn, fødselsår, stilling, ansættelsessted eller privatadresse samt tidligere relevante publikationer) skrives nederst på artiklens sidste side eller i en særlig fil.

Da redaktionen tilstræber at gøre tidsskriftet så levende som muligt, bør artiklen ledsages af mindst én illustration for hver fem tryksider. De tilhørende billedtekster anbringes i en særlig fil. Husk at anføre, hvilken billedtekst der hører til hvilken illustration.

Redaktionen modtager gerne scannede billeder på diskette, men disse skal anbringes i særlige filer.

Eventuelle udgifter i forbindelse med anskaffelse af illustrationsmateriale kan efter aftale refunderes af tidsskriftet.

Redaktionen forbeholder sig ret til at gennemføre ændringer i teksten. Sådanne ændringer vil dog blive forelagt forfatteren til udtalelse.

Når manuskriptet er godkendt, og der foreligger korrektur, kan forslag til rettelser – herunder udvidelse af tekst eller noter – ikke påregnes at blive fulgt af redaktionen.

Forfattere af artikler får tilsendt ti gratis eksemplarer af det pågældende hæfte. Forfattere af småstykker modtager fem gratis eksemplarer. Anmeldere af bøger modtager ét eksemplar.

Vejledning i udarbejdelse af anmeldelser kan fås hos anmelderredaktøren: Michael Bach (bachmic@hotmail.com).

PERSONALHISTORISK
TIDSSKRIFT

ÅRGANG 121

2001

REDIGERET AF SAMFUNDETS SKRIFTUDVALG

VED

JØRGEN MIKKELSEN, MICHAEL BACH, GITTE HØSTBO,

CHRISTIAN LARSEN OG ANNE DORTHE SUDERBO

Indhold

Artikler:

<i>Vibeke Andersson Møller</i> : Fragmenter fra storkøbmand Peter van Hemert	1
<i>Ole Degn</i> : De danske efternavne på -sen	14
<i>Poul Erik Jensen</i> : Historien bag et gravmæle	35
<i>Aage Heiken</i> : Generalauditor Jens Mathias Hollendahl og slægten Hunderup fra Odense	44
<i>N. H. Frandsen</i> : Hvor går bøgerne hen?	64
<i>Villads Villadsen</i> : Langstedstudier I	86
<i>Vello Helk</i> : Danske, norske og nordslesvigske elever i det akademiske gymnasium i Altona 1738-1850	108
<i>Bjørn Westerbæk Dahl</i> : »En sådan kapabel person«. Ingeniøren Hendrick Ruse (1624-1679)	145
<i>Paul G Ørberg</i> : Landfysikus over Viborg stift, dr.med. Johan Philip Kneyln Rogert og hans slægt	188
<i>Karl Peder Pedersen</i> : Navnet, det er stadig Jensen	200
<i>Karen Hjorth</i> : »Men Mandens Historie er sælsom« Træk af Frederik Carl von Warnstedts liv 1750-1772	222
<i>Karsten Skjold Petersen</i> : Landsoldater og nationalrekrutter. To typer udskrevne 1767-1802	235
<i>Carl E. Jørgensen</i> : Skolereduktionen i 1740 i Sjællands stift	242

Småstykker:

<i>Grethe Ilsoe</i> : – om udgivelsen af Dansk Kvindebiografisk Leksikon	262
<i>Vello Helk</i> : Studerende fra Danmark-Norge ved Collegium illustre i Tübingen	267
<i>Vello Helk</i> : Danske og norske studerende i Halle 1692-1741 – et supplement	272
<i>Vello Helk</i> : Danske og norske studerende ved universitetet i Halle 1742-1752	274

Orientering:

Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon	117
Generalforsamling 2001	277
Resultatopgørelse og balance 2000	282
Nyt fra Norden	284

Anmeldelser

Sogn, Herred, Amt (Slægt & Data. Særnummer 1998) (<i>Arne Jensen Knudby</i>)	121
Ditlev Tamm og Tim Knudsen m.fl.(red.): Dansk Forvaltnings- historie I-II. Stat, Forvaltning og Samfund + Stat, Forvaltning og Samfund efter 1950. (<i>Lisa Elsbøll</i>)	121
Martin Larsen og Birgit Nüchel Thomsen (red.): Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse IV. 3. bind: Private institu- tioners arkiver (<i>Tommy P. Christensen</i>)	124
Danske for- og efternavne. Betydning, Oprindelse. Udbredelse. Af Georg Søndergaard (<i>Hans H. Worsøe</i>)	125
Hans H. Worsøe: Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning (<i>Arne Jensen Knudby</i>)	127
Henrik M. Jansen (red.): Årbog 1999 for Svendborg & Omegns Museum (<i>Tommy P. Christensen</i>)	127
Claus Bjørn og Benedicte Fønnesbech-Wulff (red.): Mark og menneske. Studier i Danmarks historie 1500-1800. Tilegnet Karl-Erik Frandsen (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	128
1760 slægtsbøger udgivet af kommercielle slægtsforskningsbureauer i Danmark efter 2. Verdenskrig. En oversigt af Peter Kudsk (<i>Hans H. Worsøe</i>)	131
Henrik Zip Sane: Billige og villige? Fremmedarbejdere i fædre- landet ca. 1800-1970 (<i>Tommy P. Christensen</i>)	132
Harald Jørgensen: En enevoldskonges hofholdning. Studier over livet ved Frederik VI.s hof 1808-39 (<i>Arne Jensen Knudby</i>)	134
Ole Fenger: Notarius publicus. Notaren i latinsk middelalder (<i>Tommy P. Christensen</i>)	135
Per Andersen: Slægten Roos fra Sønderjylland (<i>Hans H. Worsøe</i>)	136
Ole Knutzen: Sandheden forældes ikke. Generaldirektør Peter Knutzen og Regeringskrisen 1940-41 (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	137
Hyltoft, Ole (red.): Den poetiske politiker – Julius Bomholt. (<i>Lisa Elsbøll</i>)	139
Marie Meyer: Hjertesprog. Erindringer fra grænselandet. (<i>Henrik Stevnsborg</i>)	140
Niels Aage Skov: Brev til mine efterkommere (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>) ..	141
Harry Christensen: Nærsamfundets arkiver. (<i>Hans H. Worsøe</i>)	286
Torsten Dam-Jensen: En snes præster og to præstegårde. (<i>Christian Larsen</i>)	287
Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. (<i>Michael Brøegnsbo</i>) ..	287
Danmarks Adels Aarboeg 1997/1999 – og – Sveriges Ridderskap och Adels Kalender 2001. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	289

Ida Dybdal: Skjold Børgesens villa på Østerbrogade. (<i>Anne Dorthe Suderbo</i>)	291
Joakim Garff: SAK. Søren Aabye Kierkegaard. En biografi. (<i>Ingeborg Thaanum Carlsen</i>)	293
Torben Grøngaard Jeppesen: Dannebrog på den amerikanske prærie. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	294
Inger Hartby: Højskolekvinden – mor, søster, datter. (<i>Stella Borne Mikkelsen</i>)	295
Christian Hau: Bjælken, sparren og den halve bjørn. (<i>Marianne Johansen</i>) .	297
Lars N. Henningsen: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	298
Helge Hjortdal: Tre røde konger. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	298
Karen Hjorth og Anette Warring, red.: Handlingens kvinder. (<i>Stella Borne Mikkelsen</i>)	300
Viggo Kamp Nielsen: Købmændenes tid. (<i>Knud Prange</i>)	301
Kerteminde bys historie 1-3. (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	303
Boris Koll: Kaperkaptajn Jens Lind – manden bag myten. (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	304
Hans Larsen og Anders-Peter Mathiasen: Hvem ligger hvor? (<i>Lisa Elsbøll</i>)	305
Kristian Lauritsen: Dronning Margrethe II's forslægt. (<i>Knud Prange</i>)	307
Michael Linton: Margrete den 1. Nordens dronning. (<i>Poul Steen</i>)	309
Lyngby-bogen 1999. (<i>Lisa Elsbøll</i>)	310
Andreas Monrad Pedersen: Schalburgkorpset. (<i>Henrik Lundtofte</i>)	311
Pontus Möller, Karl Johann Paulsen og Gotthard von Knorring: Åtterna Knorring. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	312
Sankt Petri Kopenhagen 1575-2000. (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	313
Saxo. Kulturhistorisk årsbok för Skåneland 2000. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	314
Erik Seidenfaden: Det Kongelige Siamesiske Provinsgendarmeri og dets danske officerer. (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	315
75 años Iglesia Dinamarquesa en Buenos Aires. (<i>Harald Runblom</i>)	316
Jesper Strandskov, Peter Sørensen og Kurt Pedersen: Pioneren Otto Mønsted. (<i>Jan Pedersen</i>)	317
Vilhelm Wedell-Wedellsborg: Bogen om Ellen og Ferdinand Blom. (<i>Poul Steen</i>)	319

Register til Personalhistorisk Tidsskrift 2001

Ved Arne Julin

Personerne anføres som hovedregel på deres slægtsnavn, således som det er anført i teksten. Sammensatte navne, f.eks. Lente-Adler, sættes på første dels begyndelsesbogstav, altså i det nævnte tilfælde på L. Partikler som von, de, des, de la, zum o.s.v. ses der bort fra; f.eks. sættes des Vignes under V. Som hovedregel kan det ikke påregnes at finde navne, der alene optræder i noter og litteraturlister.

- Aa, J. van der**, 187
Åberg, Kjell G., 285
Aabye, Thomas, rektor, 93
Aachen, Sven Tito, 187
Aakjær, Jeppe, 198
Aalborg, Niels, præst, 57 – **Niels Hansen**, præst, 56f
Aarestrup, Christen Jacobsen, skoleholder, 248f
Abeele, Pieter van, medaljør, 160
Abell, Kjeld, forfatter, 307
Abildgaard, bygmester, 310 – **Christian Ulrik**, rektor, 248, 260
Absalon, biskop, 305
Achelis, Thomas Otto, 109ff
Achton, Anne Jensdatter, g. 1. Langsted, g. 2. Reenberg, 92 – **Jens Henriksen**, præst, 92
Addison, Joseph, forfatter, 227, 234
Adersen, Laurids, præceptor, 268f
Agardh, Carl Adolph, biskop mm., 315
Agerby, Georg, 280f
Ahlefeldt, Carl, til Langeland, 310 – **Frederik**, greve, 308 – **Frederik von**, 171
Ahlqvist, Göran, 133
Albert, holstensk fyrste, 267
Alberti, Peter, justitsminister, 211f
Albertsen, Andrés, 316f
Albrecht, af Brandenburg-Ansbach, 308
Algreen-Ussing, Frederik, jurist, 35, 42f – **Tage**, politiker, 123
Althusser, Louis, 288
Ambders, Andreas, præst, 37 – **Andreas Vilhelm**, præst, 35, 37-40, 42
Ancher, Anna, malerinde, 264 – **Ellen Poulsdatter**, g. 1. Langsted, g. 2. Hansen, 90, 92-94 – **Olle Nielsen**, 104 – **Poul Hansen**, 105 – provst, 90
Andersdatter, Kirsten, Østerlars, 105
Andersen, Aase Gyldion, 128 – **Ester**, arkitekt, 10 – **H. A.**, marineofficer, 316 – **H. C.**, 305 – **H. N.**, »ØK«, 306, 316 – **Jens**, gårdmand i Dalbyover, 29 – **Johanne**, 117 – **Karl N.**, 117 – **Peder**, Bogø, 99 – **Per**, 136 – **Rold, Bent**, 124 – **Søren**, præst, 104 – **Thomas**, bådsmænd i Grønland, 84 – kok i Grønland, 84
Andreasen, Victor, 117
Angus, slægt, 270
Ansbo, Jens Peter Heino Overgaard, 214 – **Kristen Overgaard**, chauffør, 214 – **Laura Olivia Marie**, 214
Antonsen, Inge Mejer, museumsinspektør, 12
Appel, signeur, 52 – **Charlotte**, 85
Archelis, 273
Arendorff, Chr. von, godsejer, 107
Arenstorff, von, slægt, 291
Arhoff, Christian, skuespiller, 306
Arulmukananthavadivel, 219
Asmussen, Svend, hustru Annegrethe, 117 – **Svend G.**, 117

- Bach, Michael**, redaktør, 278, 281, 286, 322
- Bache, Niels**, købmand, 305
- Baden, Torkil**, rektor, 245, 259
- Bagger, Carl Frederik**, kaptajnløjtnant, 115 – **Hans**, biskop, 90 – **Petrus Godofredus Martinus**, student, 115
- Bahnsøn, Wilhelm Dirk**, 126
- Balle, biskop**, 39, 43
- Balling, Jørgen**, købmand, 253
- Balslev, Dorthe Johanne**, g. Rønning, 63 – **Kjeld Sørensen**, præst, 56, 61 – **Søren**, degn i Vejlbj, 55
- Baltsersen, Anders Thomsen**, Jernved sogn 1868, 24
- Bang, Niels Kindstrup**, skoleholder, 257 – **Nina**, politiker, 306
- Banner, slægt**, 88
- Bardenfleth, Gunnar**, kabinetssekretær, 314
- Barfoed, Georgius Wilhelmus**, student, 276
- Barløse, Børge L.**, 187
- Barnekow, Hans**, student, 268
- Bartzmand**, 96
- Bastholm, Christian**, teolog, 190
- Batta, Olaus Giles de**, student, 275
- Bauert, J. E.**, medaljeskærer, 9-11
- Beauharnais, Alexandre de**, præsident og hustru Josephine, 309
- Bech, Rasmus Jensen**, skoleholder, 248
- Becker, P. W.**, 186
- Beg, Anders Jensen**, 53
- Begtrup, Eline**, højskolelærerinde, 296
- Behagen, Gijsbert**, forretningsmand, 2
- Behmann, Arent**, rektor, 252f
- Beldenak, Jens Andersen**, biskop, 54
- Bendixen, Christianus**, student, 110 – **Johannes Jacobus**, læge, 112
- Bengerd**, dronning, 308
- Benneweis, Eli**, hustru Eva, 117
- Bentzon, Niels Viggo**, 117
- Benzon, Lauritz**, student, 276 – **Peder**, kommerceråd, 101
- Berg, J. N.**, landinspektør, 54
- Bergen, Daniel von**, landsdommer, 48 – **von**, g. Baar, 48
- Berger, Gottlob**, rekrutteringschef, 311 – **von**, livlæge, 222
- Berghman, Arvid**, 285
- Bering, slægt** fra Hørby, 132 – **Vitus**, digter, 147
- Bernadotte**, 308
- Bernstorff, A. P.**, 232 – **J. H. E.**, udenrigsminister, 222, 224, 226, 229, 231f
- Bertouch, Ernestus Johannes Albertus de**, student, 116 – **Stanislaw Augustus Poniatowsky de**, toldforvalter, 116
- Best, Werner**, 311
- Besten, Machteld**, g. Katwijk, 146
- Bethune, Maximilien de**, 8
- Beulwitz, C. E. von**, 224
- Bidstrup, Ole**, 143
- Bielke, Steen**, godsejer, 99
- Bille, slægt**, 291 – **Anders**, 186 – rigsmarsk, 160
- Billesø, Per**, 32, 34, 125f, 221
- Bing, slægt**, 306
- Binzer, Carl**, skatteopkræver, 116 – **Carolus Christianus**, student, 116
- Bircherod, Jens**, biskop, 99 – professor, 56, 63
- Birket-Smith, Kaj**, 198 – **S.**, 103
- Bjelke, slægt**, 88 – **Henrik**, admiral, 99 – **Niels**, svensk udsending, 87, 89
- Bjerg, Maria**, 316f
- Bjerre, Birgit**, 303
- Bjørn, Claus**, 128, 130
- Bjørnow, Ejnar**, og Helen, 185
- Blaabjerg, Anton**, 307f – redaktør, 131
- Blaeu, Ioan**, forlægger, 150
- Blangsted, Anne Catrine**, g. Langsted, 93-95, 105 – **Søren**, regimentskriver, 93f, 105
- Blenk, Bodo**, 187
- Blicher, Niels**, præst, 193-195f, 198 – **St. St.**, digter, 188, 198
- Blix, Hans Lauridsen**, præceptor, 268
- Blom, Andreas**, 319 – **Erik**, 319 – **Ettie**, g. Wedell-Wedellsborg, 319 – **Ferdinand**, og hustru Ellen, 319f – **Ferdinand V.**, 319f – **Gotfred**, 319f – **Julius Andreas**, tømremester, 319 – **Thomas**, 319
- Blücher, Gustavus Carolus Fridericus de**, student, 115
- Blücher-Altona, Konrad**, overpræsident, 115

- Bo, Lars**, 117
- Bobé, Louis**, 234, 313
- Boesen, Gudmund**, 117
- Bogason, Peter**, 123
- Bohr, Niels**, 305
- Bolbroe, Poul G. L.**, assistent, 84
- Boldich, Anna**, g. Roos, 136
- Bolt, Søren**, seigneur, 55
- Bomholt, Julius**, politiker, 139f
- Bonnier**, slægt, 306
- Bontemandel, Hans**, 185
- Borch, Caspar**, professor, 190 – **Charite**, g. Paludan-Müller, 198
- Bording, Rasmus**, og frue Bodil Marie, 296
- Borg, Kim**, 117
- Borge, Victor**, entertainer, 307
- Borum, O. A.**, 219
- Boserup, Ester**, 117, 123
- Bouwinckhausen, Nicolaus**, 270
- Bouwinghausen, Hermann von**, 269
- Brahe**, slægt, 291
- Brandes**, slægt, 306
- Brandt, Enevold**, 222, 230f, 233, 276 – **Peter**, student, 274, 276 – **Rasmus**, assistent i Grønland, 68, 74
- Breckling, Johan**, ingeniør, 162
- Bregnsbo, Michael**, 289
- Brems, Hans**, 117
- Brenner, S. Otto**, genealog, 132
- Briegel**, kammertjener, 223
- Brix**, socialdemokrat, 207
- Bro, Henning**, 123
- Bro-Jørgensen, Marianne**, 198
- Brockenhuus, Henrik**, amtmand, 189 – **Peder**, til Nordskov, 98
- Brocktorff, Schack a**, student, 274f
- Brodersen, Fredericus Wilhelmus**, landfoged, 116 – **Johannes Henricus Christinus**, embedsmand, 116
- Bruun, Daniel**, 199 – **Finn**, 124 – **H. H.**, forsvarer, 139 – **Johan Jacob**, tegner, 45 – **Peter Daniel**, overretsassessor, 197, 199
- Brügmann, Niels Pedersen**, klokker, 253
- Bræstrup, Jens Christensen**, postmester, 109 – **Tycho**, læge, 113 – **Tyge**, læge, 109
- Brøndum, Henning**, terrorist, 311 – **Klaus**, 141
- Buhl, Vilhelm**, socialdemokrat, 306
- Bulow, Christianus Conradus de**, diplomat, 113 – **Ernestus Friedericus de**, student, 114
- Bundesen, Jep**, præst, 115
- Bundsgaard**, 216
- Burg, Friedrich von den**, ingeniørofficer, 158
- Bühl, Mechtilde von**, g. Wallmerode, 269
- Bylow (Bülow)**, hr. og frue, 231 – **E.**, 42 – **Fr. Ludvig Ernst von**, staldmester, 222
- Bürk, Albert**, 270
- Böckelmann, J. F.**, 185
- Bøgh, N. S.**, provst, 303
- Børgesen**, slægt, 292 – **Birthe**, 292 – **Skjold**, grosserer, 291f
- Böttger, Anders**, 105 – **Anders Henrichsen**, organist, 96
- Carl**, 12, 225 – af Hessen, 231f
- Carlsen, Ingeborg Thaanum**, 294 – **Per**, 117
- Caroc, Herman Alexander**, generalauditor, 49
- Caroline Mathilde**, 222, 231 – g. Chr. VII, 62
- Carstens**, statsråd, 222
- Carstensen, Gerhard**, student, 276
- Carøe, Kristian**, 185, 187, 198f
- Cast, Fr.**, 271
- Castonier**, slægt, 291
- Cedergreen Bech, Sv.**, red., 42, 117, 120, 226, 234
- Chambers, Peter**, 171
- Charles, Henricus Petrus de**, præst, 113
- Christensdatter, Anne**, 91 – g. Langsted, 90 – g. Roy, 103
- Christensen, Bent**, 124 – **Chr. Villads**, 198 – **Christen**, søn af Jens C., 24 – **Erik**, gårdmand i Aarestrup, 24 – **Harry**, 286 – **Jacob**, 123 – **Jørgen Grønnegaard**, 124 – **K.**, madam, 69 – **Knud**, 117 – **Niels**, kapellan i Kbh., 63 – materialskriver, 94 – **Peter**, kok i Grønland, 69 – **Tommy P.**, 121, 125, 126, 128, 134, 136, 278, 281, 286, 291, 300, 315

- Christian I**, 136, 307
Christian II, 308
Christian III, 87, 128
Christian IV, 158, 172
Christian V, 78, 129-131, 167, 180-183, 308
Christian VI, 47, 102, 108
Christian VII, 62, 134, 222, 224f, 229, 233
Christian VIII, 109, 134, 309
Christian IX, 210f, 220
Christian Frederik Carl Georg Valdemar Axel, senere Haakon, 220
Christian Ludwig, hertug af Braunschweig-Lüneburg, 145, 160f
Christiansen, Laura, 317 – **Palle Ove**, 131
Christmas, Walter, marineofficer, 316
Christmas-Møller, Ingeborg, 128
Christoffersen, Henrik, 124
Chulalongkorn, konge, 315
Clausdatter, Johanne, 106 – g. 1 P. Hansen, g. 2. R. Olufsen, 87, 89, 97 – g. P. Hansen, 100 – g. Stephensen, 98
Clausen, Bodil, 61, 63 – **Frits**, 137 – **Helge**, 117 – **Herman**, Østerlars, 95 – **Rasmus**, gårdfæster, 106 – Langsted 1676, 99
Claussen, Aemilius Carolus Augustus, præst, 114
Clemmensen, Tove, museumsinspektør, 1, 11-13
Clod, rektor, 248
Coehoorn, Menno van, fæstningsteoretiker, 151
Condés, Louis, fransk general, 148
Conradi, Johann Friedrich, student, 276
Conring, Louise, 300
Coucheron, Herman, ingeniør, 162, 178 – **Willem**, ingeniør, 162
Cretschmer, Joachimus, student, 275
Cronberg, Olof, 285
Cronholm, Abraham, 185
Cronin, Johanna Dorothea Elisabeth, studine, 273
Curland, Asmus Boyesen, skoleholder, 249
Cæsar, folkesanger, 307

Daae, L., 274
Dahl, prokurator, 82 – **Aage**, kirkehistoriker, 103f, 106 – **Sophie Frederikke**, g. Hunderup, 62

Dahlerup, Verner, 63 – sprogforsker, 211, 220
Dalhoff, Joh., 123
Dalkeith, 270
Dam, Poul, 117
Dam-Jensen, Torsten, 287
Damm, Johan Larsen, urmager, 39
Damsholt, Tine, etnolog, 287-289
Danielsen, Niels, 117
Danneskiold-Samsøe, slægt, 290
Danstrøm, Peter, 7, 9
Dantzer, P., stenhugger, 37
Daverkosen, Edmund, direktør, 5
Dauidsøen, Maren, g. Beg, 53
Dauidsøn, Povel, sprøjtemester, 50, 52f
Deckner, August, amtsskriver, 89f
Deckquer, Hendrick, købmand, 154
Degn, Ole, seniorforsker, 14, 126, 220, 277, 286
Demsitz, Menu, dansk soldat, 125
Dich, Jørgen S., 124
Diderichsen, Børge, hustru Susanne, 117
Dietrichs, Johann Friedrich, student, 273
Dieussart, Francois, bygmester, 310
Digsmed, Inger Andersdatter, g. Andersen, 104
Dinesen, Thomas, 137
Ditlevsen, Tove, forfatterinde, 306
Ditmers, Heinrich, 187
Dorchæus, slægt, 106
Dorsch, Anna Christenze Pedersdatter, g. Stephensen, 98-100
Dorschæus, Peder Jørgensen, præst, 98
Douglas, slægt, 270
Drachmann, slægt, 117 – **Geert Matthias**, 117
Draeger, ministerialdirektør, 138
Draxbech, Niels, bådsmænd, 77
Drewsen, Mæve, 32, 220
Dubbengiesser, se også Topfengiesser
Dybdal, Ida, cand.jur., 187, 291f
Dübeck, Inger, 124
Düring, von, generaladjutant, 222
Dürfeld, Peter, 309
Döring, Johann, kammerherre, 109 – **Ludolph Heinrich Eustachius von**, 109
Döscher, H. J., 138

- Ebbesen, Claus**, borger i Frederiksborg, 256
- Eberhard 2.**, af Württemberg, 308
- Eckhout, Albert**, maler, 154
- Edvardsen, P. Friis**, præst, 255, 260
- Egede, P. N.**, assistent, 78, 82
- Eggebrecht, Nicolaus**, præceptor, 268
- Eggers, Bartholomäus**, billedhugger, 175f, 187 – **Hans Cord**, rektor, 109
- Egtved, Carl**, 74, 82
- Ehlers, statsråd**, 222
- Ehrencron Müller, H.**, 198
- Ehrencrone Müller**, 103
- Eichel, Friderich Wilhelm**, præst, 112 – **Johannes**, læge, 111
- Ejerslev, M. P.**, 32
- Elias, Johan E.**, 185
- Eliassen, P.**, 105
- Ellbrecht, von**, slægt, 291
- Elsbøll, Lisa**, 124, 140, 307, 311
- Elsner, Bernd**, 108
- Engquist, Per Olof**, forfatter, 222
- Epp, Johann Bernhard**, præceptor, 269
- Erichsen, John**, 186
- Ericson, Malin**, 290
- Eriksdatter, Anne**, g. Hunderup, 60
- Erik Klipping**, 308
- Eriksen, Henrik**, søn af E.Christensen, 24 – **Richard Dahl**, 118
- Eskildsen, Anders**, vurderingsmand i Balslev, 56
- Estridsen, Svend**, regent, 303
- Eulner, T. C.**, kirurg, 68, 72
- Ewald, Johannes**, 190
- Evers, major**, 61
- Eversen, H. P.**, 185
- Eyben, W. E. von**, 117
- Fabricius, Fridericus Wilhelmus Petrus**, læge, 112 – **Georgius Wilhadus**, advokat, 111 – **Herrmann**, kammerjunker, 113 – **Niels Christophersen**, præst, 58 – **Otho**, missionær, 69f
- Fabritius, Charlotte**, g. Hemert, 2 – **Johan Christian**, zoolog, 113
- Falck, Abraham**, Køge, 105 – **Sophus**, erhvervsmand, 306
- Fasting, Ludvig**, inspektør, 85
- Fedderson, Hans**, advokat, 115
- Feldbæk, Ole**, 122
- Feldmann, Peter Nicolay**, student, 112
- Fenger, Ole**, professor, 135f
- Ferdinándes, Damián**, 317
- Fernau, Johan Gotfried August**, student, 272
- Fielding, Henry**, forfatter, 234
- Finck, T. E. F. de**, student, 275
- Finecke, Theodosius Ernst Friedrich**, student, 275
- Fink, Jørgen**, 123 – **Troels**, 117
- Finnerup Møller, Alice**, 143
- Fischer-Benzon, Jacob Ludvig von**, major, 116 – **William August von**, student, 116
- Flensmark, Tor**, redaktør, 314f
- Fog, Dan**, 117
- Foged, Niels**, hustru Anna Charlotte, 118
- Fogtdal, Palle**, mor Ruth, 118
- Fogtman, L.**, 32f, 260
- Fohlmann**, slægt, 63
- Fonnesbech-Wulff, Benedicte**, 128, 130
- Fontenay, Christianus Otto Michael**, amtmænd, 115
- Forchhammer, Henni**, 300f
- Forsis, Margret**, g. Maar, 269
- Foscolo, Leonardo**, general, 148f
- Foucault, Michel**, 288
- Franck, Elisabeth**, g. Kongel, 101 – **Lisbeth**, g. Kongel, 106 – **Michael**, præst, 106 – **Nikolaj**, justitsforvalter, 106
- Francke, Thomas Otto**, 272, 274
- Francus, Jeronymus Gre**, præceptor, 271
- Frandsen, Karl-Erik**, 128, 186 – **N. H.**, arkivar, 64, 85
- Frankenau, Fridericus Christianus**, student, 276
- Frantzen, Johanne**, g. Qvade, 40
- Frederik I**, 14
- Frederik II**, 46, 313
- Frederik III**, 104, 145, 154, 156, 161f, 177, 186
- Frederik IV**, 44, 47, 61, 102, 235
- Frederik V**, 48, 102, 224
- Frederik VI**, 134f, 203
- Frederik VII**, 134
- Frederiks, J. W.**, 185

- Frederiksen, Jørgen**, præst i Nørre Aaby, 55 – **Niels**, direktør, 123 – **Peter**, 143
- Friedenreich, Johannes Danielsen**, præst, 198
- Friedrich**, hertug, af Celle, 158
- Friedrich Wilhelm**, kurfyrste af Brandenburg, 145, 154-158
- Friedrichsen, Per**, cand.phil., 187
- Friis**, borgmester i Odense, 93 – **Aage**, 234 – **Henning**, 124 – **Ingeborg Christine**, Middelfart, 100 – **Karen Pedersdatter**, g. Achton, 92 – **Knud**, 106 – **Knud Lauridsen**, 100 – **Martha**, g. Prebensen (Schurmann), 100 – g. Schurmann, 106 – **Martha Lauridsdatter**, g. 1. Schurmann, g. 2. Svitzer, 91- **Marthe**, 104
- Friisholm, Lavard**, 118
- Frisch, Julius Theodor**, købmand, 116 – **Theodor**, købmand, 116
- Fuchs, Gotfred**, brandmajor, 92f
- Funch, Caroline**, g. Blom, 319
- Føns, Kjeld Jørgensen**, præst, 60
- Gabel, Christian Carl**, viceadmiral, 61 – **Ermegaard Sophie**, g. Schult, 61
- Gad, Emma**, 306 – **Niels**, skoleelev, 257f
- Gallard, Georg**, 185
- Galmeier**, stiftskirurg, 192
- Ganz zu Pultitz, Margrethe Jespersdatter**, 315
- Garb, Poul Rasmussen**, degn, 249
- Garff, Joakim**, redaktør, 293f
- Garrick**, skuespiller, 228
- Gautier, Henrik Didier**, stadsarkivar, 122f
- Geelkerck, Isaac**, ingeniør, 162
- Geervliet, Simon Boosten van**, handelsmand, 153
- Geisler, J. C.**, Grønland 1826, 65, 77 – **Ludvig**, 72
- Geismann, Paul**, se også Gersmann
- Geleff**, socialdemokrat, 207
- George 3.**, konge, 222
- Gerner, Henrik**, søofficer, 199
- Gersdorff, Joachim**, 186 – **Niels**, stiftamtmand, 244 – **von**, slægt, 291
- Gersmann, Paul**, 123
- Gerstenberg, Fridericus Andreas Guilielmus de**, toldforvalter, 114 – **Henricus Guilielmus**, embedsmand, 112 – **Sophus Henricus de**, student, 114
- Gertsen, Gertrud**, g. Mule, 49
- Giefling, Anne Marie Larsdatter**, g. Hunderup, 62
- Gierulff, Søren**, spækskærer, 77
- Giødesdatter, Anna**, g. Helm, 63
- Giørtzen, Giertrud**, g. Mule, 48
- Gjevning, Anna Maria**, g. Hunderup, 50f – **Laurits Jensen**, 51 – præst, 55ff – **Maren Kirstine Lauridsdatter**, g. Aalborg, 56
- Glahn, Torben**, 270
- Glarbo, Henny**, 267, 270
- Glückstadt, Emil**, bankdirektør, 306
- Gomard, Bernhard**, 118
- Goos**, justitsminister, 210f, 220
- Gorm**, den Gamle, 308
- Gorrisen, Petrus**, præst, 110
- Gottfries, Ingrid**, 285
- Graae, Cathrine**, g. Keller, 63 – **Frederik**, 123
- Gram, von**, overjægermester, 222
- Grandt-Nielsen, Finn**, 62
- Grane, Leif**, 118
- Grau Møller, Per**, 129
- Grenville-Temple, Richard**, jarl, 228
- Gress, Elsa**, g. Wright, 118
- Greve, Abigael Caspersdatter**, g. Langsted, 96f – **Casper**, godsforvalter, 96
- Griffenfeld**, 314
- Griis, Lars**, 105 – **Lars Jensen**, brygger, 96
- Grim**, slægt, 290
- Groes, Lis**, handelsminister, 264
- Grundtvig**, 293
- Grønberg, Mads Jørgensen**, 104
- Grønvold, P.**, kobberstikker, 48
- Gudlaugsson, S. J.**, 185
- Guldager, Johan Peter**, tømmermand, 77
- Gunnerus, Johannes Ernestus**, student, 275
- Gustaf II Adolph**, 185
- Gyldenkrone-Rysensteen, Erik**, 185
- Gyldenløve, Ulrik Frederik**, 310
- Gyldenstjerne**, slægt, 291
- Gyldenstjerne, Eiler**, student, 268 – **Henrik**, student, 268 – **Knud**, student, 268

- Gähler**, frue, 231 – general, 232 – **Peder Elias von**, generalløjtnant, 62
- Görnandt**, Werner, 314
- Görtzen**, Giertrud, 61
- Gøtzsche**, Emilie, 125
- Gøye**, Marcus, 104
- Haagen**, Jacob, præst, 252
- Haakon (Håkon)**, konge, 309 – konge af Norge, 220
- Haelwegh**, Albert, kobberstikker, 147, 174, 187
- Hagedorn**, J. P., oberstløjtnant, 94
- Hagemann**, Peter Heinrich Christoph, arkitekt, 292
- Hagen**, Boetius, student, 275 – **Johannes Arnoldus**, regimentskvartermester, 113
- Hager**, Niels Hansen, præst, 257
- Halkier**, Ellen Marguerite, g. Blom, 319 – Emma, g. Gad, 319 – **Gotfred**, grosserer, 319
- Hamilton**, slægt, 270
- Hammer**, Niels, skoleholder, 253
- Hammerich**, slægt, 306 – **Paul**, forfatter, 306
- Hammershøi**, Vilhelm, maler, 306
- Hannibal**, Lars, landmand i USA, 294f
- Hans**, konge, 87
- Hansdatter**, Ane, g. O. Holm, 260 – **Anna**, g. Qvade, 41 – **Maren**, g. Jørgensen, 60
- Hansen**, Anna Lise Lyngsøe, 217 – **Bente Dahl**, 128 – **Gunner »Nu«**, reporter, 306 – **H. C.**, socialdemokrat, 306 – **Hans**, vurderingsmand i Balslev, 56 – **Hans Munk**, arkitekt, 313f – **Holger**, 46, 61f, 234 – **J. Simun**, 118 – **Jørgen G.**, 118 – **Lars Bagger**, 117 – **Laura Olivia Marie**, g. Jensen, 214 – **Lorentz**, birkeskriver, 102 – **Max**, skuespiller, 306 – **Niels**, Allinge, 104 – gårdejer, 104 – gårdmand i Rutsker, 90f – **Hammershus** birk, 104 – Sandvig, 105 – **Oscar**, folketingsmedlem, 204 – **Preben**, ridefoged, 86, 97, 100 – **Predbjørn**, ridefoged, 87-89 – **Svend Wiig**, skulptør, 139f – **Søren Lyngsøe**, sergent, 217
- Hansteen**, Johan, købmand, 253
- Harder**, Johann, student, 272 – **Theodor**, kancellist, 272
- Hartby**, Inger, 295
- Hartling**, Poul, 118
- Haseloff**, Arthur, 187
- Haskå**, Guno, 285
- Hau**, Christian, 143, 297f
- Hauch**, generalløjtnant, 222 – stiftamtmand, 192
- Hauch-Fausbøll**, Th., genealog, 132
- Haven**, Elisabeth Sophie von, g. Macca-bæus, 89
- Havnelev**, slægt, 290
- Haxthausen**, Gregers Christian, gehejme-statsminister, 110
- Hecht-Johansen**, Jette, 118
- Heckscher**, Dorothea, håndarbejds lærer, 301
- Hedtoft**, Hans, socialdemokrat, 306
- Heegaard**, Stefan Christensen, skoleholder, 253
- Heer**, Christoph, 186
- Heering**, Kirsten Mogensdatter, g. Kongel, 106
- Hegelund**, Peder, biskop, 268 – **Søren**, søn, 268
- Hegerman**, Christian Henrich, officer, 113
- Heggelund**, Hans Frederik, præst, 247
- Heiken**, Aage, flv. professor, 44, 63
- Heise**, A., 199
- Helge**, Nynne, 278
- Helk**, Vello, overarkivar, 108-116, 267, 272, 274-276
- Helm**, Erik Ernten, præst, 56f – **Ernst Günther**, præst, 63
- Hemert**, Joost Johan van, 3, 10 – **Joost van**, forretningsmand, 2, 9 – **Peter van**, købmand, 1-13 – vinhandler, 2
- Hendricks**, kaptajn, 78
- Hennings**, August, embedsmand, 4, 13
- Henningsen**, Lars N., 128, 298
- Henrik**, prins, 308
- Henriksdatter**, Margrethe Catrine, g. Blangsted, 93
- Henriksen**, Ingrid, 123 – **Marie**, g. E. Christensen, 24 – **Pionina Brixia Gelefine Veronika**, 207

- Herrested, Jørgen Rasmussen**, præst, 57
- Hersleb, Peder**, biskop, 130, 242, 244, 247f, 250f, 257f, 260
- Hersom, Christen Ugelris**, kantor, 251f
- Hertel, Hans**, mor Gerda, 118
- Hertz, Michael**, 123
- Hielmstjerne, Agnete**, 125
- Hilden, Adda**, 300
- Hildermann, Otto Wilhelm**, student, 273
- Hilgen, Hans Peter**, 185
- Himmeler, Heinrich**, 311
- Hinrichsen, Henricus Adolphus**, advokat, 112 – **S. C. Petersen**, arkitekt, 292
- Hirsch, I. C. W.**, 105
- Hirschnach**, 106
- Hirschsprung**, slægt, 306
- Hitler, Adolf**, 138, 141
- Hjort, Maren Andersen**, datter af Jens Andersen, 29
- Hjordtal, Helge**, fhv. ministersekretær, 298f
- Hjorth, F.**, 106 – **Karen**, 222, 234, 300
- Hjorth-Nielsen, H.**, 102, 105, 107, 198, 215, 221
- Hochberg, Hans Bernhard von**, 269
- Hoe, Casper Christopher**, student, 276
- Hoffmann, Georg**, ingeniør, 161, 164, 186 – **Gottfried**, ingeniør, 161f, 164, 170, 186
- Hofmannus, Nicolaus**, student, 275
- Hohenzollern**, slægt, 308
- Holbeck, H. St.**, 61
- Holck, Conrad**, hofmarskal, 222, 226 – **Gustav**, overskænk, 222
- Hollandahl, Hans Jensen**, 45f – **Jens Mathias**, generalauditor, 44-49, 53f, 61f
- Hollandal, Hans Sørensen**, 55 – ladefoged, 45f, 63 – **Jens**, 51 – **Laurs Jørgensen**, 63
- Holm, Annelise**, g. Rosen, 118 – **Baltzer Christensen**, tømmemand, 50, 62 – **Claus Pedersen**, 46 – **Hans Olufsen**, skoleholder, 252 – **Morid**, g. Patursson, 119 – **Oluf**, brygger i Kbh., 260 – **Thyge**, hustru Johanne Marie, 120
- Holmgaard, Jens**, 61 – **Jørgen**, 123
- Holst, Albertus Christophorus**, student, 275 – **Anna Marie**, g. Ambders, 37 – **Faedder**, student, 275 – **Jørgen**, student, 253
- Holstein**, frue, 232
- Holsten, von**, gehejmerådinde, 62
- Hommelhoff, Peter**, præst, 110
- Hooglandt, Agatha**, g. Hemert, 2, 7f, 10f
- Hoop, Arthur**, lærer, hustru Martha, 140f – **Hein**, 141 – **Marie**, g. Meyer, 140f – **Uwe**, 141
- Hornemann**, præst og hustru Anne Helene, 303 – **Anton Ulrich**, student, 114
- Hostrup Schultz, V.**, 271
- Hount, C. F.**, købmand, 68
- Houston, Richard**, maler, 226
- Hubrich, Johann Ludwig Gotthilf**, student, 114
- Huck, Carl**, 82
- Hunderup, Ane Sophie**, 62 – **Anna Kirstina**, g. 1 Rose, g. 2 Appel, 52 – **Anna Maria**, 62, 63 – g. 1 Roerslev, g. 2 Rasch, 52 – **Anne Marie**, 60 – **Anne Marie Pedersdatter**, g. 1. Hunderup, g. 2. Kudsk, g. 3. Hollendal, 45f, 53f, 60 – **Anne Pedersdatter**, g. Otte, 60 – **Catharina Elisabeth**, g. Keller, 44, 49 -51- **David**, skrædder, 51 – **Dorothea**, 62 – **Dorte**, 51 – **Dorthea**, 51 – **Else Pedersdatter**, g. Laursen, 60 – **Hans**, bagermester, 51 – **Hans Jensen**, 46, 50-53, 61 – skrædder, 62 – **Hans Johansen**, skrædder, 62 – **Jens Hansen**, 45, 51 – **Jens Mathias**, skrædder, 52 – **Jochum Peter**, degn, 62 – **Johan Adolf**, 62 – **Johan Jochum**, skræddersvend, 52 – **Karen**, 62, 63 – **Kirsten Pedersdatter**, g. Jacobsen, 60 – **Lars Peter**, 62 – **Laurs Hansen**, 49f, 52 – **Laurs Pedersen**, tj. i Kbh., 60 – **Maren Pedersdatter**, g. Salbjerg, 60 – **Mariane**, g. Holm, 50, 62 – **Mette Cathrine**, 51 – **Mette Marie**, g. Schoch, 50 – **Peder Hansen**, købmand, 45, 53, 58f – **Peder Pedersen**, klokker, 45, 53, 60
- Husum, Peder**, skulptør, 170
- Huulbech, W. C.**, major, 62
- Hvalsø, Knud**, hører, 249
- Hvass, Steen**, 143

- Hvidt, L. N.**, minister, 125
Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar, 125
Hviid, H. A., provst, 94
Hüberr, underofficer, 250
Hyltoft, Ole, ministersekretær, 139f
Hækkerup, Per, socialdemokrat og frue Grete, 306
Hæstrup, Jørgen, hustru Gudrun, 118
Høeberg, Mogens, foged, 107
Høeg, Petrus Johannes, student, 113
Høegh-Guldberg, 134
Høgh, Laurs, borger i Odense, 58
Høgsbro, Svend, 220
Høirup, Henning, biskop, 56
Højgaard, Christen Andersen, rektor, 98
Højrup, Knud, 307 – **Thomas**, 288
Højsgaard, Christian, 106
Høst, J. K., 225
Høstmarch, Jens, præst, 198
Høyer, Adelaide, g. Hemert, 3 – **Cornelius**, potrætmaler, 3, 4
Høysgaard, Christen Andersen, rektor, 99
- Ilsoe, Grethe**, 262, 266, 300
Ingesman, Per, 123
Ingrid, dronning, 308
Ingvarsen, Oluf, 124
Ingvorsen, Søren, kirkeværge, 257
Isabella, dronning, 308
Isholm, Ása, g. Johannessen, 118
Israel, David, juvelhandler, 306
Iversen, Peder, dr., 60
- Jacobaeus, Christianus**, teologistuderende, 274
Jacobsen, Adam, grovsmed, 60 – **Bendix**, 105 – **Helge Holger**, 118 – **Tove**, g. Johannessen, 118
Jagd, slægt, 136 – **Tove Vibeke**, g. Joensen, 118
Jahn, Günther, 185f – **J. H. F.**, militærhistoriker, 184
Jakobsen, Henry J., 118
Jansen, Henrik M., museumsleder, 127f, 144 – **J.**, 185
Jensdatter, Johanne, 100 – **Mette Marie**, g. J. Christensen, 24
- Jensen, A. Falk**, 107, 198 – **Andreas**, fra Roost, 136 – student, 272 – **Anette Dorthea**, g. Jensen, 217 – **Arthur**, skuespiller, 306 – **Charlotte**, 277 – **Ella**, 198 – **Erling**, 118 – **F. Elle**, 85 – **Folmer**, hustru Grethe, 118 – **Frank**, justitsminister, 219 – **Hans**, gårdmand, 41 – **J. P.**, restauratør, 306 – **Jens**, fagforeningsmand, 306 – husmand, 214 – vurderingsmand i Balslev, 56 – **Jens Peter Heino Overgaard**, 214 – **Jensine Rasmusdatter**, datter af R.P. Jensen, 26, 28 – **Jørgen**, rådmann i Nakskov, 86 – **Jørgen Steen**, 185 – **Kristen Overgaard**, chauffør, 214 – **Kristian**, 221- N. P., 187 – **Oluf**, væver i Brede, 310 – **Pernille**, 140 – **Poul Erik**, speciallæge, 35 – **Rasmus Peder**, gårdmand i Albøge, 26, 28
Jentoft, Hans, provst, 189, 198 – **Maren Hansdatter**, g. Rogert, 189
Jeppesen, Torben Grøngaard, 294
Jepsen, Aage, 118
Jespersen, Aage, 118 – **Knud**, kommunist, 306 – **Knud V.**, 289 – **Leon**, 121f, 130
Jessen, Christianus, hofprædikant, 113 – **Hermannus**, student, 112 – **Johannes C.**, 260
Joachim Ernst, holstensk fyrste, 267
Joensen, Bent, kapellan i Ibsker, 90 – **H. D.**, 118
Johan Friedrich, 187 – hertug af Württemberg, 270
Johan Georg, holstensk fyrste, 267
Johann Friedrich, af Braunschweig-Lüneburg, 161, 182
Johannesen, Axel, 118 – **Marius**, enke Jóna Elisabeth, 118
Johannessen, Christian Mosbæk, 151 – **Eydun**, 118 – **Johannes**, 118
Johansen, Daniel, 99, 106 – **Hans Chr.**, 61f – **Julie Fryd**, 32 – **Marianne**, 298 – **R. Broby**, hustru Aina, 117
Johansson, Per-Olof, 315
Jonasen, Otto, 128
Jonge, Johannes Cornelius, historiker, 184
Juel, Jens, kunstmaler, 305
Julbye, Nicolaus, student, 275

- Juliane Marie**, dronning, 134, 194, 222
Julin, Arne, 121, 277f, 280
Just, Anton Frants, udgiver, 196 – **Flemming**, 123
Juul, Axel, student, 269 – **Christian**, oberst, 150, 183f – **Christopher**, student, 269
Juul-Rysensteen, slægt, 145, 150, 160 – **Carl Adolph**, kammerherre, 184 – **Christian**, baron, 183f – **Johanna Maria**, g. 1. Rantzau, g. 2. Juul, g. 3. Daa, 183f
Jöcher, C. G., 185
Jørgensdatter, Anne, g. Greve, 96 – **Anne Catrine**, g. Bøttger, 96 – **Birgitte**, g. Hunderup, 60
Jørgensen, Carl E., fhv. rektor, 198, 242, 259, 261 – **Erik Stig**, 122 – **H. N. P.**, assistent i Grønland, 73, 85 – **Harald**, 121, 134f, 220 – **Henrik**, rådmand, 60 – **John Chr.**, universitetslektor, 139f – **Kenneth Vejgaard**, 61 – **Knud**, 136 – **Maria Elisabeth**, 104 – **Peder M.**, bogudgiver, 315 – **S.**, lærer, 103
- Kaarsted, Tage**, 137
Kalckar, Nina, g. Schyberg, 119
Kall, Abraham, historiker, 190
Kampmann, Viggo, statsminister, 299
Kampp, Ebba, 118
Kann, Erik, 127, 286
Kanütz, Friederich, advokat, 113 – **Johannes**, advokat, 110
Karl, den Store, 307f
Karl 1., af Wyrtemberg, 308
Karl 3. Wilhelm, af Baden-Durlach, 308
Karl 10. Gustav, 160
Karl XV, 289
Katharina 1., af Rusland, 308
Katwijk, Albert van, 146 – **Euphemia van**, g. Ruse, 146, 148, 176
Kaufmann, Angelica, kunstnerinde, 226 – **Henrik**, 123
Kausch, Dietrich, 185
Kavli, Guthorm, 187
Kehl, Jacob, student, 112
Kehlet, Christine Cecilie, g. Schiønberg, 62 – **J.**, præst, 63
- Kejlbo, Ib Rønne**, 186
Kellenbentz, Hermann, 187
Keller, Andrea Sophie, 49 – **Catharina**, 49 – **Christian**, 49, 62 – **Christian Ulrich**, 49 – **Georg Wilhelm**, skræddersvend, 49f – **Johan Jacob**, 50 – **Johanne Dorthea**, 49
Kellinghusen, Mette Scholastica, 126
Kier, Hans, rådmand, 45
Kierkegaard, Søren, 305 – filosof, 292 – **Søren Aabye**, filosof, 293f
Kierulff, Andreas Chr., politidirektør, 123
Kimer, Kirsten, klokke, 264
Kirchheiner, P. G., 82
Kirckerup, Janus, student, 276
Kirkerup, Andreas, hofarkitekt, 4
Kisby, Torben, 221
Kisbye, Torben, 32
Kjeldsen, Jørgen, præst til Føns, 60
Kjølsten, Klaus, 122f
Klapheck, Richard, 185
Klein, boghandler, 82
Klingenberg, Margrethe Poulsdatter, g. Mule, 49
Klippen, Peter, matros, 79, 82
Klipping, Erik, 308
Kneschke, Ernst Heinrich, 271
Kneyln, Anna Rebekka, g. Rogert, 188-190 – **Hedvig Sophie**, g. Friedenreich, 198 – **Johan Philip**, major, 190 – **Marie Benedicte**, g. Rosenstand-Goiske, 189
Knorr, slægt, 313
Knorring, Gotthard von, 312 – baron, 312 – **Wilhelm von**, 312 – **von**, slægter, 312f
Knud, den Hellige, 308
Knud VI, 59
Knudby, Arne Jensen, 121, 127, 135
Knudsen, Gunnar, 32f – **Herman**, 144 – **Timm**, 122f
Knutzen, Ole, 137 – **Peter**, generaldirektør, 137-139
Kobylnski, Hanne, g. Rozental, 119
Koch, Anders Jacob, auktionsdirektør, 56
Koeck, J. Heimanzoon, ingeniør, 152
Koll, Boris, historiker, 304f
Kongel, Anders, 106f – **Anders Olsen**, præst, 101 – **Anna**, 107 – g. Langsted, 101 – **Frederich**, 106

- Kongstad, Annalise**, 143
Konstantin, konge, 308
Kopp, Johan Henrik, bådsmænd, 77
Kornerup, Bjørn, 287 – **Søren**, hustru Andrea, 83
Krabbe, Gregers, student, 268 – **Iver**, student, 269 – **Jørgen Iversen**, 315
Krafse, Eiler, student, 268
Krag, Jens Otto, socialdemokrat, 306
Kragelund, Minna, 300f
Kragh, Christian, Grønland 1842, 82 – **Kr.**, 303
Kraglund, Johannes Schack, student, 276
Krebs, Harald, 118
Krekler, Ingeborg, 270
Kristensen, Laust, 63 – **Svenn Eske**, 118
Kristensen-Randers, Nanna, højskolelærerinde, 296
Krog, A. C., 198
Krogager, Eilif, hustru Gorma, 118
Krogh, staldmester, 222 – **Emil**, 123 – **Grethe**, g. Eriksen, 118
Kudsk, Hans Hemmingsen, 54 – **Mads Rasmussen**, borger, 45, 53f, 61 – **Peter**, 131f
Kure, Christian, 104f
Kyhl, O., 186
Kyhn, Herman Christian, 63 – kromand, 55
Kyilling, Kirsten Lauritsdatter, g. Hollendal, 63 – **Michael**, hører, 257, 260
Kyvsgaard, Britta, 143
Kämpffer, Michael, student, 273
Købke, Christen, kunstner, 305
Køie, Mogens Engell, 118
Körber, fru magister, 273
Köster, Jacob Davidsen, kornmåler, 53

Ladegaard, Anna, 118
Lahn, Lene Marie Sørensdatter, 28
Lammersen, Johann Friederich, assistent, 79f
Lander, Harald, balletmester, 306
Landgrøn, Jöns Petter, komponist, 315
Lange, Jørgen, birkedommer, 302 – **Laurids**, købmand, 302
Langebek, Jakob, gehejmearkivar, 198
Langhoff, Karen, g. Hunderup, 52

Langsted, slægter, 86 – se også Prebensen – **Anna**, 95 – g. Jacobsen, 105 – **Anna Hansdatter**, g. l. Rottensten, 2 – **Anne Kirstine**, født 1728, 97 – **Claus**, præst, 103 – **Claus Predbjørnsen**, præst, 89f, 92 – **Else Cathrine**, 95 – **Hans**, 104 – regimentssskriver, 91, 96, 105 – **Hans Hansen**, skovrider, 96 – **Hans Prebensen**, skoleholder, 96f – **Hans Predbjørnsen**, præst, 89-92f – **Henrik**, præst, 89, 91 – **Johanne**, g. Bøttger, 96 – **Mogens**, 97 – **Preben**, 104, 105 – prokurator, 102 – **Preben Hansen**, 86 – Lolland 1763, 97 – prokurator, 93-95 – **Predbjørn Clausen**, præst, 90, 92 – **Rasmus**, foged, 107-**Rasmus Prebensen**, birkeskriver, 101f – **Simon Prebensen**, skoleholder og degn, 101
Lanken, Rikman v. d., notar, 136
Larsen, Alfred, 105 – **Andreas**, spækskærer, 68, 74, 85 – **Birgit Flemming**, 279f, 284, 295, 313 – **Buster**, skuespiller, 306 – **Christian**, 287 – **Hans**, journalist, 305 – **Helge**, 118, 139 – **Jørgen Stage**, 281, 283 – **Kaj**, 304 – **Kirstine**, g. Jacobsen, 118 – **Martin**, 124 – **Svend**, 58, 61, 63
Larsen-Bjerre, Hans, 118
Larsson, Lars-Olof, 133 – **Olivia Louise**, se også O. Nordgren
Lassen, Jens, landprovst, 90
Lasson, Jens Fridericus de, møller i Svendborg, 114
Laurentius, Johannes Stephanus, præst, 110
Lauridsdatter, Anna Cathrine, g. Dor-schæus, 98 – **Anna Catrine**, 106 – **Anne Marie**, 56 – **Christine**, g. Maler, 103 – **Elisabeth**, g. l. Herrested, g. 2. Helm, 56 – **Karen**, 56, 62 – **Marie Kirstine**, 56
Lauridsen, Jacob, tj. i Kbh., 56 – **Jens**, 56 – **John T.**, 143 – **Lambert**, 56 – **Søren**, degn, 56f – monsieur, 56
Lauritsen, Kristian, 307
Laursen, L., 271 – **Laurs**, sadelmager, 60
Lawaetz, Jens Fr., 118
Lavätz, Petrus, advokat, 112

- Lebech-Sørensen, Anna Marie**, 126
Lehmann, Orla, politiker, 123, 314
Lemche, Gyrithe, forfatterinde, 310
Lemvig, Gregers Jensen, 302
Leo, Matthaeus, diakon, 111
Leopold I, storhertug, 308
Leupold, Jacob, 8
Levetzau, Hans Friederich Hannibal, officer, 114
Licht, Johan Henrik, 257
Lidegaard, Bo, 123f – **Mads**, 143
Liebe, Mette Cathrine, g. Hunderup, 62
Liljefalk, Axel, 186
Lillie, Joseph Christian, hofdekoratør, 1, 4, 6, 11f
Lind, Gunner, 122 – **H. D.**, 186 – **Jens**, kapertaptajn, 304f
Lindberg, Kirsten, dr.phil., 186
Linde, Helle, fhv. stadsarkivar, 300
Lindenov, Henrik, student, 268f – **Holger**, student, 268f – **Otte**, student, 268f
Lindgren, Erik, 123
Lindhardt, Charlotte, 131, 304
Lington, Otto, jazzmusiker, 125
Linton, Michael, 309
Lobrecht, Willum, 162, 171
Lodberg, bispinde, 101
Loos, Frederik, skoleholder, 249f
Lorentzen, Rathge Matthias, købmand, 114
Louise, dronning, 300
Lugge, Enevold Berregaard, student, 276
Lund, vagtmester i Skælskør, 256 – **Ebba**, 118 – **Eva**, 59, 61, 63 – **Jens**, Grønland, 82 – **Johannes Siegismundus Martinus**, student, 115 – **Niels**, hører i Ringsted, 254
Lundgaard, Anna Marie Christensdatter, g. Hunderup, 51
Lundt, Christopher, degn, 101
Lundtofte, Henrik, 312
Lunø, Ib, 32ff, 219
Luther, Martin, understatssekretær, 138
Lüders, Marcus, præceptor, 268
Lühe, Andreas von der, godsejer, 107 – stiftamtmand, 102 – **von der**, overkammerjunker, 222
Lykke, Eiler, student, 269 – **Erik**, student, 269 – **Niels**, student, 269 – **Peder**, rektor senere præst, 253f
Lyngsie, Michael, fagforeningsmand, 306
Lüttichau, Fanny Manon, socialrådgiver, 301 – **von**, kammerjunker, 222
Lövenstein, Ludvig von, oberst, 270
Maar, Andrew, købmand, 270 – **Georg**, herre til Ardo, 269
Maase, Odense 1772, 48 – **Fridericus von der**, vicelandsdommer, 111
Maccabæus, slægt, 103 – **Christian**, 103 – kaptajn, 89 – **Mette Elisabeth**, g. 1 Langsted, g. 2 Deckner, 89f, 92
Macco, Hermann Friedrich, 185f
Macleod, Inger Marie, 125
Madsdatter, Anne Marie, legatstifter, 302 – **Johanne**, 100 – g. Johansen, 106 – g. Stephensen, 98
Madsen, Alfred, 119 – **Caroline**, datter af Niels M., 25 – **Niels**, husmand 1876, 25 – **Viggo**, 63
Maer, Jørgen, rådmænd, 271
Maimon, Salomon, filosof, 110
Maler, Niels Pedersen, 103
Malm, Hendric, kunstmaler, 104
Mamen, Knudt, købmand, 114
Mander, Karel van, maler, 147, 174
Mando, Literis, 105
Mangor, C. E., læge, 189 – **Peder Elovius**, rektor, 249
Mantnan, Cecilia, 317
Marcussen, Christian, præst, 112
Margrete I, dronning, 309
Margrethe II, 307
Mariager, Vilhelm, rektor, 250
Marsk Stig, 307f
Martensen, Christianus Albertus, advokat, 110
Martin, Paulli, genealog, 132
Mathiasen, Anders-Peter, journalist, 305
Mathiesen, Jürgen, student, 276 – **Johannes Henricus**, student, 276
Matras, Christian, enke Marianna, 119
Matthiasen, Niels, 306
Matzdatter, Johanne, g. Johansen, 99
McKinney Møller, Chastine, 167

- Meibom**, 186
- Meincke, Mandel Johansdatter**, g. Hunderup, 52
- Meissner**, 138
- Meisterlin, Jacob Friedrich**, student, 273 – **Johann Carl**, student, 273
- Mejerus, Henricus**, student, 275
- Mejlby, Christen Sørensen**, Aarestrup 1868, 23
- Melchior**, slægt, 306 – **Johannes C.**, 119 – **Marcus**, overrabbiner, 307
- Meldahl**, arkitekt, 310
- Melder, Gerard**, ingeniør, 151f
- Meldgaard, Eva Villarsen**, 32f, 125
- Mentzendorff, Johannes Ludovicus**, administrator, 115
- Merian, Matthäus**, 158, 185
- Mestecker, Petronella Elisabeth**, g. Hermert, 2
- Meyer, Johannes**, 313 – **John**, 119 – **Jürgen**, 313 – **Karl Otto**, politiker, 140f – **Marie**, født Hoop, 140f
- Meyn, Peter**, bygmester, 310
- Meza, de**, general, 306
- Michelsen, Andreas Ludovicus Jacobus**, politiker, 115 – **Andreas Ludvig Jacob**, politiker, 110 – **Conradus Antonius**, rektor i Hildesheim, 115
- Mikkelsen, Gunhild Frydendahl**, g. Johannesen, 118 – **Jens Chr.**, hustru Karoline Kathrine, 118 – **Jørgen**, 32, 255, 278, 298, 305 – **K. Bang**, 57, 62 – **Peder**, husmand i Sundby, 131 – **Stella Borne**, 296, 301 – **Valdemar M.**, 119
- Miss, Stig**, direktør, 139f
- Mogensdatter, Dorte**, g. Langsted, 93, 95
- Mogensen, Laurids**, skoleholder, 249 – **Margit**, 129
- Moldrup, Jens Laasby**, oberst, 190 – **Peder de**, 198
- Moltke, Adam Gottlob**, overhofmarskal, 224 – **Fr. von**, overhofmarskal, 222
- Momma, Willem**, 150
- Momma-Reenstierna**, 185
- Moritz, Johann**, statholder, 154, 157f
- Mormand, Karen**, 173
- Morton**, slægt, 270
- Moth, Mathias**, oversekretær, 129
- Motzfeld, Peder**, skoleholder, 254
- Mouritsen, Anders**, gårdmand i Rugtved, 39f
- Mule**, slægt, 46 – **Erik**, professor, 49 – **Mogens**, 61 – kancelliråd, 48f
- Munch, Mette Marie**, g. Rogert, 194 – **Per**, journalist, 201, 219
- Munck, Eberhard Zacharias**, politiker mm., af Rosenschiöld, 315
- Munthe, C. O.**, 185 – **Ivar**, 107 – **Iver**, foged, 102 – **L. v.**, 185 – **Ludvig Hansen**, biskop, 268f
- Mygind, Hans**, præst, 55
- Myhlertz, Simon Ferdinand**, teaterkontrolør, 292
- Müller**, skoleholder i Kalundborg, 249 – **Otto**, 119
- Müller-Bahlke, Jacobi**, 272 – **Thomas J.**, 272
- Mynster**, biskop, 294
- Møldrup, Rasmus**, assistent, 84
- Møller (Møller)**, amtsforvalter, 45 – **A. P.**, 167 – **Birgitte Hansdatter**, g. Balslev, 61 – **Christian**, Grønland 1802, 65 – **Georg**, oberstløjtnant, 171 – **Hans**, købmand, 48 – købmand i Odense, 61 – købmand i Svebølle, 41 – **J. A.**, 102 – **J. M.**, 104 – **Kristian**, 119 – **Lis**, politiker, 306 – **Marie Elisabeth**, g. Kyhn, 55 – **Peder Pedersen**, borger, 54 – **Pontus**, 312 – **Vibeke Andersson**, museumsinspektør, 1, 13
- Mønsted, Otto**, erhvervsmand, 306 – grosserer, 317-319
- Mørch**, elsker, halshugget, 303
- Nannestad, Christophorus**, student, 276
- Napoleon**, og hustru Josephine, 308f
- Nassau-Siegen, Johann-Moritz von**, 185
- Neblung, Christianus Fridericus**, apoteker, 114
- Neergaard, Wilhelmus Mathiae**, student, 275
- Neiendam**, slægt, 119 – **Henrik**, 119
- Nellemann**, justitsminister, 206, 208 – **George**, 133 – **W.**, redaktør, 198
- Neubaur, Christian**, ingeniør, 184
- Nicolai, Friedrich**, forfatter, 157, 185

- Nicolaisen, Johan**, matros i Grønland, 82
– **Johannes**, hustru Ida, 119
- Nielsdatter, Abelone**, g. Hunderup, 58 –
Ane, g. I. Sørensen, g. 2. Christensen,
g. 3. Todberg, 60, 63 – **Birgitte**, g.
Fuchs, 92f – **Else Dorthe**, g. Skou, 104
– **Johanne**, g. M. Sørensen, 104 – g.
Sørensen, 93 – **Karen**, g. Grønberg,
104 – **Margrethe**, g. Malm, 104
- Nielsen**, personel kapellan, 39 – **Anders**,
Brylle, 104 – **Anne Marie Carl**, billed-
huggerinde, 306 – **Arne Strange**,
hustru Marie, 119 – **Beth Grothe**, 143 –
Børge, 119 – **Carl**, komponist, 306 – **Er-
ling**, 119 – **Frederik**, 33 – teologiprofes-
sor, 209f, 219f – **Hanne Rimmen**, 301 –
Hans, gårdejer, 104 – **Lars**, vurderings-
mand i Balslev, 56 – **Lars Nordskov**,
119 – **Laurids**, foged i Bogø, 103 –
Lene Damgaard, 123 – **Michael Lerche**,
navneforsker, 201 – **Michael**, provst,
209, 220 – **N. V.**, 260 – **O.**, 186 – histo-
riker, 104 – **Ole**, tømrer i Grønland, 84
– **Palle**, 119 – **Rasmus**, 260 – **Ruth**
Krog, 125 – **Saxo**, bager, 51 – **Viggo**, in-
dustriekøbmand, 302 – **Viggo Kamp**,
301
- Nilson, Torsten**, lektor, 315
- Nilsson, Birgitta**, arkivar, 315
- Nissen, Birthe**, g. Strizau, 55 – **Helvig**, g.
Balslev, 55 – g. Lauridsen, 57 – **Henrik**,
138 – **Marie**, g. Hollendal, 55 – **Peter**
Nicolai, embedsmand, 114
- Nordentoft, Inger Merete**, 123
- Nordenvall, Per**, 290
- Nordgren, Olivia**, rigsdagsmedlem, 315
- Norn, Viggo**, arkitekt, 143
- Norrie, Gordon**, 198
- Nulant, Daniel Kepken de**, kansler, 136
- Nyegaard, Petrus Nicolaus**, student, 275
- Nyerup, Rasmus**, 130
- Nystrøm, Eiler**, 186
- Nøjgaard, Niels**, 119
- Nørlund, Ib**, kommunist, 306
- Nørr, Erik**, 121
- Obenhausen, Theocarus Conradus**, stu-
dent, 275
- Odel, Axel**, 123
- Odén, Birgitta**, 133
- Okkels, Harald**, enke Ellinor, 119
- Oldrup, Edith**, 119
- Olesen, Jens E.**, 122
- Olrik, Axel**, folkemindeforsker, 33, 209f,
219f
- Olsen, Ole Jess**, 123 – **Poul Erik**, 122 –
Rasmus, 106 – kapellan, 86
- Oluf**, konge af Danmark, 309
- Olufsen, Henrik**, provst, 298 – **Morten**,
119 – **Preben**, borgmester i Køge, 100 –
Rasmus, 106 – kapellan, 87, 89, 97-99,
102
- Ondrup, H. C.**, porcelænsmaler, 7
- Orsander, Carl-Olof**, 315
- Oscar I**, og hustru Josephine, 308
- Osten, Carl Heinrich von der**, ingeniør-
ficer, 162, 170
- Otte, Hans**, grovsmed, 60
- Ottesen, P.**, 37
- Oure**, forvalter i Viskinge, 37, 40
- Overgaard, Ane Kirstine Christensen**, g.
Jensen, 214
- Oxenstierna, Axel**, rigskansler, 150, 185
- Paikin, Elsebeth**, 278f, 281
- Pais, Abraham**, 119
- Paldam, Jørgen**, 119
- Paludan-Müller, Caspar**, historiker, 198 –
Frederik, 198 – **Jens**, biskop, 198
- Pancke, Günther**, politifører, 311
- Papsøe, Jørgen**, 281
- Parceval, Pieter de**, ingeniør, 152f
- Parseval, Peter**, 185
- Patursson, Erlendur**, 119
- Paul**, storførste, 108
- Paulsen, Karl Johann**, 312
- Pechlin, Fridericus Christianus Ferdinan-
dus de**, diplomat, 114 – **Friedrich Chri-
stian Ferdinand von**, diplomat, 110
- Pedersdatter, Anna**, g. Kjeldsen, 60 – **Ma-
lene**, g. Hunderup, 51
- Pedersen, A.**, 106 – **Andreas Monrad**, 311f
– **Jacob**, kammertjener, 173 – **Jan**, 319
– **Jørgen**, ved KGH, 84 – **Karl Peder**, ar-
kivar, 200, 221 – **Kurt**, 317 – **Mads Pe-
der**, pengemand, 207 – **Mogens**, skole-

- holder i Nykøbing, 250 – **Niels**, smed i Brede, 310 – **Ove K.**, 124 – **Peder**, legatstifter, 245
- Persæus, Martin**, præceptor, 269
- Petersdatter, Ane**, g. Jensen, 41
- Petersen, Anders**, 260 – **Anna Margrethe**, g. Quaade, 41 – **Christian**, præst i Vis-kinge, 41 – **E. Ladewig**, 121f – **Erling**, 260 – **Georg Richard**, købmand i Sønderborg, 116 – **H. Friis**, 103 – **J. P.**, Grønland 1850, 65 – købmand i Grønland, 82 – **Karsten Skjold**, museumsinspektør, 235, 241 – **Johan Peter**, købmand, 83 – **Johannes Richardus**, købmand, 116 – **Kjeld**, skuespiller, 306 – **Lorentz**, købmand i Skælskør, 255 – **Niels**, 121 – **P. H. J.**, 106 – **Selgen**, ingeniør, 162 – **Teddy**, dirigent, 139, 306
- Petrafontanus, Johannes**, præceptor, 269
- Pettersen, Mats**, 315
- Pfeilsticker, Walther**, 271
- Pfordten, Johannes Fridericus von**, officer, 111
- Philip**, holstensk fyrste, 267
- Pio**, socialdemokrat, 207
- Piper, Emil**, politiker, 310
- Place, de**, jordemoder, 220 – **Janus**, student, 275
- Plessen, Louise**, fhv. overhofmesterinde, 232 – **Louise von**, 119 – **Samuel Christoph von**, oberst, 130f
- Plum**, assistent i Grønland, 74 – **Christian Ferdinand**, købmand, 77, 82 – **Niels Munk**, 270
- Pontoppidan**, slægt, 119 – **Ole**, 119
- Pope, Alexander**, forfatter, 227, 234
- Porsmose, Erland**, 303
- Posselt, Johannes Augustus**, præst, 111 – **Samuel Valentinus**, præst, 110
- Poulsen, Bjørn**, 129 – **de**, generalmajor, 191 – **Kaj**, 119
- Povelsdatter, Ane Sofie**, g. Hunderup, 49f, 53
- Povelsen, David**, 53
- Prange, Kirsten**, 32 – **Knud**, 32, 281, 302, 309
- Prebensen, Rasmus**, 97 – **Simon**, 97
- Pretzel (Prentzl), Hedvig Sabine**, g. 1. Kneynl, g. 2. Moldrup, 190
- Preuss, Charlotte**, 274
- Pritzbuer**, stiftamtmand, 93
- Prom, Bertel**, hører, 248f
- Pulsmid, Hans**, skoleholder, 253
- Pustau, Julius Johannes Wilhelm Engelbrecht**, borgmester, 116
- Quaade, Anna Elise**, g. Møller, 41 – **Carl Christian**, gårdejer, 41 – **Fedora**, g. Taarning, 41 – **Hans Peter**, gårdejer, 41f – **Ludvig**, købmand, 41
- Quitzgaard**, 106
- Quitrou, Erik**, 173
- Qvaade, H. P.**, 35 – **M. M.**, hustru, 35
- Qvade, Carl Albrecht**, 41 – **Carl Anton Frederik**, 42 – **Claus Hinrich**, forpagter, 40f – **Frantz Ludvig**, væver, 40f
- Qvistgaard, Berthe**, 119
- Raabyemagle, Hanne**, 1, 4, 13
- Raben, Peter**, borgmester, 113
- Raff, Andreas Pedersen**, skoleholder, 257
- Rafsted, Benedikte**, frue Dannemand, 134
- Rambusch, Sigurd**, 270, 281, 283
- Ramel, Henrik**, student, 269 – **Poul**, student, 269
- Ramsler, Jacob**, 267-270
- Ramus, Jonas**, student, 275
- Randulff, Niels**, student, 275
- Rangoon, Mads Peder Max**, pengemand, 207
- Rantzau**, slægt, 291 – **Cai**, student, 268 – **Carl Adolph**, kammerherre, 230 – **Frederik**, student, 268 – **Poul**, 184
- Rantzau-Ascheberg**, 233
- Rasch, Hans**, sadelmager, 52, 63 – **Max**, 126
- Rask, Hans Christian**, præst, 41 – **Mathilde Marie**, g. Quaade, 41
- Rasmusdatter, Anna Marie**, g. Hunderup, 60 – **Anne**, g. Hunderup, 53, 58f
- Rasmussen, Bjarne**, folkesangeren Cæsar, 307 – **Christine Waage**, 310 – **Ib**, arkitekt, 165 – **Knud**, 119 – **Laurits**, rytter 1703, 54 – **Michael Christian**, barn, 101 – **Niels**, Kbh. 1703, 54 – **Ole**, byskriver,

- 101 – **Oluf**, 97 – byskriver i Skive, 100 – **Peder**, bådsmænd i Grønland, 82 – **Peter**, bådsmænd i Grønland, 72, 77 – **Peter Hertel**, 139, 142, 314, 316 – **Poul Nyrup**, statsminister, 139 – **Preben**, 97 – amtsskriver, 100f – **Stig T.**, 143
- Raueberg**, købmand, 249 – **Christiane Sophie**, g. 1 Ottesen, g. 2 Ambders, 35, 37 – **Edel Margrethe**, husholderske, 38
- Ravn, Peder**, tømrer i Grønland, 77 – **Rasmus Pedersen**, 103
- Ravnholt, Niels**, bådsmænd, 81
- Rebel, Lise-Lotte**, biskop, 264
- Reenberg, Claus Pedersen**, præst, 91f
- Reich, Nicolaus**, student, 275
- Reimert, Niels**, rektor, 257
- Resen, Peder Hansen**, 103, 170, 173, 186
- Reventlow**, slægt, 291 – **Christian Ditlev Frederik**, statsminister, 110, 113 – **Ditlev**, 234
- Reyher, Samuel**, matematiker, 178
- Ribbentrop**, udenrigsminister, 138
- Richard**, prins, 308
- Richardson, Samuel**, forfatter, 77
- Ridbäck, Irma**, bibliotekar, 285
- Rieck, Paul**, maler, 310
- Riis, Thomas**, 270
- Riisbrigh, Christen**, Ronæs, 52
- Riising, Anne**, 63
- Ripperda**, baronesse, 125
- Risbricht, Broder**, skoleholder, 250
- Ritterbusch, Paul**, 187
- Ritzau, Erik**, grundlægger af RB, 125
- Robespierre**, 309
- Roed, Jørgen**, maler, 292
- Roerslev, Peder**, sværdfejer, 52
- Rogert, Ditlev Ludvig**, landsdommer, 190 – **Emilie Augusta**, 194 – **Hans**, kantor, 194 – **Hans Poul**, 198 – **Hedvig Sabine**, 194, 197 – **Henriette Kristine**, 194 – barn, 194 – **Idé Johanne**, g. Høstmarch, 198 – **Ingeborg Christiane**, 194 – **Ivar Andreas**, landmåler, 198 – **Johan Philip Kneynl**, landfysikus, 188-198 – **Mariane Sofie Hedvig**, 194 – **Marie Vilhelmine**, 194, 198 – **Mathilde Elisabeth**, g. Ørsted, 194, 197f – **Peder Rosenstand**, barn, 194 – **Poul**, præst, 190, 194 – **Poul Andersen**, præst, 190 – **Vilhelm**, præst, 188f, 194, 198 – **Vilhelm Peter**, overlæge, 194, 197 – **Øllegaard**, 198
- Rold**, præst, 249
- Rolfes, Kirsten**, skuespiller, 306
- Rollo**, fra Normandiet, 308
- Romein, Thomas A.**, 185
- Roos**, filmslægt, 136 – slægt fra Sønderjylland, 136 – **Andreas**, 136 – **Andreas Peter**, 136 – **Carl**, professor, 137 – **Christoffer**, 136 – **Inger Elisabeth**, 136 – **Nis Christensen**, 136
- Rosbach**, købmand, 82
- Rose, Andreas**, 52 – skrædder, 63
- Rosen, Erik**, overlæge, 118 – **Marianne**, g. Gomard, 118
- Rosenbeck, Bente**, 301
- Rosenberg, Frans**, 267 – **Frans Nielsen**, præceptor, 269 – **M. J.**, 119
- Rosencrone, Marcus Gerhard**, 125
- Rosendahl, Bertel Jørgensen**, skoleholder, 250 – **E. P.**, 184, 185, 187
- Rosenkrantz, Fridericus Julius**, student, 115 – **Holger**, 115 – **Iven Christianus**, student, 115 – **Johannes**, student, 115 – **Niels**, 170, 186 – **Otto Christianus**, officer, 111
- Rosenlund, Stig**, 315
- Rosenstand-Goiske, Anna Margrete**, g. Borch, 190 – **Henriette**, g. Paludan-Müller, 198 – **Henriette Benedicte**, g. Rogert, 189f, 196f – **Ingeborg**, g. Bastholm, 190 – **Jens**, præst, 190 – **Johan Ludvig**, embedsmand, 190 – **Johan Philip Kneynl**, rigsbankdirektør, 190 – **Marie Benedicte**, g. Paludan-Müller, 198 – **Marie Sophie**, g. Kall, 190 – **Peder**, dr. teol., 189 – prokurator, 190 – **Sabine Margrete**, g. Wøldike, 190
- Rosenvinge, Knud**, præst, 56
- Rosing**, købmand, 82 – **C.**, 82 – **Hans**, købmand, 82
- Rothwig, B. C.**, 62
- Rottensten, Bendix Jacobsen**, gårdmand, 95 – **Jacob Fabian**, 95
- Rousing, C. F.**, købmand, 82
- Roy, Adam Hansen**, 103
- Rozental, Stefan**, 119

- Rud, Otto**, rektor, 251
Rudolph, C. N., læge, 82
Ruhe, Gert Levin, skoleholder, 247
Rumohr, Johanne Frederikke Vilhelmine, g. Warnstedt, 233
Runblum, Harald, 317
Ruse, Albert, 185 – professor, 146, 149 – **Bernhard**, 148 – præst, 146 – **Hendrick**, fæstningsingeniør, 145-187 – præst, 146, 148 – **Johan**, fænrik, 177 – præst, 146, 148 – **Johanna Maria**, g. Juul, 150 – **Johannes**, barn, 146 – borgmester, 148 – **Machteld**, 148 – **Swanna Elisabeth**, g. Rømeling, 148, 176f, 183
Ruyter, Michel de, 176
Rye, Olaf, general, 306
Ryg, Jørgen, skuespiller, 307
Rygg, Inge Haugdahl, 119
Rüse, Henrik, se Hendrick Ruse
Rüsenstein, friherre, se Ruse, 173
Rüsenstein, se Ruse
Rytter, Maria, museumskonsulent, 128
Ryum, Ulla, mor Elise Kirstine, 119
Rømeling (Rømeling), slægt, 176f, 187 – **Adelgunde Mechtilde**, g. Scholten, 176 – **Christian**, 176 – læge, 148, 176f – **E. E. J. v.**, 177 – **Joan**, 185 – **Patroclus**, 176, 185
Römer, Anne, 150 – **Matthias**, købmand, 150, 160
Rønning, Niels Christensen, degn, 63 – **Søren**, 63
Rørdam, H. F., 103

Saabye, Jørgen, tegner, 202
Sachs, Aage, 123
Sadelmager, Johan Lorentz, 46
Saint Germain (Saint-Germain), 289 – **Claude Louis de**, feltmarskal, 235f
Salbjerg, Lorens, sadelmager, 54f – **Lorentz**, sadelmager, 60
Sambiria, Margrete, dronning, 264
Sandfeld, Gunnar, 119
Sandgreen, Andreas, spækskærer, 67 – **Svend**, købmand, 67
Saxtorph, Mathias, fødselslæge, 189, 192, 194, 197f – **Sylvester**, fødselslæge, 194

Scavenius, kultusminister, 208 – **Erik**, udenrigsminister, 137f
Schack, Hans, 153, 162, 170, 176, 182
Schade, Jens Parelius, assistent i Grønland, 68, 77
Schall, Claus, koncertmester, 310
Schau, Gustav, major, 315 – **Johannes**, præst, 111 – student, 274
Schimmelmann, greve, 314 – **H. C.**, skatmester, 222
Schinckell, Johannes de, officer, 111
Schionberg, Johan Christian, graver, 62 – **Samuel Frederik**, organist, 62
Schiøpffe, løjtnant, 316
Schlegel, professor, 227
Schlieben, von, grevinde, 308
Schlüter, Hermann, fra Kurborg, 141
Schmidt, Erik Ib, 123f – **Johan Ernst Erich**, generalauditor, 49 – kommissionsmedlem, 62 – **Johann Friderich**, student, 113 – **Johannes**, biolog, 125
Schnabel, rektor, 246 – **Christianus**, student, 276
Schobbe, Laurids, foged, 102
Scholten, Gerrit, mægler, 153, 176 – **Jobst von**, chef, 176
Schou, H. H., 103 – **J. H.**, 219
Schoubye, Sigurd, hustru Cathrina Cicilie, 119
Schreiber, Jens, skoleholder, 247
Schricke, Jørgen, hører, 253
Schröder, Bonaventura, advokat, 111 – **Friedrich**, 187
Schubotho, Johan Jürgen Heinrich, hofboghandler, 125
Schulin, slægt, 234 – **Frederik Ludvig**, lensgreve, 233 – **Johan Sigismund**, udenrigsminister, 233
Schult, Diderik von, gehejmeråd, 61 – **Frederikke Christiane**, g. Gabel, 61
Schultz, gehejmerådinde, 45 – **Frederikke**, frøken, 45
Schultzius, Johannes, student, 111
Schumacher, Andreas, gehejmekabinetssekretær, 222
Schurmann, Frederik, 94 – **Henrich Langsted**, præst, 91 – **Henrik**, 104 – **Henrik Manderup**, klokker, 97

- Schwarz, Gerhardt**, 273 – **Hermann**, præst, 273
- Schyberg, Frederik**, 119
- Schytte**, rådmænd, 249
- Schönheyder (Schønheyder), Chr.**, rejseprædikant, 223 – **Johan Gottlieb**, stiftamtmand, 197 – **Reinholdine**, g. Bruun, 197
- Sebbelov, Jørgen**, præst, 251
- Sehested**, gehejmeråd, 94 – **Markus Andersen**, skoleholder, 254
- Seidenfaden, Erik**, major, 315f
- Seutter, Matthias**, kobberstikker, 158f
- Sevel, Fridericus Christianus**, student, 275
- Sigurdson, Olafur**, matros, 77
- Siiger, Halfdan**, 119
- Simonsen, Hans**, etatsråd, 96 – **Simon**, student, 110
- Sixhøj, J. Chr.**, 260
- Sjøqvist**, 138
- Skaarup, Hans Hartvig**, 119
- Skalts, Vera**, cand. jur., 301
- Skautrup, Peter**, 33
- Skawronski, Samuel**, livlandsk bonde, 308
- Skeel, Birgitte**, 300 – **Christen**, student, 268-270 – **Christopher**, student, 268f – **Otte**, student, 268f
- Skjalm Hvide**, 307
- Skogsjö, Håkan**, redaktør, 285
- Skomager, Ane Marie Christensdatter**, 28
- Skou, Westh Jensen**, 104 – **Hammersholm**, 91
- Skov, Niels Aage**, 141f
- Skovgaard-Petersen, Vagn**, 123
- Skrefsrud, L. O.**, missionær, 125
- Sode, Hans Jensen**, præst, 91 – **Jacob Jensen**, præst, 90f – **Karen Jensdatter**, g. 1. Ancher, 90
- Sohnberg, Carl**, matros, 78
- Sommerfeld, 50**
- Sommerfeldt, Hans**, kapellan, 248
- Sondén, Per**, 185
- Sonne, Jeppe**, 9
- Sophie Magdalene**, dronning, 222
- Sorg, Karen Hansdatter**, g. 1. Lundt, g. 2- Langsted, 101
- Sparre, Hieronymus**, 104 – **Niels Clausen**, godsejer, 87
- Specht, Melchior**, præceptor, 268
- Spend**, slægt, 297
- Sperling, Jacob**, præceptor, 268f
- Sponneck**, slægt, 291
- Starchoff, Oluf**, student, 269
- Stattemann, Johannes de**, student, 276
- Stauning, Thorvald**, socialdemokrat, 306
- Steen, J. C.**, Grønland 1807, 65 – **Poul**, 277f, 309, 320
- Steenfeldt**, assessor, 68
- Steenkiær, S.**, forpagter, 39
- Steenstrup, Johannes**, historieprofessor, 33, 209-211, 213, 219f
- Steffensen, Marie**, 301
- Steinmann, Jacob**, 186 – **Johan**, regeringsråd, 160
- Stellenwerf, J.**, 153
- Stemann, justitsråd**, 222 – **Siegfried Leopoldus de**, officer, 114
- Stephansen, Oluf**, 106
- Stephansen, Oluf**, præst, 98
- Stevnsborg, Henrik**, 122f, 141
- Sthen, Hans Christensen**, præst, 129f
- Stieglitz, Annette von**, 187
- Stig**, marsk, 307f
- Stoklund, Bjarne**, 143
- Stolpe, Henricus Joachimus**, student, 276
- Stoltenberg, Henrichus**, student, 276
- Storch, Hans Davidsen**, matros, 77
- Storgaard, Anette**, 143
- Straarup Søndergaard, Per**, 143
- Strand, Kaj Aa.**, 119
- Strandskov, Jesper**, 317
- Strizau, Johan**, Brobyværk, 55
- Struensee, Johan Friderich**, livlæge, 62, 134, 222, 226, 228-234
- Strøm, Henning**, 124
- Stuckenber, Viggo**, digter, 310
- Sture, Sten**, 87
- Sturz**, kancelliråd, 222, 228
- Styhr, Jørgen**, 187 – **Knud S.**, 123 – **Peder**, herredsfoged, 68
- Suderbo, Anne Dorthe**, 278, 292
- Suhm**, år 1802, 4 – **P. F.**, historiker, 130
- Sully**, 8
- Sundbo, Arne**, 261
- Suurballe, Bent I.**, 281
- Svane, Diderich Pedersen**, købmand, 102

- Sveistrup, Franz Johannes**, officer, 116 –
Lauritz Ludovicus Adolphus, student, 116
- Svendsdatter, Anne**, g. O. Rasmussen, 101
- Svenningsen, Nils**, 123
- Svindt, Jørgen**, vikar, 249
- Svitzer, Anders**, 104 – præst, 91
- Sylvester, Johan**, hofråd, 268
- Søholm, Ole Nielsen**, tømrer, 84
- Søndergaard, Georg**, 33f – fhv. lektor, 125 –127 – **Søren Sørensen**, Karby 1869, 23
- Sørens datter, Dorteaa**, g. Gjevning, 51, 55ff, 61
- Sørensen, Carl**, kontorist, 220 – **Hans**, ladefoged, 51, 54f, 61 – **Kurt Risskov**, 303 – **Jens Værum**, søn af Mejby, 23 – **John Kousgaard**, 33f – **Mogens**, 104 – gårdmand, 93 – **Niels Nørgaard**, søn af Søndergaard, 23 – **Oluf**, præst i Nexø, 89 – **Peter**, 317 – **Søren**, skoleholder i Ringsted, 254 – **Thomes**, kapellan i Kbh., 60, 63
- Taarning, Karl**, gårdejer, 41
- Tamm, Ditlev**, 121f, 137 – **Henrik**, 119
- Taverne, Ed**, 185
- Taylor, Henrietta**, g. Halkier, 319
- Teichert, Frits**, 119
- Temler**, kancelliråd, 222
- Ter-Borch**, 185 – **Gerard**, maler, 148 – **Maria**, 148
- Terkildsdatter, Annike**, g. H. Nielsen, 104
- Tetens**, biskop, 191
- Texier**, rejsekasserer, 223, 228
- Thamm, Christian Detlev**, student, 273
- Thermänus, Birgitta**, g. Dam, 117
- Thielo, Nicolaj Henrik**, organist, 250
- Thiset, Anders**, arkivar, 186, 215
- Thoboe, Søren**, jæger, 94
- Thomassen, Jesper**, redaktør, 289
- Thomesen, Søren**, 57
- Thomsen, Albert**, 260 – **Alfred**, 33 – **Birgit Nüchel**, 124 – **Christianus Augustus**, student, 111 – **Nicolaus Josiae**, præst, 111 – **Niels**, 143 – **Søren**, født 1629 i Kbh., præst, 60 – **Thomas Baltersen**, søn af Baltersen, 24
- Thomson, James**, forfatter, 227, 234
- Thorin, Bent**, bødker, 74, 77
- Thoring, C. P.**, præst og hustru Christiane Charlotte Martinette, 93
- Thorsen, Hans**, student, 275 – **Jens Jørgen**, provokatør, 305
- Thorup, Hans Nielsen**, præceptor, 269
- Thott, Jytte Dorteaa**, g. Gøye, 104
- Thurah, Lauritz de**, bygmester, 310
- Thøgersen, Finn**, 119
- Tielke, Johan Heinrich**, student, 273
- Tietgen, Henriette Emilie**, g. Qvade, 40
- Timmermann, Morten**, gårdejer, 173
- Todberg, Jens Pedersen**, præst, 63
- Tomner, Lennart**, 270
- Topfengiesser, Aernout**, købmand, 149 – **Anna**, g. Römer, 149f – **Arnold**, købmand, 149, 173 – **Susanna**, g. Ruse, 149f
- Tordenskjold, Peter**, 307
- Trap, Jens Peter**, kabinetssekretær, 63, 125, 186
- Tribini**, »professor«, 307
- Trier, Herman**, politiker, 307
- Trolle, Herluf**, etatsråd, 92 – **Niels**, 104 – baron, 92
- Tryde, Anne Madsdatter**, g. Kongel, 106
- Tychsen, Matthias Albertus**, kancelliassessor, 111 – **Oluf Gerhard**, orientalist, 110, 112
- Tønsberg, Jeppe**, arkivar, 310
- Törring, Nils Larsson**, 315
- Ulfeldt, Corfitz**, 170
- Wad, G.**, 104
- Wahlstrøm, Sven**, 62 – **Svend**, 49
- Wal, J. de**, 185
- Valdemar den Store**, 308
- Valdemar Atterdag**, 136, 309
- Valdemar Sejr**, 308
- Valeur**, slægt, 119 – **Holger Stampe**, 119
- Wallich, Immanuel**, læge, 110, 115
- Wallmerode, Hermann Bouwinghausen von**, råd, 269 – **Konrad Bouwinghausen von**, 269 – **Nicolaus Bouwinghausen von**, 269f
- Wandal, Hans**, præceptor, 268
- Vandborg**, købmand, 302

- Vang, Louise**, g. Joensen, 118
Vangsaee, Mona, balletdanserinde, 306
Warming, slægt, 120 – **Paul Victor**, 120
Warnstedt, Christiane Louise, 300 – **Christiane Louise von**, 231 – **Frederik Carl von**, jægermester, 222-234 – **Hans Wilhelm von**, generaladjutant, 224, 231, 234 – **Johan Ludvig von**, kompagnichef, 223 – **Sophie Hedvig von**, 231 – g. Schulin, 233 – **von**, frue, 223f, 231
Warring, Anette, 300
Vedel (Wedel), slægt, 290 – **Annette**, 123 – **Christiane Ernestine Frederikke**, g. Rantzau, 230 – **Peter**, direktør i udenrigsministeriet, 123
Wedell-Wedellsborg, Vilhelm, 120, 319
Wegener, Niels Haar, rektor, 250, 260
Weidekamp, Egon, 120
Veile, Erling, genealog, 132
Weinmann, Erhard, 270
Weiskopf, J. G. H., distriktskirurg, 68
Vermehren, Ruth, 123
West, F. J., 186
Westerbeek Dahl, Bjørn, afdelingsbibliotekar, 145, 185-187
Westerby, Niels, mor Agnete, 120
Vesters, Joh., præceptor, 268
Weyse, Johan Christopher von, student, 275
Wibe, Michael, vicekansler, 310
Wiberg, S. V., historiker, 39, 42, 61, 103f, 106, 260
Wichfeld, slægt, 291
Videla, Martin Hugo, 317
Wied, Georg Hermann Reinhard, greve, 183
Wieth, Mogens, skuespiller, 306
Wikström, Lars, 290
Wilcke, Julius, 123
Wildenradt, Georgius Fredericus von, jurist, 116
Wilhelm, kejser, 141
Vilhelm Erobreren, 308
Villadsen, Søren, 124 – **Villads**, ambassadør, 86, 107, 277, 280
Wille, Wilhelm, 270
Willem, af Oranien, 152
Willerslev, Richard, 133
Villis, Christine Antonie, 220 – **Wilhelmine**, 220
Willumsdatter, Margrethe, g. Maer, 271
Wilmann, Maren Johansdatter, g. Rasch, 63
Vind, Ole, 143
Winding, O. A., købmand, 67
Winge, Christian, fuldmægtig og hustru Wilhelmine, 207 – **Christine**, 207
Winkel Holm, Mogens, 120
Vinter, lavadelsslægt på Mors, 143 – slægt af Nandrup, 297 – slægt af Vodstrup, 297
Winther, Christian, digter, 305 – **Peder**, præst, 52, 55
Vintmøller, rektor, 248
Wirén, Agnes, 133
Wissing, Thomas, borgmester, 68
Wisti, Folmer, 120
Wittrup, P. L., 186
Wodskou, Peter, 281
Vogt, major, 171
Woldbye, Ole, 5f, 11
Wolder, Anna Elisabeth, g. Hunderup, 52
Wolff, Abraham, overrabbiner, 125
Woll, V., politimester, 303
Vording, Peder Olsen, rektor, 254f
Worm, Christen, biskop, 242-244, 256-259 – **Jens**, 103
Worsaae, kultusminister, 208
Worsøe, provst, 190 – **Hans H.**, 127, 132, 137, 278, 286
Vos, Peter de, direktør, 314
Wrangel, Karl Gustav, 160, 171
Vries, A. D. de, 185
Wright, Clifford, 118
Wulff, Hertel, 123 – **J. P. F.**, kommandør-kaptajn, 292
Würtz, Poul, feltmarskal, 171
Wöldike (Wöldike), Christophorus, student, 275 – **Jacobus**, student, 276 – **Jermias**, professor, 190
Wøllekær, Johnny, 128

Yusuf, 126
Yücel, 126

Zahle, gesandt, 138
Zelitz, Heinrich, distriktskirurg, 196

- Zeuthen, Nicolaus**, student, 275
Zielinski, 126
Zip Zane, Henrik, 132
Zoega, Georg, arkæolog, 110, 113 – **Johannes**, embedsmand, 112 – **Johannes Henricus**, student, 112
Zwergius, præst, 256
- Oehlenschläger, Adam**, 197 – **Sophie**, g. Ørsted, 197 – **Sophie Wilhelmine Bertha**, 199
- Ørberg, Paul G.**, arkivar, 120, 188, 198
Ørbæk, W., 234
Ørskov Christensen, Arne, enke Inger, 120
Ørsnes, Mogens, 120
Ørsted, A. S., jurist, 197
Østergaard, Jørgen, 281 – **Lise**, minister, 307
Özdemir, 126

Christian Hau: Bjælken, sparren og den halve bjørn. (<i>Marianne Johansen</i>)	297
Lars N. Henningsen: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	298
Helge Hjortdal: Tre røde konger. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	298
Karen Hjorth og Anette Warring, red.: Handlingens kvinder. (<i>Stella Borne Mikkelsen</i>)	300
Viggo Kamp Nielsen: Købmændenes tid. (<i>Knud Prange</i>)	301
Kerteminde bys historie 1-3. (<i>Charlotte Lindhardt</i>)	303
Boris Koll: Kaperkaptajn Jens Lind – manden bag myten. (<i>Jørgen Mikkelsen</i>)	304
Hans Larsen og Anders-Peter Mathiasen: Hvem ligger hvor? (<i>Lisa Elsbøll</i>)	305
Kristian Lauritsen: Dronning Margrethe II's forslægt. (<i>Knud Prange</i>)	307
Michael Linton: Margrete den 1. Nordens dronning. (<i>Poul Steen</i>)	309
Lyngby-bogen 1999. (<i>Lisa Elsbøll</i>)	310
Andreas Monrad Pedersen: Schalburgkorpset. (<i>Henrik Lundtofte</i>)	311
Pontus Möller, Karl Johann Paulsen og Gotthard von Knorring: Åtterna Knorring. (<i>Birgit Flemming Larsen</i>)	312
Sankt Petri København 1575-2000. (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	313
Saxo. Kulturhistorisk årsbok för Skåneland 2000. (<i>Tommy P. Christensen</i>)	314
Erik Seidenfaden: Det Kongelige Siamesiske Provinsgendarmeri og dets danske officerer. (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)	315
75 años Iglesia Dinamarquesa en Buenos Aires. (<i>Harald Runblom</i>)	316
Jesper Strandskov, Peter Sørensen og Kurt Pedersen: Pioneren Otto Mønsted. (<i>Jan Pedersen</i>)	317
Vilhelm Wedell-Wedellsborg: Bogen om Ellen og Ferdinand Blom. (<i>Poul Steen</i>)	319
<i>Vejledning til manuskriptforfattere</i>	321

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsen pr. 1. maj 2001:

Finn Andersen (formand), Grysgårdsvej 2, 2400 København NV.

Michael Bach, Rolfsvej 14, 3. t.v., 2000 Frederiksberg.

Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2. th., 2000 F.

Ida Dybdal, Østerbrogade 44, 3. th., 2100 København Ø.

Birgit Flemming Larsen (kasserer), Klostermarken 13, 9000 Aalborg.

Jørgen Mikkelsen, Valborg Allé 11, 3. t.v., 2500 Valby.

Elsebeth Paikin (sekretær), Kildevænget 37, 2100 København Ø.

Knud Prange, (næstformand), Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj.

Poul Steen, Grønnevej 23, 2830 Virum.

Peter Wodskou, Arnesvej 44, 2700 Brønshøj.

Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34 A, 6200 Aabenraa.

Samfundets website: <http://www.genealogi.dk>

Brug indlagte bestillingskort til Samfundets publikationer. Alle priser er incl. moms.

Abonnement på *Hvem forsker Hvad* kan bestilles ved henvendelse til:

Odense Universitetsforlag, Campusvej 55, 5230 Odense M, tlf: 66 15 79 99,

fax: 66 15 81 26, e-mail: press@forlag.ou.dk, website: <http://www.ou.dk/press>

Personalhistorisk Tidsskrift

udgives af *Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie*, hvis formand er Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV. Tidsskriftet redigeres af Samfundets skriftudvalg ved redaktørerne, Jørgen Mikkelsen, Anne Dorthe Suderbo og Christian Larsen.

Abonnement kan kun tegnes ved indmeldelse. Foreninger og biblioteker kan optages som medlemmer. Indmeldelse sker ved henvendelse til kassereren, Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg. Medlemskontingent udgør for 2001: 175 kr.

Redaktionens adresse: Jørgen Mikkelsen, Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, 2200 København N. E-mail: jm@lak.sa.dk.

Udgivet med støtte af Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter, Undervisningsministeriets tipsmidler og Alfred Goods Fond.

Personalhistorisk Tidsskrift er medlem af Foreningen af danske Kultur-tidsskrifter.

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s. Trykt på papir, der opfylder de i ISO 9706:1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

ISSN 0300-3655